

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΝΟΙΚΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ

Διπλωματική Εργασία

Η ΔΙΑΣΩΣΗ ΤΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ:

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΤΟΜΙΚΗ ΣΤΗ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΜΝΗΜΗ

Αποστολία Καρρά

Επιβλέπων καθηγητής: Γεώργιος Αντωνίου

Πάτρα, Φεβρουάριος 2020

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

Η ΔΙΑΣΩΣΗ ΤΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ: ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΤΟΜΙΚΗ ΣΤΗ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΜΝΗΜΗ

Αποστολία Καρρά

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπων Καθηγητής:

Γεώργιος Αντωνίου

Επίκουρος καθηγητής Ιστορίας, ΑΠΘ

Αξιολογητές:

Μαρία Καβάλα

Επίκουρη καθηγήτρια,

Α.Π.Θ.

Ιωάννης Κουμπουρλής

Επίκουρος Καθηγητής,

Πανεπιστήμιο Κρήτης

Πάτρα, Φεβρουάριος 2020

Στη μητέρα μου Αλκμήνη

Περίληψη

Ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος, το σημαντικότερο γεγονός στην ιστορία του 20^{ου} αιώνα συνδέεται άρρηκτα με το Ολοκαύτωμα 6.000.000 Εβραίων της Ευρώπης, ανάμεσά τους και 67.151 Ελλήνων, οι Κοινότητες των οποίων σχεδόν αφανίστηκαν. Φωτεινή σελίδα στο μαύρο αυτό κεφάλαιο αποτελεί η διάσωση της πλειοψηφίας του εβραϊκού πληθυσμού της Θεσσαλίας από τις διώξεις των ναζί, η οποία ακύρωσε το στερεότυπο του Εβραίου που «ως πρόβατο επί σφαγή» οδηγήθηκε στα στρατόπεδα συγκέντρωσης και του Χριστιανού που παγερά αδιαφόρησε για την τύχη του.

Η διάσωση των Εβραίων της Θεσσαλίας, αποτέλεσμα διορατικότητας, τόλμης αλληλεγγύης και ανθρωπιάς, είναι ένα θέμα σχεδόν άγνωστο στη βιβλιογραφία. Η παρούσα Εργασία αποτελεί μια απόπειρα ιστοριογραφικής καταγραφής του σημαντικού αυτού γεγονότος και ανάδειξης του από τον ατομικό-ιδιωτικό χώρο στο επίπεδο της δημόσιας-συλλογικής μνήμης.

Η Εργασία μελετά τους παράγοντες-προϋποθέσεις που κατέστησαν τη σωτηρία των Θεσσαλών Εβραίων δυνατή, μέσα από την εξέταση της μακραίωνης ιστορίας τους στην περιοχή και της πορείας ενσωμάτωσής τους στην ελληνική κοινωνία, των σχέσεων τους με τους Χριστιανούς συμπολίτες τους και τα φαινόμενα αντισημιτισμού, καθώς επίσης τον ρόλο που διαδραμάτισαν οι τοπικές αρχές, το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, η γεωγραφία του τόπου και η χρονική συγκυρία για τη σωτηρία τους. Στη συνέχεια εξετάζει το ίδιο το γεγονός της διάσωσης, όταν οι Εβραίοι αφουγκραζόμενοι το κάλεσμα της σωτηρίας ανταποκρίθηκαν θετικά και αγωνίστηκαν γι' αυτή, ανιχνεύοντας τις περιοχές στις οποίες αυτοί κατέφυγαν, τη στάση που κράτησε ο χριστιανικός πληθυσμός απέναντί τους, τους κινδύνους που αντιμετώπισαν, τη συμμετοχή τους στην Εθνική Αντίσταση, τους τρόπους διαβίωσης και τις τεχνικές επιβίωσης, καθώς επίσης και τις σχέσεις που αναπτύχθηκαν ανάμεσα στους Εβραίους και τους μη Εβραίους κατοίκους της θεσσαλικής υπαίθρου. Η Εργασία στέκεται επίσης στα προβλήματα που αντιμετώπισε ο εβραϊκός πληθυσμός μετά την επιστροφή στις εστίες του και τους τρόπους αντιμετώπισης των φλεγόντων προβλημάτων. Η Εργασία τέλος θίγει το ζήτημα της διατήρησης της μνήμης του γεγονότος και τις προσπάθειες ανάδειξης του στη δημόσια σφαίρα, μέσα από τη διοργάνωση εκδηλώσεων και την ανέγερση μνημείων αφιερωμένων σε όσους συνετέλεσαν στη σωτηρία των Θεσσαλών Εβραίων.

Λέξεις – Κλειδιά

Εβραϊκές Κοινότητες Θεσσαλίας, Θεσσαλία, Χριστιανοί, τελική λύση, διάσωση, ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, μνήμη

The rescue of Jews in Thessaly. The course from individual to collective memory

Apostolia Karra

Abstract

World War II, the most significant historical chapter in the history of the 20th century, is inextricably linked to the Holocaust of Europe's 6,000,000 Jews, including 67,151 Greeks whose communities were almost annihilated. Thessaly, however, is one of the few areas in Greece where the majority of the Jewish population, due to their decision to resist and the help of the Christian citizens, were rescued. They canceled this way the stereotype of the Jews who were led to concentration camps "as sheep for slaughter" and of the Christians who were coldly indifferent to the fate of their fellow citizens.

The current thesis aims to study the course of the rescue of Thessaly's Jews, a subject almost unknown in historiography, in an attempt to record and promote it at the level of public-collective memory. The work examines the conditions that made the rescue of the Thessalian Jews possible by examining their long history in the region, their integration into Greek society, their relations with their Christian fellow citizens, as well as the attribution of the local authorities and EAM-ELAS to their rescue. It then examines the efforts the Jews themselves made to save themselves, the areas in which they fled, the techniques they used in order to survive, the attitude of the Christian population towards them, the dangers they faced, their participation in the National Resistance, as well as the relationships developed between Jews and non-Jews in the Thessalian countryside. The thesis also deals with the problems the Jewish population faced after their return to their homes and the ways they dealt with them.

The thesis finally raises the issue of preserving the memory of the Thessalian Jew's rescue and the efforts made to promote this memory in the public sphere through the organization of events and the erection of monuments dedicated to this event.

Keywords

Thessaly, Jewish Communities, rescue, non Jewish population, EAM-ELAS, collective memory

Περιεχόμενα

Περίληψη	v
Abstract	vi
Περιεχόμενα	vii
Κατάλογος Εικόνων	ix
Κατάλογος Πινάκων	x
Συντομογραφίες & Ακρωνύμια	xi
Εισαγωγή	xii
Πρόλογος	1
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α': ΕΒΡΑΪΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΕΛΛΑΔΑΣ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ	6
1. Η παρουσία των Εβραίων στην Ελλάδα	6
2. Οι Εβραίοι της Θεσσαλίας	9
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β': 1881-1940: «ΩΣ ΕΥ ΠΑΡΕΣΤΗΣ»	13
1. Η πορεία ενσωμάτωσης των Εβραίων της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος και οι σχέσεις μεταξύ Χριστιανών και Εβραίων: 1881-1940	13
1.2 Φαινόμενα αντισημιτισμού στη Θεσσαλία	18
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ': ΕΛΛΗΝΟΪΤΑΛΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΤΟΥ 1940	22
1. Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος του 1940-41: Η συμμετοχή των Εβραίων της Θεσσαλίας	22
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ': ΚΑΤΟΧΗ	25
1. Η Θεσσαλία υπό κατοχή: 1941-1944	25
2. Η Θεσσαλία υπό κατοχή: Η ιταλική περίοδος: 1941-1943	26
3. Η Θεσσαλία υπό κατοχή: Η γερμανική περίοδος: 1943-1944	29
3.1 Η έξοδος των Εβραίων της Θεσσαλίας	30
3.2 Αυτοί που έμειναν πίσω	34
3.3 24 Μαρτίου 1944-Το πογκρόμ των Εβραίων της Θεσσαλίας	38
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε': Η ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΣΤΟΥΣ ΚΑΤΑΚΤΗΤΕΣ	43
1. Πυρήνες Αντίστασης: ΕΑΜ-ΕΛΑΣ	43
1.2 Η συμμετοχή των Εβραίων στις οργανώσεις του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ	46
2. Η μάχη του Καραλάκα: 6 Μαΐου 1944	50
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ': ΟΙ ΘΕΣΣΑΛΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ ΕΝ ΔΙΩΓΜΩ	52
1. Οι τόποι της σωτηρίας	52
1.2 Τρόποι διαφυγής	55
1.3 Η αντιμετώπιση των Εβραίων στους τόπους διαφυγής	60
1.4 Οι συνθήκες διαβίωσης	63
1.5 Η τέχνη της επιβίωσης	65
1.6 Εβραίοι-μη Εβραίοι: Σχέσεις αλληλεπίδρασης	68
ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ζ': ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ	73
1. Η ανασύνταξη της ζωής στη μεταπολεμική Θεσσαλία	73
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Η': ΜΝΗΜΗ	76
1. Από την ατομική στη συλλογική μνήμη της διάσωσης των Ελλήνων Εβραίων της Θεσσαλίας	76
Επίλογος- Συμπεράσματα	79
Βιβλιογραφία	82
Παράρτημα	
Ι Γραφήματα	96

II Σχεδιαγράμματα.....	98
III Χάρτες.....	100
IV Φωτογραφικό Υλικό.....	106
V Πληροφορητές.....	127

Κατάλογος Εικόνων

Τεκμήριο 1:Μαρμάρινος κίονας (4ος -6ος αι. μ.Χ.).....	106
Τεκμήριο 2:Επιτύμβια επιγραφή (325 μ.Χ.).....	107
Δίπλωμα 1:Δίπλωμα ευγνωμοσύνης για τον στατιώτη Κοέν Αβραάμ.....	108
Φωτογραφία 1:Είσοδος ελληνικού στρατού στη Λάρισα (1881).....	109
Φωτογραφία 2: Σχολείο Ταλμούτ Τορά στη Λάρισα (1920).....	110
Φωτογραφία 3: 8ο Δημοτικό Σχολείο Λάρισας (2017).....	110
Φωτογραφία 4:Λαρισαίοι Εβραίοι στρατιώτες (1941).....	111
Φωτογραφία 5 Επίσκοπος Ιωακείμ, αρχιρραβίνος Πέσσαχ, Helmud Scheffel.....	112
Φωτογραφία 6: Εβραίοι αντάρτες του ΕΛΑΣ.....	113
Φωτογραφία 7: Αλλέγρια Φελλούς.....	114
Φωτογραφία 8:Εβραϊκές οικογένειες στον Καράλακα (1944).....	115
Φωτογραφία 9: Λιλή (Φελλούς) Κοέν.....	116
Φωτογραφία 10: Ι. Μονή Υπεραγίας Θεοτόκου (Παναγία Τσούμας).....	117
Εικόνα 1:Μνημείο Λαρισαίων Εβραίων μαρτύρων του Ολοκαυτώματος.....	118
Εικόνα 2: Μνημείο Λαρισαίων πεσόντων στο Β' Π. Π.....	119
Εικόνα 3: Μνημείο Άννας Φρανκ.....	120
Εικόνα 4: Μνημείο πεσόντων στη μάχη Καράλακα.....	121
Εικόνα 5: Μνημείο Ολοκαυτώματος στον Βόλο.....	122
Εικόνα 6: Μνημείο Εβραίων πεσόντων του Β' Π.Π. στον Βόλο.....	123
Εικόνα 7: Μνημείο του Ολοκαυτώματος στα Τρίκαλα.....	124
Εικόνα 8: Μαρμάρινη αναθηματική πλακέτα των θυμάτων του Ολοκαυτώματος στα Τρίκαλα..	125
Εικόνα 9: «Μνημείο Αιώνιας Αναγνώρισης και Ευγνωμοσύνης» στον Αμάραντο (Μαστρογιάννι) Καρδίτσας.....	126

Κατάλογος Πινάκων

I Γραφήματα 1

Γράφημα 1. Ποσοστά διάσωσης Εβραίων Ελλάδας.....96

Γράφημα 2: Ποσοστό απωλειών εβραϊκού πληθυσμού στη Θεσσαλία.....97

II Σχεδιαγράμματα 1

Σχεδιάγραμμα 1: Η εβραϊκή συνοικία της Λάρισας.....98

Σχεδιάγραμμα 2: Η εβραϊκή συνοικία των Τρικάλων το 1944..... 99

III Χάρτες 1

Χάρτης 1:Χάρτης των ζωνών κατοχής της Ελλάδας από τις Δυνάμεις του Άξονα (Γερμανία, Ιταλία, Βουλγαρία) κατά τον Β' Π.Π.....100

Χάρτης 2:Χάρτης της Θεσσαλίας με αποτύπωση των χωριών στα οποία κατέφυγαν οι Εβραίοι στη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής.....101

Χάρτης 3:Χάρτης του νομού Λάρισας με αποτύπωση των χωριών στα οποία κατέφυγαν οι Εβραίοι στη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής.....102

Χάρτης 4:Χάρτης του νομού Μαγνησίας με αποτύπωση των χωριών στα οποία κατέφυγαν οι Εβραίοι στη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής.....103

Χάρτης 5: Χάρτης του νομού Καρδίτσας με αποτύπωση των χωριών στα οποία κατέφυγαν οι Εβραίοι στη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής.....104

Χάρτης 6: Χάρτης του νομού Τρικάλων με καταγραφή των χωριών στα οποία κατέφυγαν οι Εβραίοι στη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής.....105

Συντομογραφίες & Ακρωνύμια

Α.Π.Θ. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
ΕΛΑΣ Εθνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός
ΕΛΑΝ Εθνικό Λαϊκό Απελευθερωτικό Ναυτικό
ΕΑΜ Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο
ΕΔΕΣ Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος
ΕΑΠ Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
ΕΑΣΑΔ Εθνικός Αγροτικός Σύνδεσμος Αντικομμουνιστικής Δράσης
ΕΔΕΣ Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος
ΕΚΚΑ Εθνική Και Κοινωνική Απελευθέρωση
ΕΠΟΝ. Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων
ΕΤΑ Επιμελητεία του Αντάρτη
ΙΚΒ. Ισραηλιτική Κοινότητα Βόλου
ΙΚΘ. Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης
ΙΚΛ. Ισραηλιτική Κοινότητα Λάρισας
ΚΙΣ Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο
ΚΚΕ Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας
ΟΚΝΕ Ομοσπονδία Κομμουνιστικών Νεολαιών Ελλάδας
ΜΟG Memories of the Occupation in Greece
UNRA United Nations Relief and Rehabilitation Administration
USHMM United States Holocaust Memorial Museum
VHA Shoah Foundation Institute Visual History Archive

Εισαγωγή

Η παρούσα Διπλωματική εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Δημόσια Ιστορία» και έχει ως ερευνητικό αντικείμενο τη διάσωση των Ελλήνων Εβραίων της Θεσσαλίας στη διάρκεια της Κατοχής και την πορεία ανάδυσής και ανάδειξής της ατομικής μνήμης στο δημόσιο λόγο και χώρο.

Αφετηρία και έμπνευση για την εργασία αποτέλεσε η αφήγηση της κας Λιλής Κοέν, Ελληνίδας Εβραίας από τη Λάρισα, σε εκδήλωση για το Ολοκαύτωμα, σχετικά με τη εμπειρία της διάσωσης της οικογένειάς της στη διάρκεια της Κατοχής. Η προσωπική ιστορία της κας Κοέν και της οικογένειάς της με συγκίνησε και με παρότρυνε, αρχικά από προσωπικό ενδιαφέρον και στη συνέχεια ως μέρος της μελέτης θεμάτων μνήμης, - στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού προγράμματος της Δημόσιας Ιστορίας- στην μελέτη του συγκεκριμένου θέματος και στην επιλογή του ως θέμα της διπλωματικής μου Εργασίας.

Αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω όλους όσους με καθοδήγησαν, με διευκόλυναν και με στήριζαν στις διάφορες φάσεις της ερευνητικής εργασίας μου.

Ευχαριστώ από καρδιάς τον επιβλέποντα καθηγητή μου κύριο Γιώργο Αντωνίου για την ευγένεια της ψυχής που τον διακρίνει, την καθοδήγηση, την αμέριστη ηθική συμπαράσταση και το προσωπικό ενδιαφέρον που επέδειξε σε όλη τη διάρκεια της εκπόνησης της παρούσας Εργασίας.

Ευχαριστώ θερμά την επιτροπή αξιολόγησης, Μαρία Καβάλα και Ιωάννη Κουμπουρλή, επίκουρους καθηγητές, για τις εύστοχες παρατηρήσεις και τα εποικοδομητικά σχόλια.

Ευχαριστώ όλες τις διδάσκουσες και όλους τους διδάσκοντες στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα της Δημόσιας Ιστορίας στο ΕΑΠ για την άψογη συνεργασία και τους ορίζοντες που άνοιξαν στη σκέψη μου.

Ευχαριστώ θερμά τη φίλη και συνάδελφο Στέλλα Κιοσέ για την ενθάρρυνση και τη στήριξη που μου παρείχε από την αρχή της προσπάθειάς μου.

Ευχαριστώ τον συνάδελφο και φίλο Αβραάμ Κοέν, Ελεγκτή και μέλος της επιτροπής Εκπαιδευτικών και Πολιτιστικών Θεμάτων της Ισραηλιτικής Κοινότητας Λάρισας, για τη εξαιρετική συνεργασία στην κατασκευή του χάρτη και για την άδεια φωτογράφισης του τιμητικού Διπλώματος που απενεμήθη στον θείο του Αβραάμ Κοέν.

Θερμές ευχαριστίες θα ήθελα να εκφράσω στην κυρία Λιλή Κοέν για την συνέντευξη που μου παραχώρησε και για όλες τις πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με την εβραϊκή Κοινότητα.

Ευχαριστώ τις φίλες Ξένια Κιοσέ και Μαρία-Ιωάννα Καλλινίδη για τις πολύτιμες διευκολύνσεις που μου παρείχαν.

Ευχαριστώ την οικογένειά μου, τον Γιώργο, τη Βούλα, τον Βασίλη, τον Πέλο για όλη τη στήριξη που μου προσέφεραν, και ιδιαίτερα την ανιψιά μου Αλκμήνη για την συγκινητική προθυμία της να συμβάλει στο μέτρο που μπορούσε στην ολοκλήρωση της Εργασίας.

Τέλος ευχαριστώ την μητέρα μου Αλκμήνη, πρότυπο θάρρους και ανθρωπιάς για μένα, στην οποία και αφιερώνω την παρούσα εργασία.

Πρόλογος

Σ' αυτούς που διεκδίκησαν με τόλμη τη ζωή τους
και σε εκείνους που έδωσαν νόημα στην έννοια συν-άνθρωπος
Ο Β' Παγκόσμιος πόλεμος αποτελεί τον σημαντικότερο ιστορικό σταθμό στην παγκόσμια ιστορία του 20^{ου} αιώνα, επηρεάζοντας με άμεσο ή έμμεσο τρόπο εκατομμύρια ανθρώπους (Χριστοφής 2017:13). Στη διάρκεια του συντελέστηκε το μεγαλύτερο έγκλημα στη νεότερη ιστορία, το Ολοκαύτωμα των Εβραίων, όπου στο πλαίσιο της «τελικής λύσης» 6.000.000 άνθρωποι, ανάμεσά τους και 67.151 Έλληνες Εβραίοι οδηγήθηκαν στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης και στον θάνατο (Μόλχο, 2015:44). Κυρίαρχη αντίληψη είναι ότι οι εβραϊκοί πληθυσμοί οδηγήθηκαν χωρίς αντίσταση, σαν «πρόβατα επί σφαγή», στα στρατόπεδα θανάτου. Αυτό ωστόσο δεν αντιστοιχεί απόλυτα στην ιστορική πραγματικότητα, καθώς τόσο στην Ευρώπη¹ όσο και στην Ελλάδα χιλιάδες Εβραίοι αντιστάθηκαν, με την υποστήριξη των εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων όλων των κατεχόμενων χωρών, στον σχεδιαζόμενο αφανισμό τους και διασώθηκαν (Χανδρινός, 2013:1).

Η Θεσσαλία, είναι μια περιοχή, η οποία, παρά το γενικά απελπιστικά χαμηλό ποσοστό διάσωσης Εβραίων στην Ελλάδα, συγκεντρώνει πολύ υψηλά ποσοστά διάσωσης του εβραϊκού της πληθυσμού, τόσο σε ελληνικό όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Αυτή η θετική ιστορία, παρόλα αυτά, αποτελεί ένα ζήτημα που βιβλιογραφικά δεν έχει μελετηθεί επαρκώς, καθώς η έρευνα, ασχολούμενη για δεκαετίες με το τραγικό γεγονός του Ολοκαυτώματος, παρέβλεψε να φωτίσει τις ιστορίες των ανθρώπων που προέβαλλαν ατομικά ή συλλογικά αντίσταση στον κατακτητή (Χανδρινός, 2013:1). Η εμπειρία των Εβραίων που αρνήθηκαν την περίοδο της Κατοχής να φορέσουν το κίτρινο αστέρι και κρύφτηκαν ή πήραν μέρος στην Εθνική Αντίσταση είναι ένα ζήτημα που αναδύθηκε ως αντικείμενο έρευνας και μελέτης τα τελευταία χρόνια² (Μαλαγιώργη, 2017:98). Η παρούσα εργασία επιχειρεί να φωτίσει τη διάσωση των Εβραίων της Θεσσαλίας, σε μία προσπάθεια ανάδειξης ενός κορυφαίου γεγονότος τόλμης, αποφασιστικότητας και αλληλεγγύης ανάμεσα στο εβραϊκό και χριστιανικό στοιχείο της περιοχής, ενός γεγονότος

¹ Για την αντίσταση των Εβραίων ενάντια στους ναζί βλέπε Χανδρινός, Ι., (2013), *Συναγωνιστής: Έλληνες Εβραίοι στην Εθνική Αντίσταση. Μια έκθεση του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος*, ΕΜΕ, Μουσής, Ε.,(2000),«Οι Εβραίοι στην Εθνική Αντίσταση», *Χρονικά*, τ.ΚΓ, αρ. φ. 167, Μάιος-Ιούνιος

² Για το θέμα βλέπε Μπενβενίστε, Ρ.,(2014), *Αυτοί που επέζησαν : αντίσταση, εκτόπιση, επιστροφή: Θεσσαλονικείς Εβραίοι στη δεκαετία του 1940*, Αθήνα : Πόλις, Bowman, S., (2012), *Η αντίσταση των Εβραίων στην Κατοχική Ελλάδα*, Κεντρικό Ισραηλτικό Συμβούλιο Ελλάδος, Αθήνα, Matsas, M.,(1997), *The illusion of Safety: The story of the Greek Jews during the World War II*, New York, Pela Publishing Co

με διαχρονική αξία, τόσο για τους Εβραίους όσο και για τους μη Εβραίους κατοίκους του Θεσσαλικού χώρου. Για τους Εβραίους, διότι αψηφώντας τις δυσκολίες και τους κινδύνους, με τόλμη και επιμονή διεκδίκησαν και κέρδισαν τη σωτηρία τους. Για τους μη Εβραίους επίσης, διότι, στην πλειοψηφία τους, αψηφώντας τις γερμανικές απειλές και τα κηρύγματα μίσους και αποκλεισμού των ναζί και των δωσίλογων ντόπιων συνεργατών τους, με την αλληλεγγύη που επέδειξαν στους διωκόμενους συνανθρώπους τους, έδωσαν νόημα στην έννοια συν-άνθρωπος (Χανδρινός, 2013:1).

Η κατάθεση της βιωμένης εμπειρίας των διωκόμενων Εβραίων και Χριστιανών συμπολιτών τους από τις 4 θεσσαλικές πόλεις σε ερευνητές του Shoah Foundation Institute Visual History Archive, του United States Holocaust Memorial Museum, του Ελεύθερου Πανεπιστημίου Βερολίνου και η προσωπική συνέντευξη στην ερευνήτρια, αποτελεί ενεργό κομμάτι της συλλογικής μνήμης και συνθέτει πολύτιμη πρωτογενή ιστορική πηγή για έρευνα και αξιοποίηση στην ελληνική δημόσια μνήμη και ιστορία. Σχεδιάζοντας τη δομή της παρούσας Εργασίας θέσαμε διττό στόχο: α) την καταγραφή της σωτηρίας των Θεσσαλών Εβραίων και β) την ανάδειξη της στο επίπεδο της συλλογικής μνήμης, με τρόπο ισομερή για τα δύο σκέλη της μελέτης. Στην πορεία ωστόσο της έρευνας, ο όγκος και ο πλούτος του πρωτότυπου υλικού που τέθηκε στη διάθεσή μας για μελέτη, καθώς επίσης οι πτυχές που συνεχώς αναδεικνύονταν αναφορικά με την πορεία διάσωσης των Εβραίων ήταν τόσο μεγάλος ώστε η παράλληλη διερεύνηση της διαδικασίας μετάβασης της ατομικής μνήμης σε συλλογική ξεπερνούσε τα όρια μιας διπλωματικής Εργασίας. Αποφασίστηκε λοιπόν να επικεντρωθούμε στο πρώτο σκέλος της μελέτης, αφιερώνοντας ένα μόνο κεφάλαιο στο ζήτημα της μνήμης, ευελπιστώντας ότι αυτό θα αποτελέσει αντικείμενο μιας επόμενης μελέτης.

Η εργασία διαρθρώνεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο μέρος γίνεται προσπάθεια να αναλυθεί όλο το φάσμα της ιστορικής διαδρομής των Εβραίων στον ελλαδικό χώρο και ο βαθμός ενσωμάτωσής τους στην ελληνική προπολεμική κοινωνία, καθώς επίσης τα φαινόμενα αντισημιτισμού, οι σχέσεις εβραϊκού και μη εβραϊκού πληθυσμού και η συμμετοχή των Εβραίων στους εθνικούς αγώνες, προκειμένου να διαπιστώσουμε τη σημασία όλων αυτών των παραγόντων στην υποδοχή και διάσωση των Εβραίων από τον ντόπιο πληθυσμό στη θεσσαλική ύπαιθρο.

Στη δεύτερο μέρος θα εξετάσουμε ένα ζήτημα που, όπως ανέφερα, η βιβλιογραφία δεν έχει φωτίσει ακόμα επαρκώς, την εμπειρία της διάσωσής τους. Κεντρικό άξονα του δεύτερου μέρους αποτελούν οι μαρτυρίες των διασωθέντων Εβραίων και ορισμένων

χριστιανών διασωστών τους. Εστιάζω στις μαρτυρίες ως ενδεικτικά παραδείγματα διαχείρισης της μνήμης στις τέσσερις περιοχές της Θεσσαλίας.

Συγκεκριμένα θα εξετάσουμε τους παράγοντες που οδήγησαν στην απόφαση εκ μέρους των Εβραίων για φυγή, τον τρόπο οργάνωσης της, τον ρόλο του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ στη σωτηρία των Εβραίων και τη σχέση των δεύτερων με τις αντιστασιακές οργανώσεις. Θα εξετάσουμε επίσης τα μέρη στα οποία κατέφυγαν οι διωκόμενοι Εβραίοι, τις συνθήκες και τις τεχνικές διαβίωσης, την αντιμετώπιση τους από τους χωρικούς και τις σχέσεις αλληλεπίδρασης που αναπτύχθηκαν στην πορεία, καθώς επίσης τις εμπειρίες τους ως κρυμμένοι ή ως ενταγμένοι στην Αντίσταση. Θα επιχειρήσουμε επιπλέον να ρίξουμε φως στους λόγους για τους οποίους ένα τμήμα των εβραϊκών κοινοτήτων παρέμεινε στις πόλεις τους και την τύχη αυτών των ανθρώπων.

Τέλος, στο τρίτο μέρος θα εξετάσουμε τα προβλήματα που αντιμετώπισαν οι Εβραίοι αμέσως μετά το τέλος του πολέμου με την επιστροφή στις εστίες τους και το ζήτημα της μνήμης της εμπειρίας τους μεταπολεμικά.

Στο τέλος παρατίθεται η σχετική βιβλιογραφία, ενώ στο παράρτημα παρατίθενται χάρτες με τα χωριά στα οποία κατέφυγαν οι διωκόμενοι Εβραίοι και φωτογραφικό υλικό. Συνεργάτης στη σύνθεση των χαρτών και στην τεχνική επιμέλεια είναι ο κος Αβραάμ Κοέν (Μάστερ στη Διδακτική και στις νέες εκπαιδευτικές τεχνολογίες)

Η μεθοδολογία στηρίζεται σε δύο άξονες. Ο πρώτος είναι η μελέτη του θέματος μέσα από τη βιβλιογραφική έρευνα και ο δεύτερος η συνέντευξη και η προφορική μαρτυρία με στόχο όχι την εξαντλητική παράθεση των εμπειριών αλλά την κατάδειξη του τρόπου διάσωσης των Εβραίων. Η έρευνα στο πρώτο και τρίτο μέρος στηρίχτηκε κυρίως στην υπάρχουσα βιβλιογραφία. Στο δεύτερο μέρος στηρίχτηκε σε πρωτογενές υλικό που αντλήθηκε από προφορικές μαρτυρίες, προερχόμενες από διαφορετικές πηγές. Συγκεκριμένα στηρίχτηκε σε συνεντεύξεις Λαρισαίων, Βολιωτών, Τρικαλινών και Καρδίτσιωτών Εβραίων και μη Εβραίων κατοίκων που δόθηκαν σε ερευνητικά κέντρα στην Ελλάδα και το εξωτερικό σε διάστημα που καλύπτει 30 περίπου χρόνια, από το 1986 μέχρι το 2019.

Συγκεκριμένα:

α) 37 συνεντεύξεις (19 άνδρες και 18 γυναίκες) διεξήχθησαν από το Shoah Foundation Institute Visual History Archive (VHA) το χρονικό διάστημα 1986-1988.

β) 3 συνεντεύξεις (2 άνδρες και 1 γυναίκα) διεξήχθησαν από το United States Holocaust Memorial Museum

γ) 6 συνεντεύξεις δόθηκαν στο πλαίσιο του προγράμματος *Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα* του Ελεύθερου Πανεπιστημίου Βερολίνου. Οι 5 από τους συνεντευζιαζόμενους έχουν δώσει συνέντευξη και στο VHA.

δ) και μία συνέντευξη ελήφθη από την ερευνήτρια το 2019.

Για την έρευνα επίσης χρησιμοποιήθηκε το πρόγραμμα *Η Εμπειρία των Εβραίων της Ελλάδας στις οπτικο-ακουστικές Μαρτυρίες* του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

Το γεγονός ότι η πλειοψηφία των πληροφορητών ήταν παιδιά ή έφηβοι στην περίοδο της κατοχής έχει ως συνέπεια, όπως σημειώνει και η Μαλαγιώργη (2017:101) σε ανάλογη μελέτη, οι μαρτυρίες που επικαλείται η έρευνα να αντανakλούν την εμπειρία του διωγμού και της διάσωσης από την οπτική των παιδιών και των νέων εκείνη την εποχή Εβραίων, χωρίς τη δυνατότητα πρόσβασης στις εμπειρίες των μεγαλύτερων ηλικιακά ατόμων, οι οποίοι ενδεχομένως να είχαν διαφορετικά βιώματα. Το γεγονός επίσης ότι ανακαλούν την εμπειρία της διάσωσής τους δεκαετίες αργότερα, έχοντας πλέον μια χρονική απόσταση από τα γεγονότα, συνεπάγεται ότι η εμπειρία αυτή φιλτράρεται από την προοπτική του χρόνου, τονίζοντας, υποβαθμίζοντας ή αξιολογώντας τα γεγονότα με την οπτική του ενήλικα πλέον, και ότι εμπεριέχει βεβαίως την υποκειμενικότητα της προφορικής μαρτυρίας. Ένα κενό επίσης αποτελεί το γεγονός ότι έχουν διασωθεί ελάχιστες μαρτυρίες μη Εβραίων κατοίκων της περιοχής, έτσι ώστε να δεν έχουμε προς το παρόν την δυνατότητα να μελετήσουμε τη διάσωση των Εβραίων της Θεσσαλίας μέσα από τη ματιά των ντόπιων κατοίκων.

Ωστόσο, παρά τα όποια προβλήματα παρουσιάζονται, όταν κανείς καλείται να αξιοποιήσει πηγές που στηρίζονται στη μνήμη, θεωρούμε ότι η αξιοποίηση πολλών μαρτυριών από ανθρώπους με διαφορετικά χαρακτηριστικά ταυτότητας (φύλο, ηλικία, κοινωνικό και οικονομικό υπόβαθρο) και βιωμάτων, οι οποίοι κατέγραψαν τη μαρτυρία τους σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, σε διαφορετικής θρησκείας ερευνητές στην Ελλάδα και το εξωτερικό, εξασφαλίζει με τις διαφορετικές οπτικές τους την πολυπρισματική παρουσίαση των γεγονότων (Μαλαγιώργη, 2017:101).

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄ ΕΒΡΑΪΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΕΛΛΑΔΑΣ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

1

Η παρουσία των Εβραίων στην Ελλάδα

Η παρουσία των Εβραίων στον ελλαδικό χώρο υπήρξε για αιώνες έντονη και συνδέθηκε αφενός μεν με την αναγνώριση του λαού αυτού ως σημαντικού οικονομικού παράγοντα στην περιοχή, αφετέρου δε με την επιφύλαξη, την καχυποψία και τις προκαταλήψεις που εκφράστηκαν διαχρονικά σε βάρος τους από τις εκάστοτε εξουσίες και τον ντόπιο πληθυσμό της χώρας (Ευθυμίου, 2010: 15).

Στην Ελλάδα, η εβραϊκή παρουσία μαρτυρείται αρχαιολογικά στο πρώτο μισό του 3ου αιώνα π.Χ., σε επιγραφή στο Αμφιάρειο του Ωρωπού³, ενώ κατά τον πρώτο μεταχριστιανικό αιώνα, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ιουδαίου Φίλωνος από την Αλεξάνδρεια, εβραϊκές κοινότητες βρίσκονταν πλέον εξαπλωμένες σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο. Οι παράγοντες δε που ευνόησαν και κατέστησαν δυνατή την εγκατάσταση των Εβραίων, τόσο σε μεγάλα αστικά κέντρα όσο και σε μικρότερους οικισμούς, ήταν η απονομή σε αυτούς της ιδιότητας του Ρωμαίου πολίτη, ιδιότητα που εξασφάλιζε προστασία από θρησκευτικές διώξεις, και οι συνθήκες σχετικής ηρεμίας που επικρατούσαν στην περιοχή (Λαμπροπούλου & Τσικνάκης, 2008:13) οι οποίες επέτρεπαν την ανάπτυξη των δραστηριοτήτων τους.

Οι Εβραίοι κάτοικοι του ελληνόφωνου ανατολικομεσογειακού χώρου, στην πορεία των αιώνων, εξελληνίστηκαν πλήρως γλωσσικά, υιοθέτησαν τον ελληνικό τρόπο ζωής και ενσωματώθηκαν απόλυτα στην τοπική κοινωνία, διατηρώντας ωστόσο πάντα την πίστη των προγόνων τους. Στη διάρκεια της Βυζαντινής και της Οθωμανικής περιόδου ήταν γνωστοί με το όνομα Ρωμανιώτες και εργάζονταν σε παραγωγικούς τομείς, όπως η υφαντουργία, η βαφική, η βυρσοδεψία και το εμπόριο (Ευθυμίου, 2010:16).

Από το τέλος του 14^{ου} αιώνα διωκόμενοι Εβραίοι από την Ιβηρική χερσόνησο μετανάστευσαν και εγκαταστάθηκαν στα εδάφη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, ενώ το ίδιο έπραξαν κατά τον 14^ο και τον 16^ο αιώνα Εβραίοι από την Ουγγαρία και την Ν. Ιταλία.

---

³ Στην επιγραφή στήλης από το Αμφιάρειο του Ωρωπού, γραμμένη στην ελληνική γλώσσα, καταγράφεται η απελευθερωτική πράξη ενός Ιουδαίου δούλου, του Μόσχου Μοσχίνος, ο οποίος αφιέρωσε την στήλη στο ιερό. Βλέπε Μιτσός, Μ., (1952), Έπιγραφαι έξ Αμφιαρείου, *Αρχαιολογική Εφημερίς*, τόμος 91, η εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρία, σ. 194-196.

Οι Εβραίοι της Ισπανίας, γνωστοί ως Σεφαραδίτες, εγκαταστάθηκαν κυρίως στη Θεσσαλονίκη και σε πόλεις της Θεσσαλίας. Έφεραν μαζί τους τη γλώσσα, την ισπανοεβραϊκή, τα ήθη και τα έθιμά τους και ενίσχυσαν πληθυσμιακά τις ρωμανιώτικες κοινότητες, υπερισχύοντας πολιτισμικά επί των τελευταίων (Καλογιάννης 1959:40). Η έλευση τους υπήρξε καταλυτικής σημασίας γεγονός τόσο για την οικονομία όσο και τη δημόσια ζωή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι Σεφαραδίτες Εβραίοι, γλωσσομαθείς και λόγιοι, φορείς ενός υψηλού πολιτισμού, κυριάρχησαν στον οθωμανικό χώρο τον 16ο αιώνα, ασκώντας το επάγγελμα του γιατρού, του τραπεζίτη, του εμπόρου και του τεχνίτη, ενώ μετέτρεψαν την ίδια εποχή την Θεσσαλονίκη σε εβραϊκή πόλη (Ευθυμίου, 2010:16).

Οι εβραϊκές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ωστόσο, από τον 17ο αι. και εξής, άρχισαν να παρακμάζουν και αυτό είχε ως συνέπεια την αλλαγή των οικονομικών και πολιτικών συσχετισμών υπέρ του ελληνικού πληθυσμού και την πρόκληση εντάσεων. Οι εντάσεις αυτές οξύνθηκαν περαιτέρω τον 19^ο αιώνα, αιώνα της διαμόρφωσης των εθνικών κινημάτων και διεκδικήσεων στην Βαλκανική, λόγω της σύμπλευσης των Εβραίων με την Οθωμανική εξουσία, και πήραν ενίοτε, δραματικό χαρακτήρα (Ευθυμίου, 2010:16).

Το πρώτο νεοελληνικό κράτος που δημιουργήθηκε το 1830, περιελάμβανε στους κόλπους του ένα μικρό αριθμό Εβραίων, στους οποίους εξασφάλισε με το Σύνταγμα του 1844 ισοτιμία και ισοπολιτεία (Λουδάρου, 2016:12-13). Σταδιακά ωστόσο, ο εβραϊκός πληθυσμός της χώρας, με την προσάρτηση των Επτανήσων το 1863, της Θεσσαλίας το 1881 και την απελευθέρωση της Μακεδονίας, της Ηπείρου και της Θράκης το 1912-13, πολλαπλασιάστηκε. Έτσι ο αριθμός των Κοινοτήτων τους ανέβηκε σε 27, με τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης να αποτελούν, από το 1912 και μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, τον κύριο κορμό όλων των Εβραίων της Ελλάδας (Ευθυμίου, 2010:16).

Η έκρηξη του Πολέμου και η επακόλουθη γερμανική και βουλγαρική κατοχή της χώρας (1941-1944) προκάλεσε την δραματική συρρίκνωση του εβραϊκού στοιχείου της χώρας καθώς, στο πλαίσιο της «τελικής λύσης», το 86% των Ελλήνων Εβραίων οδηγήθηκαν στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης και στην εξόντωση. Μεταπολεμικά πολλοί επιζώντες προτίμησαν να μεταναστεύσουν στην Αμερική, στο νεοϊδρυθέν κράτος του Ισραήλ και σε χώρες της Ευρώπης, με αποτέλεσμα την περαιτέρω μείωση του αριθμού τους. Σήμερα στην Ελλάδα ζουν περίπου 5.500 Εβραίοι, οργανωμένοι σε 9

Κοινότητες⁴: Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Λάρισα, Ιωάννινα, Βόλο, Τρικάλων, Χαλκίδα, Κέρκυρα και Ρόδο (Ευθυμίου, 2011:18-21).

---

⁴ Οι Ισραηλιτικές Κοινότητες Ελλάδας αναγνωρίστηκαν ως πρόσωπα «Δημοσίου Δικαίου» με το Νόμο 2456, περί Ισραηλιτικών Κοινοτήτων το 1920, όπου σύμφωνα με το άρθρο 1, για να αναγνωρίζεται σε μία πόλη Ισραηλιτική Κοινότητα θα πρέπει να κατοικούν μόνιμα περισσότερες από είκοσι ισραηλιτικές οικογένειες και να λειτουργεί Συναγωγή (Βερέμης & Κωνσταντοπούλου, 2000:114).

2

Οι Εβραίοι της Θεσσαλίας

Η σημαντικότερη εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλίας ήταν και εξακολουθεί να είναι η Ισραηλιτική Κοινότητα της Λάρισας, η οποία δημιουργήθηκε κατά τη ρωμαϊκή εποχή και έκτοτε διατηρεί μια ζωντανή παρουσία 2.000 περίπου χρόνων στην περιοχή. Την παρουσία της μαρτυρεί η επίσκεψη του Αποστόλου Ηρωδίωνα⁵ στην πόλη τον 2^ο αι. μ. Χ. και αποδεικνύουν αρχαιολογικά ευρήματα⁶ των ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων. Στο πέρασμα των αιώνων η Κοινότητα ενισχύθηκε πληθυσμιακά με την άφιξη ομοθρήσκων από την Ισπανία το 1492, ενώ η εγκατάσταση, από τον 15^ο έως τον 19^ο αιώνα, Εβραίων προσφύγων από διάφορα μέρη της Ευρώπης και την Πελοπόννησο, κατέστησαν τη Λάρισα σημαντικό εβραϊκό κέντρο με κοσμοπολίτικο χαρακτήρα, γνωστή με το όνομα Madre de Israel (=μητρόπολη του Ισραήλ) (Μωυσής, 2006:14 · Δρουμπούκη, 2014: 284).

Στην πόλη της Λάρισας είχε την έδρα του το Μέγα Ιεροδικείο Θεσσαλίας, το Μπεθ Ντιν, ενώ μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αι. λειτουργούσαν 7 Συναγωγές και η «Γιεσιβά», πανεπιστημιακή σχολή, ίδρυμα του Τσελεμπί Ελιγιά. Στη Λάρισα λειτουργούσε επίσης μια Πρότυπη Σχολή Διεθνών Σπουδών, ίδρυμα της Alliance Israelite Universelle⁷, και ένα αμιγές δημόσιο εβραϊκό δημοτικό σχολείο⁸. Η Βιβλιοθήκη τέλος της Κοινότητας, αποτελούσε ένα από τα σπουδαιότερα πνευματικά ιδρύματα της χώρας, με πολύτιμους παπύρους, χειρόγραφα, κώδικες, νομοθετήματα και Νομοκανόνες (Καλογιάννης, 1982:7-9 · Μωυσής, 2000: 151 · Φρεζής, 2000:17-19).

⁵Ο Αποστόλος Ηρωδίωνας επισκέφτηκε τη Λάρισα το 150 μ.Χ και απευθύνθηκε στους Εβραίους κατοίκους της πόλης, προκειμένου να κηρύξει τον Χριστιανισμό (Μωυσής, 2006:14).

⁶Βλέπε παράρτημα, σελ. 106

⁷Η Alliance Israelite Universelle, μία διεθνής εβραϊκή οργάνωση με έδρα το Παρίσι, ιδρύθηκε το 1860 από τον Γάλλο πολιτικό Cremieux, με διττό στόχο: την πνευματική αναγέννηση και την κοινωνική και πολιτική ανύψωση του εβραϊκού λαού, -μέσω της εκπαίδευσης και της επαγγελματικής προόδου- και την ένταξη των μελών της στις τοπικές κοινωνίες. Η οργάνωση έδωσε έμφαση στη δημιουργία νέων σχολείων και συνέβαλε καθοριστικά στη βελτίωση της ποιότητας ζωής των Ισραηλιτικών Κοινοτήτων. Τα σχολεία της απευθύνονταν κυρίως στις ευκατάστατες κοινωνικές τάξεις, αλλά δέχονταν και παιδιά οικονομικά αδύνατων οικογενειών (Μιχαλοπούλου, 2014 :42, 44). Βλέπε επίσης Φρεζής, Ρ., (2000), *Το Εκπαιδευτικό έργο των Σχολών ALLIANCE ISRAELITE UNIVERSELLE*, Ισραηλιτική Κοινότητα Βόλου

⁸Το 8^ο Εβραϊκό Δημοτικό Σχολείο, υπήρξε το μοναδικό αμιγώς δημόσιο εβραϊκό δημοτικό σχολείο στη Θεσσαλία. Ιδρύθηκε το 1928, με σκοπό να προσφέρει εκπαίδευση στα παιδιά των Ισραηλιτών κατοίκων της Λάρισας. Το σχολείο ακολουθούσε το εκάστοτε εκπαιδευτικό πρόγραμμα των δημοτικών σχολείων της χώρας, με επιπλέον διδασκαλία της εβραϊκής γλώσσας, ιστορίας και θρησκείας από εβραιοδιδάσκαλο. Στο σχολείο πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο φοιτούσαν 200 περίπου μαθητές και μαθήτριες (Μιχαλοπούλου, 2014: 104, 108,111). Τα τελευταία ωστόσο χρόνια, ο αριθμός των μαθητών/τριών μειώθηκε δραματικά με αποτέλεσμα το 2018 να αναστείλει την λειτουργία του (ΙΚΛ, συνέντευξη, 10.2.2020).

Οι Εβραίοι της Λάρισας προπολεμικά ήταν, κυρίως, μικροβιοτέχνες, τεχνίτες, μικρέμποροι, μεταπράτες, χειρώνακτες και εργάτες, ενώ το πιο διαδεδομένο επάγγελμα στις γυναίκες, ήταν αυτό της μοδίστρας (Μωυσής, 2000:81). Ο αριθμός των μελών της Κοινότητας, οι οποίοι χαρακτηρίζονταν από την έντονη κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική τους δραστηριότητα έφτανε τους 1.120. Σήμερα η Κοινότητα αριθμεί 300 περίπου μέλη, ενώ διατηρεί Συναγωγή και νεκροταφείο (ΙΚΛ, συνέντευξη, 10.2.20).

Δεύτερη σε μέγεθος εβραϊκή κοινότητα στη Θεσσαλία αποτελεί η Ισραηλιτική Κοινότητα Βόλου. Η παρουσία των Εβραίων στην περιοχή της Μαγνησίας είναι επίσης μακραίωνη και αποδεικνύεται τόσο από επιτύμβιες επιγραφές⁹ που βρέθηκαν στην περιοχή της Δημητριάδος (2^{ος} αι. π.Χ.), και στην περιοχή του Αλμυρού (1^{ος} αι. μ. Χ.), όσο και από τα χειρόγραφα του Στράβωνα (Εμμανουηλίδου, 2017:10). Σε ό,τι αφορά δε στην αριθμητική τους δύναμη, όπως αναφέρει ο περιηγητής Βενιαμίν της Τουδέλας, στον Βόλο τον 12^ο αιώνα μ.Χ., ζούσαν 400 εβραϊκές οικογένειες (ΚΙΣ, 1996:20).

Η παρουσία των Εβραίων στον Βόλο μαρτυρείται επίσης σε ολόκληρη την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας, όπου στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα μάλιστα ο αριθμός των μελών της Κοινότητας ενισχύθηκε με την εγκατάσταση ομοθρήσκων από τις Ισραηλιτικές κοινότητες της Θεσσαλονίκης και της Λάρισας. Το 1888 λειτούργησε στην πόλη το πρώτο παράρτημα της γαλλικής Σχολής ‘Alliance’, όπου μαθήτευσε το μεγαλύτερο μέρος της εβραϊκής νεολαίας, ενώ στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα ιδρύθηκαν πολλοί φιλανθρωπικοί, πολιτιστικοί και αθλητικοί Σύλλογοι (Ανώνυμο, 1993:22-24).

Η επαγγελματική δραστηριότητα των Εβραίων του Βόλου στη διάρκεια των αιώνων υπήρξε έντονη, με τους περισσότερους από αυτούς να είναι επαγγελματίες, βιοτέχνες, υπάλληλοι, εργάτες, μικροπωλητές, έμποροι, -και λίγοι επιστήμονες- συμβάλλοντας στην οικονομική ανάπτυξη της πόλης (Ανώνυμο, 1980:3). Κοινωνικά οι περισσότεροι ανήκαν στην εργατική τάξη, ενώ υπήρχε και μια ευημερούσα μεσοαστική και μεγαλοαστική, με βιομήχανους και μεγαλοεπιχειρηματίες (Σαμπετάι, VHA 44379).

Το 1943 η εβραϊκή Κοινότητα Βόλου απαριθμούσε 872 μέλη, ενώ σήμερα στην πόλη ζουν περίπου 70 Εβραίοι αποτελώντας μια οργανωμένη Κοινότητα, ενώ διατηρεί Συναγωγή και νεκροταφείο (Μενεξιάδης, 2007:122-126 · Φρεζής, mog050, 06.11.2016). Τρίτη σε μέγεθος εβραϊκή Κοινότητα της Θεσσαλίας αποτελεί η Ισραηλιτική Κοινότητα Τρικάλων (Καβάλα, 2015:130). Η ακριβής χρονολογία εγκατάστασης των Εβραίων στα Τρίκαλα δεν είναι γνωστή, με πιθανότερη αυτή στα 1490. Αναφορές για την ύπαρξη

---

⁹ Βλέπε παράρτημα σελίδα 107

εβραϊκής ρωμανιώτικης κοινότητας σε περιοχή κοντά στα Τρίκαλα, γίνεται τον 12^ο αιώνα στο βιβλίο του Βενιαμίν της Τουδέλης. Ο 15^{ος} και ο 16^{ος} αιώνας υπήρξε ιδιαίτερα σημαντικός για την Κοινότητα, καθώς η εγκατάσταση Εβραίων από την Ισπανία, την Πορτογαλία, τη Σικελία και την Ουγγαρία οδήγησε σε θεαματική αύξηση του αριθμού των μελών της, με το ρωμανιώτικο στοιχείο να επικρατεί και να επιβάλλεται μέχρι και τον 20^ο αιώνα. Ο πληθυσμός ωστόσο, της εβραϊκής Κοινότητας στην πάροδο των αιώνων δεν διατηρήθηκε σταθερός (Μπίχτα, 2002:8).

Οι Εβραίοι των Τρικάλων ασχολούνταν με αστικά επαγγέλματα, όπως το εμπόριο βιοτεχνικών και αγροτικών προϊόντων, η υφαντουργία, η νηματουργία, η επεξεργασία δερμάτων και το μικρεμπόριο κρασιού, ενώ παράλληλα είχαν ιδρύσει τραπεζιτικά καταστήματα και τοκιστικά γραφεία, φιλανθρωπικούς συλλόγους και αστικές λέσχες συμβάλλοντας σημαντικά στην οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ανάπτυξη της πόλης (Κλιάφα, 2009:7).

Στα Τρίκαλα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα λειτουργούσαν 3 Συναγωγές, για τους Ρωμανιώτες, Σεφαραδίμ και Εσκενάζι κατοίκους, οι οποίες παράλληλα εξυπηρετούσαν και τις ανάγκες της Εβραϊκής Κοινότητας Καρδίτσας (Μενεξιάδης, 2007:130-135).

Η εβραϊκή Κοινότητα Τρικάλων, αναπόσπαστο κομμάτι της κοινωνίας της πόλης, αριθμούσε τις παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου 500 περίπου μέλη (Καβάλα, 2015:131). Ο αριθμός αυτός μεταπολεμικά μειώθηκε σημαντικά και σήμερα στην πόλη ζουν περίπου 40 άτομα (ΙΚΛ, συνέντευξη, 10.2.20).

Η Ισραηλιτική Κοινότητα Καρδίτσας αποτελεί την τέταρτη εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλίας, η οποία δημιουργήθηκε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα από τη διάσπαση της Κοινότητας Τρικάλων, εξαιτίας των αντιεβραϊκών επεισοδίων που σημειώθηκαν εκεί. Η πρώτη οικογένεια, η οποία εγκαταστάθηκε στην Καρδίτσα ήταν του Γιουδά Καπέτα το 1898. Σε διάφορα χρονικά διαστήματα, ακολούθησαν και άλλες με αποτέλεσμα το 1940 να έχει δημιουργηθεί μια ολιγομελής κοινότητα 82 ατόμων που ασκούσαν εμπορικά επαγγέλματα, ενώ ορισμένοι ήταν τεχνίτες (Μενεξιάδης, 2007:136).

Η Κοινότητα Καρδίτσας, λόγω του ολιγάριθμου των μελών της και της απουσίας Συναγωγής, νεκροταφείου και ραβίνου, δεν αναγνωριζόταν επίσημα ως Κοινότητα αλλά υπαγόταν σε εκείνη των Τρικάλων. Τα μέλη της μετέβαιναν στη Συναγωγή Τρικάλων προκειμένου να παρακολουθήσουν τις λειτουργίες στις μεγάλες γιορτές, ενώ το Πάσχα συγκεντρώνονταν σε συγγενικά σπίτια για να τηρήσουν τα πατροπαράδοτα ήθη και έθιμα (Μενεξιάδης, 2006:34)

Η εβραϊκή κοινότητα Καρδίτσας το 1940 αριθμούσε 82 μέλη (Κ.Ι.Σ., 1996:24). Σήμερα στην πόλη ζει μία τριμελής εβραϊκή οικογένεια (ΙΚΛ, συνέντευξη, 10.2.20).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β' 1881-1940: «ΩΣ ΕΥ ΠΑΡΕΣΤΗΣ»

1

Η πορεία ενσωμάτωσης της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος και οι σχέσεις μεταξύ Χριστιανών και Εβραίων: 1881-1940

Η προσάρτηση της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος το έτος 1881 αποτέλεσε την αρχή της πορείας ενσωμάτωσης των θεσσαλικών εβραϊκών κοινοτήτων στην ελληνική κοινωνία, ενσωμάτωση, η οποία συντελέστηκε σε διάστημα 70 περίπου χρόνων και για την επιτυχία της οποίας εργάστηκαν ενεργά και τα δύο μέρη.

Αρχή αυτής της πορείας αποτέλεσε η είσοδος του ελληνικού στρατού στο θεσσαλικό έδαφος, ο οποίος, σύμφωνα με τοπικές πηγές, έγινε δεκτός σε όλες τις πόλεις με θερμές εκδηλώσεις τόσο από Χριστιανούς όσο και από Εβραίους. Στις εκδηλώσεις που ακολούθησαν οι Εβραίοι πήραν επίσης μέρος ενεργά. Στις συναγωγές τελέστηκαν δοξολογίες, οι ραβίνοι εκφώνησαν λόγους και απήγγειλαν στα εβραϊκά και στα ελληνικά ευχές και ευχαριστίες για την απελευθέρωση της Θεσσαλίας, ενώ εξέφρασαν το πρώτο «ως ευ παρέστης¹⁰» και στον βασιλιά Γεώργιο Α', που επισκέφτηκε τις θεσσαλικές πόλεις λίγο αργότερα (Καλογιάννης, 1982:7-8 · Κλιάφα, 1996:21· Μωυσής, 2006:18). Αμέσως μετά άρχισε η επίσημη προσπάθεια ενσωμάτωσης του εβραϊκού στοιχείου, - το οποίο αριθμητικά δεν ήταν πολύ μεγάλο¹¹ για να δημιουργεί στην τοπική κοινωνία εντάσεις - στο ελληνικό κράτος.

Η ενσωμάτωση ξεκίνησε με την εγγραφή των ανδρών στους εκλογικούς και στρατολογικούς καταλόγους και το διορισμό τους σε δημόσιες θέσεις (Κλιάφα, 2009:4 · Μιχαλάκης, 2014:19-20, 94). Οι Εβραίοι της Θεσσαλίας στα επόμενα χρόνια έλαβαν μέρος, παρά την καχυποψία των πρώτων χρόνων, σε όλους τους αγώνες του ελληνικού κράτους για την απελευθέρωση των αλύτρωτων περιοχών, ενώ συμμετείχαν ενεργά και στην πολιτική ζωή εκλέγοντας μάλιστα ομόθρησκους βουλευτές. Ως προς την αναφερθείσα καχυποψία, αυτή την εντοπίζουμε κυρίως στο 1898, όταν οι Εβραίοι κατηγορήθηκαν,

---

¹⁰ Ο Αρχιεπίσκοπος Περσέας περιγράφει την υποδοχή του βασιλιά Γεωργίου του Α' στη Λάρισα: «Οι πατέρες της Κοινοτήτας κρατώντας στο ένα χέρι τα ιερά βιβλία και με αναμμένες λαμπάδες στο άλλο, συναντήθηκαν με τη βασιλική πομπή κοντά στη θέση «Κομένη Γη» και εκεί ακούστηκε το «ως ευ παρέστης» στην εβραϊκή γλώσσα». Στο Μωυσής, Ε., (2006), «Η Εβραϊκή παρουσία στη Θεσσαλία και στη Λάρισα», *Χρονικά*, τόμος ΚΘ, αρ. φ. 203, Μάιος-Ιούνιος, σ. 18

¹¹ Σύμφωνα με την απογραφή του 1881, στην Άρτα και τη Θεσσαλία ζούσαν 3.140 Ιουδαίοι. Πηγή: http://www.edemography.gr/ElstatPublications/censuses/docs/eDemography_Metadata_Censuses_Doc_000_076_gr.pdf σελ. η'

μετά το τέλος του Ατυχούς Πολέμου του 1897 και την αποχώρηση των Τούρκων, για φιλοοθωμανισμό και για διαρπαγές εμπορευμάτων και επίπλων από χριστιανικές οικίες και καταστήματα, κατηγορία που δημιούργησε έντονο αντισημιτικό κλίμα¹² σε βάρος τους (Ανώνυμο 1898:2 · Κλιάφα, 2009:6 · Φρεζής 2002:35) και προκάλεσε κύμα φυγής τους προς την Θεσσαλονίκη και τη Σμύρνη (Ανώνυμο, 1898:2).

Αυτή η ένταση ωστόσο, που δεν ήταν ασυνήθιστη στον 19^ο αιώνα, δεν εμπόδισε τη γενική πορεία των διακοινοτικών σχέσεων, η οποία εξελίχτηκε ομαλά. Έτσι για παράδειγμα οι Κοινότητες της Θεσσαλίας αμέσως μετά από την απελευθέρωση της Μακεδονίας ανέλαβαν διαμεσολαβητικό ρόλο προκειμένου να κάμψουν την αρχική δυσπιστία των Εβραίων της Θεσσαλονίκης απέναντι στο ελληνικό κράτος. Για το σκοπό αυτό επιτροπή της Κοινότητας Λάρισας όπως επίσης και ο τραπεζίτης των Τρικάλων Χαΐμ Κοέν μετέβησαν το 1912 στη Θεσσαλονίκη και εξήραν τα αγαθά της ισοπολιτείας και ανεξιθρησκίας που απολάμβαναν οι γνωστοί «*δια την Ελλάδα αγάπη και αφοσίωσής των*» Ισραηλίτες της Ελλάδας (Μιχαλάκης, 2014:78-80).

Όσον αφορά στην εκπαίδευση, ζήτημα επίσης κλειδί της διαδικασίας ενσωμάτωσης, η ελληνική κυβέρνηση έδειξε αμέσως το ενδιαφέρον της εκδίδοντας το έτος 1882 νόμο, με βάση τον οποίο δημιουργήθηκαν, με έξοδα του ελληνικού κράτους, εβραϊκά σχολεία¹³ στις Κοινότητες της Θεσσαλίας όπου ανήκαν τουλάχιστον 1.000 Εβραίοι, ενώ στις αριθμητικά μικρότερες κοινότητες, λειτουργούσε μόνο σχολείο γραφής, όπου διδάσκονταν αριθμητική, θρησκευτικά και ανάγνωση από τα ιερά βιβλία (Μιχαλοπούλου, 2014:31-32). Προοδευτικά ωστόσο, και οπωσδήποτε από την πρώτη 25ετία του 20^{ου} αιώνα διαπιστώνουμε, σύμφωνα με τις πληροφορίες που αντλήσαμε από τις συνεντεύξεις, ότι οι Εβραίοι μαθητές, -με εξαίρεση το εβραϊκό δημοτικό σχολείο της Λάρισας- φοιτούσαν σε ελληνικά δημόσια σχολεία (Αβδελάς, VHA 40854· Αρδίτη VHA 47848 ·Νεγκρίν, VHA 1497). Σε αυτά διδάσκονταν τα προβλεπόμενα από τα επίσημα Αναλυτικά Προγράμματα μαθήματα και μάθαιναν να μιλούν άπταιστα την ελληνική

¹² Όπως αναφέρεται σε ανταπόκριση της εφημερίδας Ακρόπολις (1898:1, 3 Ιουνίου): *Αναβρασμός κοχλάζει κατά του Εβραϊκού στοιχείου εις την πόλιν ταύτην (=Λάρισα) ουχί ανάξιος προσοχής. Χθες δε έτερον κρούσμα επιθέσεως κατά Ισραηλιτικού καταστήματος εγένετο εκ μέρους πενήντα θεριστών..... Αλλά το δυστύχημα είναι ότι τα μαγαζιά της Λαρίσεως, ως αποτελούμενα κατά το πλείστον από Ισραηλίτας, είναι κατάκλειστα, επομένως δε και η πόλις στερείται ζωής.*

¹³ Στα Τρίκαλα λειτουργήσε κοινοτικό εβραϊκό σχολείο, το οποίο κατασκευάστηκε το 1911, με τη συνδρομή του Δήμου, της Εβραϊκής Κοινότητας και του Υπουργείου Δημοσίας Εκπαιδεύσεως και Εκκλησιαστικών, χωρίς να είναι γνωστή η βιωσιμότητα του (Μιχαλάκης, 2014:72-75). Εβραϊκά οι μαθητές των Τρικάλων στη δεκαετία του '30 διδάσκονταν τις Κυριακές από τους ραβίνους (Νεγκρίν, VHA 1497).

γλώσσα, η οποία σταδιακά και μέχρι τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο έγινε γλώσσα επικοινωνίας, σε μερικές περιπτώσεις μάλιστα αποκλειστική, και στο σπίτι (Αλκαλάι, VHA 38942 · Μπουρλά, VHA 37991).

Ένα επίσης κομβικό στοιχείο για την ενσωμάτωση αποτελούσαν οι σχέσεις των Εβραίων και Χριστιανών κατοίκων της Θεσσαλίας. Αυτές, όπως φαίνεται από τη βιβλιογραφική έρευνα και τις προφορικές μαρτυρίες, στη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα ήταν αρμονικές, τόσο σε επίπεδο θεσμικό όσο και ιδιωτικό. Οι εκπρόσωποι της εβραϊκής κοινότητας αναγνωρίζονταν ως θεσμικοί παράγοντες και παρευρίσκονταν ως επίσημοι προσκεκλημένοι σε όλες τις εθνικές γιορτές και τις επίσημες εκδηλώσεις, ενώ οι θρησκευτικοί ηγέτες των δύο κοινοτήτων διατηρούσαν φιλικές σχέσεις, όπως ο αρχιρραβίνος του Βόλου Πέσαχ με τον επίσκοπο Δημητριάδος Ιωακείμ (Τσιλιβίδης, USHMM 19.04.2016 · Σαμπετάι, VHA 44379). Τα μέλη επίσης των Ισραηλιτικών Κοινοτήτων αποτελούσαν ενεργά μέλη της τοπικής κοινωνίας και συμμετείχαν σε διοικητικά συμβούλια με την ψήφο των συμπολιτών τους. Έτσι, στα Τρίκαλα π.χ., ο τραπεζίτης Σολομών Μεγήρ, έχαιρε τόσο μεγάλης εκτίμησης στην τρικαλινή κοινωνία, ώστε το 1907, κατά τις αρχαιρεσίες για την ανάδειξη διοικητικού συμβουλίου του νοσοκομείου, εκλέχτηκε πρώτος σύμβουλος, με διαφορά 31 ψήφων από τον δεύτερο (Κλιάφα, 2009:7). Οι ευπορότεροι Εβραίοι, διακρίνονταν επιπλέον και για το φιλανθρωπικό έργο τους, χάρη στο οποίο γίνονταν έργα κοινής ωφέλειας¹⁴, ενώ η Κοινότητα, σε περιόδους οικονομικής κρίσης, διεξήγαγε εράνους και έκανε δωρεές για τους άπορους συμπολίτες τους (Κλιάφα, 1996:277 · Κλιάφα, 2009:7,12).

Οι Εβραίοι σε όλες τις θεσσαλικές πόλεις δραστηριοποιούνταν επαγγελματικά σε τομείς που απαιτούσαν τη δικτύωση τους με τους υπόλοιπους κατοίκους των πόλεων. Ως έμποροι, μεταπράτες ή αργυραμοιβοί, παίζοντας το ρόλο του «ενδιάμεσου», έρχονταν καθημερινά σε επαφή με τους Χριστιανούς, οι οποίοι αναγνώριζαν τις επαγγελματικές τους ικανότητες¹⁵, όπως επίσης και τη συμβολή τους στην ανάπτυξη κυρίως του τοπικού

¹⁴ Στα Τρίκαλα ο Σολομών Μεγήρ χάρισε μέρος ενός οικοπέδου και προσέφερε χρήματα για την ανέγερση του ναού του Αγίου Γεωργίου. Το Μεγήρειο κληροδότημα προικοδοτούσε έξι φτωχές Χριστιανές και έξι Ισραηλίτισσες (Κλιάφα, 2009:7).

¹⁵ Όπως γράφει ο Επαμεινώνας Φαρμακίδης (2001:29-30): Ο Ιουδαϊκός λαός { } εξήσκει ανέκαθεν ιδίως το επάγγελμα του αργυραμοιβού και του τραπεζίτου και εξεμεταλλεύετο ως μεταπράτης τας εν Θεσσαλία ενεργουμένας πολλὰς ετησίας εμποροπανηγύρεις. Φύσει ευφυής ο Ιουδαϊκός πληθυσμός κατεγίνετο και εις την σπουδήν των ελληνικών γραμμάτων, τα οποία άπαντες σχεδόν γνωρίζουσι, αναδειχθέντες τελευταίως και επιστήμονες εξ αυτών και καταδείξαντες ότι την τε Αθηνάν και τον Κερδώον Ερμήν δύνανται εξ ίσου να υπηρετήσωσι.

εμπορίου και ανέπτυσαν μεταξύ τους φιλικές σχέσεις (Μουστάνη, 2014: 306). Στο πλαίσιο της διατήρησης των φιλικών σχέσεων με τον χριστιανικό πληθυσμό και της επιθυμίας αποφυγής εντάσεων θα πρέπει ασφαλώς να εντάξουμε, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, και την υποχώρηση του εβραϊκού εμπορικού κόσμου στο μείζον ζήτημα της θέσπισης της κυριακάτικης αργίας, στην οποία ήταν αρχικά αντίθετοι, και τη συμπόρευσή τους με τους υπόλοιπους συναδέλφους τους (Κλιάφα 2009: 7). Να σημειώσουμε ωστόσο ότι, όπως παρατήρησε η κυρία Ασημίνα Σαράφη (USHMM 16.04.2016) από τα Τρίκαλα, οι αναγνωρισμένες ικανότητες των Εβραίων εμπόρων δεν προκαλούσαν μόνο θαυμασμό αλλά δημιουργούσαν και ένα αίσθημα ζήλιας στον χριστιανικό εμπορικό κόσμο, εξηγώντας έτσι και τις κατά καιρούς επιθέσεις του Τύπου εναντίον τους (Κλιάφα, 2009:7 ·Αλκαλαί, mog040, 26.09.2016 · Φρεζής, mog050, 06.11.2016)..

Στη Θεσσαλία οι Εβραίοι ζούσαν, σε αντίθεση με άλλες πόλεις, όπως τα Γιάννενα ή η Κέρκυρα σε συνοικίες που ονομάζονταν «εβραϊκές», χωρίς ωστόσο να έχουν την έννοια του γκέτο, καθώς στην ίδια περιοχή ζούσαν και πολλές χριστιανικές οικογένειες (Fleischer, χ.χ. :335 ·Μουσής, 2000: 95). Όπως τόνισε ο κύριος Δημήτριος Τσιβιλίδης (USHMM 19.04.2016) (=στο Βόλο) και στην περιοχή που λεγόταν γύρω από τη συναγωγή, η συνοικία των Ισραηλιτών, δεν ήταν γκέτο¹⁶, έχει μεγάλη σημασία αυτό. .... δηλαδή τα εβραϊκά σπίτια και τα χριστιανικά ήταν ανάμεικτα δεν ήτανε γκέτο, αυτό είχε σημασία αντιρατσιστική, ( ) δεν υπήρχε καμιά παρεξήγηση σ' αυτό, να έχω γείτονα Εβραίο, ας πούμε. .... Και στη δική μου γειτονιά είχαμε δύο οικογένειες Εβραίων. Η κατοίκηση και συνύπαρξη Χριστιανών και Εβραίων στην ίδια περιοχή ευνόησε την ανάπτυξη προσωπικών σχέσεων, ιδιαίτερα σε μικρές κοινωνίες, όπως ήταν οι θεσσαλικές του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα, και αποδείχτηκε, όπως θα δούμε στη συνέχεια, πολύτιμη σε αρκετές περιπτώσεις. Στο πλαίσιο λοιπόν της καλής γειτονίας, όπως διηγήθηκε η κυρία Μπέλλα Λάκουα (VHA 44892) οι γείτονες απευθύνονταν ο ένας στον άλλο ζητώντας βοήθεια για την εξυπηρέτηση καθημερινών αναγκών, διότι το Σάββατο εμείς δεν πιάναμε φωτιά κανένας, μόνο η γειτόνισσα ερχόταν, τη φωνάζαμε, μας άναβε τη σόμπα, έσβηνε τη λάμπα... άντε έφευγε και στο πλαίσιο του πνεύματος αλληλεγγύης απευθύνθηκαν επίσης σε κάποιους από αυτούς την περίοδο του διωγμού (Ατούν, VHA 44419).

---

¹⁶ Για τη δημιουργία του πρώτου Γκέτο Εβραίων στη Βενετία, βλέπε Σταυράκη, Ε., (2017), *Οι εβραϊκές κοινότητες στα Ιόνια νησιά κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.) Σχέσεις συμβίωσης, εντάσεις και αποκλεισμοί*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Αθήνα, σελ 54-56

Τα παιδιά στις γειτονιές αυτές, όπως ήδη αναφέραμε, φοιτούσαν στα ίδια σχολεία, όπου διδάσκονταν τα ίδια μαθήματα και διαπαιδαγωγούνταν στις ίδιες αρχές, ενώ παράλληλα έπαιρναν μέρος στις ίδιες δραστηριότητες και έπαιζαν στις ίδιες αλάνες, δημιουργώντας φιλίες που συνεχίζονταν και στην ενήλικη ζωή τους. Ο κύριος Δημήτρης Τσιλιβίδης, (USHMM 19.04.2016) συμμαθητής ο ίδιος με πολλά εβραιόπουλα θυμόταν ότι στην πρωινή προσευχή στο σχολείο μερικά εβραιόπουλα έκαναν και αυτά σταυρό. Όταν έβγαινε ο αρχιρραβίνος και έκανε μια βόλτα στις αλάνες, φορούσε ράσο και είχε γενειάδα και δεν ξεχώριζε από τους παπάδες, και εμείς πηγαίναμε και του φιλούσαμε το χέρι. Στο πλαίσιο δε της γενικότερης ανεκτικότητας και ελευθερίας τα μέλη της Α' ομάδας Μακκαβαίων, μιας αμιγούς εβραϊκής προσκοπικής ομάδας στον Βόλο, συνήθιζαν εκτός από την έπαρση της ελληνικής σημαίας να κάνουν και της εβραϊκής, χωρίς να προκαλούνται αντιδράσεις (Κονές, VHA 45262)

Οι μεγάλες χριστιανικές και εβραϊκές εορτές, αποτελούσαν τέλος ευκαιρία για σύσφιξη των σχέσεων, καθώς η κάθε κοινότητα μετείχε στις εορταστικές εκδηλώσεις της άλλης, με επισκέψεις και ανταλλαγές ευχών και γλυκισμάτων (Μιχαλοπούλου, 2014:22). Στη γιορτή του Πουρίμ μάλιστα, η Φιλαρμονική του Δήμου στα Τρίκαλα πήγαινε στην εβραϊκή συνοικία και έπαιζε μουσική σε όλα τα σπίτια, συνεορτάζοντας με αυτό τον τρόπο, ενώ εύποροι Τρικαλινοί Εβραίοι, όπως οι Κοέν και Μεγίρ, άνοιγαν το σπίτι τους σε φτωχούς Εβραίους και Χριστιανούς που τους επισκέπτονταν με μουσικά όργανα για να τους ευχηθούν *Χρόνια Πολλά* και τους μοίραζαν γλυκά και χρήματα (Αλκαλάι, VHA, 38942 · Σολομών, VHA 50319).

Το 1940 λοιπόν, 70 χρόνια μετά την ένωση της Θεσσαλίας με την Ελλάδα, οι εβραϊκές Κοινότητες της Θεσσαλίας παρουσιάζονται πλήρως ενσωματωμένες στο ελληνικό κράτος και με αρμονικές σχέσεις με τον χριστιανικό πληθυσμό, γεγονός που θα αποδειχθεί σωτήριο στη διάρκεια της Κατοχής.

1.2

Φαινόμενα αντισημιτισμού στη Θεσσαλία

Στη Θεσσαλία, στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα δεν εκδηλώθηκαν φαινόμενα αντισημιτισμού σε βάρος των εβραϊκών κοινοτήτων της περιοχής, ανάλογα με εκείνα που σημειώθηκαν τον προηγούμενο αιώνα. Η επιτυχής πορεία ενσωμάτωσης των εβραϊκών κοινοτήτων της Θεσσαλίας στην υπόλοιπη κοινωνία και οι σχέσεις που αναπτύχθηκαν ανάμεσα στο χριστιανικό και εβραϊκό στοιχείο της περιοχής απέτρεψε τη δημιουργία αντισημιτικού κλίματος ανάλογου με αυτόν που αναπτύχθηκε στη Θεσσαλονίκη¹⁷ και σε χώρες της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης.

Ο αντισημιτισμός που εκδηλώθηκε στη Θεσσαλία στη διάρκεια του μεσοπολέμου ήταν περιορισμένος σε έκταση και διάρκεια, εκφράστηκε κυρίως σε επίπεδο αρθρογραφίας και είχε τις ρίζες του, όπως μπορεί κανείς να συμπεράνει από την ταυτότητα των πρωταγωνιστών, όχι τόσο στο φυλετικό μίσος, όσο στον οικονομικό ανταγωνισμό Χριστιανών και Εβραίων και στο γενικότερο αντικομμουνιστικό κλίμα της εποχής¹⁸. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτελεί η επίθεση του βουλευτή Τρικάλων Παναγιώτη Καραλή εναντίον των Εβραίων της πόλης με άρθρα στον Τύπο, όπου τους απέδιδε το χαρακτηρισμό *εχθροί του ελληνικού εμπορίου, της ελληνικής φυλής και της ελληνικής Δημοκρατίας* (Κλιάφα, 2009:12-13). Η αντισημιτική αυτή επίθεση που σημειώθηκε ύστερα από τα αιματηρά επεισόδια της 2ας Φεβρουαρίου 1925¹⁹ ερμηνεύεται, θεωρούμε, ορθότερα, αν την εντάξουμε στο πλαίσιο του οικονομικού ανταγωνισμού και των πολιτικών εντάσεων και εξηγεί το γεγονός ότι λίγα χρόνια αργότερα, τον Ιούνιο του 1931, στην ίδια πόλη, δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα

---

¹⁷ Τα βιαιότερα επεισόδια εναντίον των Εβραίων της Θεσσαλονίκης σημειώθηκαν στις 28 Ιουνίου του 1931, όταν, ύστερα από εμπρηστικά και ψευδή δημοσιεύματα της εφημερίδας *Μακεδονία* και υποκινούμενοι από την εθνικιστική οργάνωση ΕΕΕ, όχλος 2.000 Ελλήνων, προερχόμενο κυρίως από τις προσφυγικές συνοικίες της Τούμπας και της Καλαμαριάς, πυρπόλησαν μαγαζιά και σπίτια στον φτωχό συνοικισμό «Κάμπελ», προκαλώντας εκτεταμένες καταστροφές. Ο εμπρησμός συγκλόνισε την κοινή γνώμη, στην δίκη όμως που ακολούθησε, όλοι οι υπεύθυνοι αθώωθηκαν. Για τον «εμπρησμό του Κάμπελ», βλέπε Mazower, M., (2004), *Θεσσαλονίκη πόλη των φαντασμάτων, χριστιανοί, μουσουλμάνοι και εβραίοι 1430-1950*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια σσ. 483-490.

¹⁸ Για το συνδικαλιστικό κίνημα στο μεσοπόλεμο βλέπε Τζεκίνης Χ., (1987), «*Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα*», Αθήνα, Γαλαίος σ. 49-57

¹⁹ Στις 2 Φεβρουαρίου 1925, στα Τρίκαλα, στη διάρκεια διαδήλωσης, στην οποία πρωτοστάτησαν μέλη του Κομμουνιστικού Ομίλου Τρικάλων, μεταξύ των οποίων και αρκετοί Εβραίοι, σημειώθηκαν σοβαρά επεισόδια. Οι διαδηλωτές, με αίτημα την απαλλοτρίωση των μοναστηριακών τσιφλικιών, περικύκλωσαν τη Νομαρχία και μετά την άρνηση του δημάρχου να τους δεχτεί, εισήλθαν στο κτήριο με τη βία. Ο στρατός στην προσπάθειά του να τους διαλύσει άνοιξε πυρ, με αποτέλεσμα να σκοτωθούν έξι πολίτες (Κλιάφα, 2009:12-13 · Μιχαλάκης, 2014: 111).

Αναγέννηση άρθρο το οποίο στηλίτευε τα έκτροπα που σημειώθηκαν στη Θεσσαλονίκη σε βάρος των Ισραηλιτών από ομάδα φοιτητών²⁰. Να σημειώσουμε επίσης ότι, όπως φάνηκε από τις συνεντεύξεις που μελετήσαμε, στη συλλογική μνήμη των κατοίκων των Τρικάλων και της υπόλοιπης Θεσσαλίας δεν αποτυπώθηκαν και δεν αναφέρθηκαν γεγονότα φυλετικού αντισημιτισμού στο διάστημα πριν από τον Β' παγκόσμιο πόλεμο (Αρδίτη, VHA 47848· Λάκουα, VHA 44892· Σολομών, VHA 50319).

Ο αντισημιτισμός ωστόσο δεν ήταν άγνωστος στον θεσσαλικό χώρο (Μιχαλοπούλου 2014:13). Ο αντισημιτισμός, όπως φαίνεται από την πλειοψηφία των συνεντεύξεων, ήταν υπαρκτός και με τη μορφή του θρησκευτικού αντισημιτισμού εκφραζόταν κατά κανόνα τη Μεγάλη Εβδομάδα του Πάσχα (Μαγρίζος, VHA 48300· Μπέγας, VHA 19759· Σαμπετάι, VHA 44379). Ως συνηθέστερες εκφράσεις του αναφέρονται τα κάλαντα της Μεγάλης Παρασκευής, τα επεισόδια κατά την περιφορά του Επιταφίου και οι καταγγελίες για «συκοφαντία του αίματος». Τα κάλαντα της Μεγάλης Παρασκευής «Σήμερα μαύρος ουρανός²¹» τα τραγουδούσαν αγόρια κυρίως, σε όλες τις πόλεις και τα χωριά της Θεσσαλίας (Βενουζίου, VHA 33240), και περιείχαν στίχους οι οποίοι είχαν σαφώς αντισημιτικό και προσβλητικό για τους Εβραίους περιεχόμενο, χωρίς όμως να συνοδεύονται από άλλες εκδηλώσεις. Αντισημιτικές εκδηλώσεις με προπηλακισμούς και βίαια περιστατικά σημειώνονταν ωστόσο κατά τη διάρκεια της περιφοράς του Επιταφίου την ίδια ημέρα, όπου, όπως ανέφερε η κυρία Μάλκα Ρούσσο (VHA 48295) από τη Λάρισα, οι Χριστιανοί διέσχιζαν με τον Επιτάφιο τους εβραϊκούς δρόμους και έριχναν πέτρες στα εβραϊκά σπίτια²². Για τον λόγο αυτό εκείνοι, σημείωσε, άφηναν τα φώτα αναμμένα και οι ίδιοι στέκονταν στους δρόμους για να εμποδίσουν το πετροβόλημα. Στον Βόλο πάλι, σύμφωνα με τον κύριο Ραφαήλ Σαμπετάι (VHA, 44379), την Μεγάλη Παρασκευή περνούσαν και σπάγαν και τίποτε τζάμια από τη Συναγωγή ...χωρίς

²⁰ «Οι φοιτηταί καλύτερον είναι να αναζητήσουν υψηλότερους προς την ευγενή ελληνικήν παράδοσιν τρόπους επιδείξεως του φλογερού εθνικού των φρονήματος, χωρίς όμως να ενοχλούν και τους επίσης έλληνας πολίτες ισραηλίτας, οίτινες ουδεμίαν ευθύνην υπέχουν ως σύνολον και εάν υποθέσωμεν ακόμη ότι παρεξετράπη ένας ή δύο εξ αυτών» («Αναγέννησις» 28-6-1931) στο Κλιάφα, Μ., 2009, «Η Ισραηλιτική Κοινότητα Τρικάλων μέσα από τον Τύπο της εποχής (1881-1960)», *Χρονικά* τ. 32, αρ. φ. 222, Αύγουστος-Ιούλιος, σελ. 14

²¹ Σήμερα μαύρος ουρανός σήμερα μαύρη μέρα
σήμερα όλοι θλίβονται και τα βουνά λυπούνται.
Σήμερα έβαλαν βουλή οι άνομοι Εβραίοι
οι άνομοι και τα σκυλιά κι οι τρισκαταραμένοι.

²² Το αίτημα να επιτρέπεται στους χριστιανούς της Κέρκυρας να λιθοβολούν τους Εβραίους τη Μεγάλη Εβδομάδα διατυπώθηκε το 1406 από εκπροσώπους Κερκυραίων ευγενών στη βενετική διοίκηση. Βλέπε Ρωμανός, Ι., (1987), «Η Εβραϊκή Κοινότης Κερκύρας», *Χρονικά*, τ. 93, σελ. 7-8

συνθήματα, σπάγαν τζάμια. Α, υπήρχε και το σύνηθες υβρεολόγιο για τους Εβραίους, το τσαφούτης.

Στα Τρίκαλα και τον Βόλο επίσης, με αφορμή το εβραϊκό Πάσχα, σημειώνονταν κατά καιρούς καταγγελίες για «συκοφαντία του αίματος»²³, για τη διαλεύκανση των οποίων επιλαμβανόταν η αστυνομία, χωρίς όμως ποτέ να απασχολήσουν έντονα την τοπική κοινωνία (Ατούν, VHA 44430), όπως στην Κέρκυρα²⁴ το 1891. Η αντίληψη ωστόσο ότι οι Εβραίοι πίνουν το αίμα των μικρών Χριστιανών πρέπει να ήταν παγιωμένη, όπως φαίνεται και από τη μαρτυρία του κυρίου Ιάκωβου Λεβή (VHA 45218) από τον Βόλο, που ανέφερε ότι φίλος του Χριστιανός μέχρι την ηλικία των 25 ετών δεν τολμούσε να περάσει μπροστά από την Συναγωγή από φόβο μήπως του πάρουν το αίμα.

Αντισημιτισμός εκφραζόταν και στην καθημερινότητα, μέσα από φράσεις ενταγμένες στο λεξιλόγιο των Χριστιανών. Ο κύριος Βίκτωρ Βενουζίου (VHA 33240) από την Καρδίτσα, ανέφερε ότι στην Καρδίτσα τα παιδιά στις καθημερινές προστριβές με εβραϊόπουλα χρησιμοποιούσαν αντισημιτικές εκφράσεις με κυριότερο το υποτιμητικό για εκείνα «οβρέος» αλλά και ορισμένοι δάσκαλοι, κάποιες φορές, κατά τη διάρκεια του μαθήματος, προσομοίωναν τη φασαρία της τάξης με την αντισημιτική φράση «*χάβρα Ιουδαίων*». Η κυρία Ζαφειρία Κονέ (mog049, 15.10.2016) από τη Λάρισα, ανέφερε ακόμη την περίπτωση δασκάλας που δεν ήθελε εβραϊόπουλα στο σχολείο και ..... *συνεχώς η δασκάλα στην Τετάρτη τάξη, μ' ενοχλούσε και μου λεγε ότι: «Πρέπει να πάτε στο εβραϊκό σχολείο. Δεν έχετε θέση εδώ πέρα»*. Σημαντικό όμως, όπως αναφέρουν οι ίδιοι, ήταν το γεγονός ότι, όταν διαμαρτύρονταν για αυτές τις συμπεριφορές των εκπαιδευτικών στους προϊσταμένους Εκπαίδευσης, έβρισκαν πάντα την συμπαράστασή τους.

Αντισημιτισμός τέλος φέρεται ότι σημειωνόταν στις τάξεις του στρατού, όπου δύσκολα ένας στρατιωτικός εβραϊκής καταγωγής μπορούσε να γίνει αξιωματικός, ενώ κατά την διάρκεια της δικτατορίας του Μεταξά, οι Εβραίοι έφηβοι δεν γίνονταν δεκτοί στην ΕΟΝ, την Εθνική Οργάνωση Νεολαίας του Μεταξά (Σαμπετάι, VHA 44379). Στη διάρκεια επίσης του ελληνοϊταλικού πολέμου, όπως ανέφερε ο κύριος Μεναχέμ - Μανόλης Αβδελάς (VHA 40854), όλοι οι αλλόθρησκοι στρατιώτες απομακρύνθηκαν από

²³ Η *συκοφαντία ή λίβελος αίματος* ήταν μια κατηγορία που διατύπωναν οι Χριστιανοί σε βάρος των Εβραίων, σύμφωνα με την οποία οι τελευταίοι, θυσίαζαν χριστιανόπουλα προκειμένου να χρησιμοποιήσουν το αίμα τους για την παρασκευή του άζυμου άρτου, στη γιορτή του εβραϊκού Πάσχα (Σταυράκη, 2017:12, σημ.24).

²⁴ Για το πογκρόμ εναντίον των Εβραίων της Κέρκυρας και της Ζακύνθου, γνωστό και ως «Εβραϊκά» της Κέρκυρας, βλέπε Λιάττα, Ε., (2006), *Η Κέρκυρα και η Ζάκυνθος στον κυκλώνα του αντισημιτισμού. Η συκοφαντία για το αίμα τον 1891*, Αθήνα.

θέσεις που χειρίζονταν θέματα εθνικής ασφάλειας. Οι παραπάνω εκδηλώσεις όμως δεν αποτελούσαν χαρακτηριστικό αποκλειστικά της Θεσσαλίας, καθώς εντάσσονταν στη γενικότερη αντισημιτική πολιτική της χώρας.

Οι απόψεις των πληροφορητών σχετικά με τα κίνητρα και τις προθέσεις όσων εκδήλωναν θρησκευτικό αντισημιτισμό δίστανται. Κάποιοι εξέφρασαν την άποψη ότι ήταν απλώς έθιμα που δεν υπέκρυπταν αντισημιτική διάθεση, ενώ άλλοι, όπως ο κύριος Μηνάς Σαμπετάι (mog055, 26.11.2016) από τον Βόλο, υποστήριξαν ότι εξέφραζαν μια γενικότερη αντισημιτική διάθεση και ότι πίσω από τη συμπεριφορά των χριστιανόπουλων με τις βρισιές και τη ρίψη πετρών εναντίον της Συναγωγής κρύβονταν οι οικογένειες των παιδιών, οι οποίες εμφορούνταν από αντισημιτικές απόψεις τις οποίες στη συνέχεια μεταβίβαζαν στα παιδιά τους και διαμόρφωναν εντέλει την αντισημιτική συμπεριφορά τους. Όπως υποστήριξε ο κύριος Μηνάς Σαμπετάι (mog055, 26.11.2016) *το παιδάκι από μικρό το'χανε πει "βλέπεις τον Εσταυρωμένο;..... Οι Εβραίοι τον σταυρώσανε"* και γι' αυτό το λόγο γίνονταν και (--) βιαιοπραγίες, σπάζαν τα τζάμια της συναγωγής, κυκλοφορούσες έξω και έπρεπε να σε βρίζουν.

Ο κύριος Δημήτριος Τσιλιβίδης (USHMM 19.04.2016), από τον Βόλο, από την άλλη πλευρά, εκτίμησε ότι οι φήμες, υφέρπουσες πάντα, αναφορικά με τους Εβραίους που πίνουν το αίμα παιδιών το Πάσχα, ήταν μέρος των παραδόσεων που μεταδιδόταν προφορικά από γενιά σε γενιά από την εποχή της Τουρκοκρατίας και έβρισκαν απήχηση στις λαϊκές κυρίως τάξεις της πόλης. Υποστήριξε δε, όπως και η Μιχαλοπούλου (2014:13) ότι δεν απηχούσαν απόψεις της Εκκλησίας, αφού και οι επίσκοποι Βόλου από το 1907 τις είχαν αποκηρύξει επίσημα και στις εγκυκλίους τους λάμβαναν θέση υπέρ των Εβραίων συμπολιτών, ανασκευάζοντας τις κατηγορίες και τονίζοντας την αξία της χριστιανικής αγάπης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄ Ο ΕΛΛΗΝΟΪΤΑΛΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΤΟΥ 1940

1

Η συμμετοχή των Εβραίων της Θεσσαλίας

Στις 28 Οκτωβρίου 1940, η φασιστική Ιταλία κήρυξε τον πόλεμο στην Ελλάδα. Στην επιστράτευση που κηρύχτηκε αμέσως μετά κλήθηκαν στα όπλα και 13.000 περίπου Εβραίοι άνδρες, – απόστρατοι, εθελοντές και επίστρατοι – ανάμεσά τους και οι Θεσσαλοί Εβραίοι, οι οποίοι πολέμησαν στην πρώτη γραμμή του μετώπου, στη θρυλική Θεσσαλική 1^η Μεραρχία²⁵ (Bowman, 2012:24 · Νήμας, 2016:χ.σ.).

Από την εβραϊκή κοινότητα του Βόλου, στο αλβανικό μέτωπο πολέμησαν 71 νέοι, με θύματα έναν νεκρό, τον Ανσέλμο Μουρτζούκο και 2 αναπήρους (Ανώνυμο, 1980:4), ενώ από την Καρδίτσα 6 Εβραίοι. Οι εβραϊκές κοινότητες Λάρισας και Τρικάλων συμμετείχαν επίσης στην πολεμική προσπάθεια με την πρώτη να θρηνεί 4 θύματα, τον μόνιμο υπολοχαγό Χαΐμ Ιακώβ Σακκή, τον λοχία Δανιήλ Ηλία Σασών και τους στρατιώτες Σολωμών Γιαχμπέ και Αβραάμ Γιουδά Κοέν (Καλογιάννης 1959:97· Λεβής, VHA 47828 · Μουσής, 2000: 176). Η κυρία Όλγα Μπουρλά (VHA 37991), αδελφή του 27χρονου Αβραάμ Γιουδά Κοέν, ο οποίος πέθανε από κρυοπαγήματα στο ύψωμα 1550, αφηγήθηκε ότι ο αδελφός της ήταν τόσο ενθουσιασμένος που θα πήγαινε στον πόλεμο που δεν ήθελε ούτε σακάκι να φορέσει. Πηγαίνοντας στον πόλεμο ένα μόνο γράμμα μας έστειλε από κει...πάγωσε πάνω στα ψηλά βουνά, στο 1550 υψόμετρο ....μας έστειλαν ένα μεγάλο χαρτί²⁶ που γράφει, «συγχαρητήρια για το γιο σας που έπεσε μαχόμενος στην Αλβανία».

Στα μετόπισθεν ο εβραϊκός πληθυσμός συμμετείχε καθολικά στη γενικότερη πολεμική προσπάθεια, με πολλούς άνδρες να υπηρετούν στην Παθητική Αεράμυνα και την Υγειονομική υπηρεσία και πολλές γυναίκες να πλέκουν για τη «Φανέλα του Στρατιώτη». Εμφορούμενη από το ίδιο πνεύμα η εβραϊκή κοινότητα των Τρικάλων οργάνωσε στις αρχές Νοεμβρίου 1940 δέηση στη Συναγωγή υπέρ της νικηφόρου έκβασης του πολέμου (Ανώνυμο, 1980: 4· Κλιάφα, 2009:15-16).

²⁵ Οι μονάδες της 1^{ης} Μεραρχίας (Θεσσαλίας), αποκαλούμενης και «σιδηρά», στην οποία συμμετείχαν και Εβραίοι στρατιώτες, έλαβαν μέρος στους Βαλκανικούς Πολέμους, τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, τη Μικρασιατική Εκστρατεία και τον Ελληνοϊταλικό πόλεμο του 1940-41, όπου ανήκαν στις πιο δραστήριες μονάδες του μετώπου και απέκρουσαν με επιτυχία τις ιταλικές επιθέσεις. Η δράση της Μεραρχίας σε όλους τους αγώνες υπήρξε μοναδική, δημιουργώντας έναν θρύλο γύρω από τα κατορθώματά της. Στη μεραρχία αυτή υπηρέτησε και ο Μ. Φριζής, ο πρώτος νεκρός εβραίος αξιωματικός του ελληνοϊταλικού πολέμου (ΓΕΣ, 2014:26-28· Νήμας, 2016:χ.σ. · Φρεζής, 2002: 20).

²⁶ Φωτογραφία το τιμητικού διπλώματος παρατίθεται στο παράρτημα σελ. 108

Παράλληλα ο άμαχος πληθυσμός στη Λάρισα, τον Βόλο και τα Τρίκαλα αντιμετώπιζε τους βομβαρδισμούς των πόλεων τους αρχικά από την ιταλική αεροπορία και στη συνέχεια τη γερμανική (Τσικρίκης, 2017:48-50), μοιραζόμενος τον ίδιο φόβο στα καταφύγια και θρηνώντας από κοινού θύματα. Σημειώνουμε ότι στον σφοδρό βομβαρδισμό της Λάρισας την 1η Δεκεμβρίου 1940, μεταξύ των πολλών θυμάτων υπήρξαν 7-8 Εβραίοι (Μισδραχής, mog067, 11.03.2017). Οι βομβαρδισμοί δε, οδήγησαν τους Εβραίους όλων των πόλεων της Θεσσαλίας στην πρώτη τους έξοδο στα κοντινά χωριά, για λόγους ασφάλειας, όπου και παρέμειναν μέχρι την εισβολή των στρατευμάτων κατοχής (Μουσής, 2007: 52-53).

Το έπος του Αλβανικού Μετώπου κράτησε μέχρι τον Απρίλιο του 1941, όταν τα γερμανικά στρατεύματα σπεύδοντας να συνδράμουν τα συμμαχικά ιταλικά υπέταξαν τις αμυνόμενες ελληνικές δυνάμεις και υποχρέωσαν την ελληνική κυβέρνηση σε παράδοση. Στις 20 Απριλίου 1941, ημέρα της συνθηκολόγησης της Ελλάδας στις δυνάμεις του Άξονα, το δραματικότερο κεφάλαιο της Ιστορίας των Εβραίων της Ελλάδας στον 20^ο αιώνα άρχισε να γράφεται.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄ ΚΑΤΟΧΗ 1

Η Θεσσαλία υπό κατοχή: 1941-1944

Τα γερμανικά στρατεύματα εισήλθαν για πρώτη φορά στη Θεσσαλία τον Απρίλιο του 1941²⁷ όπου παρέμειναν μέχρι τον Ιούνιο του ίδιου έτους. Στη διάρκεια της ολιγόμηνης παραμονής τους έλαβαν τα πρώτα μέτρα εναντίον των Εβραίων που προϋδέαζαν για τις προθέσεις τους. Στα Τρίκαλα, εξανάγκασαν σε καταναγκαστική εργασία²⁸ (Σολομών, VHA 50319) όλους τους Εβραίους άνδρες της πόλης, ενώ στην Καρδίτσα, απαίτησαν από τον δήμαρχο να τους παραδοθεί κατάλογος με τα ονόματα των Εβραίων της πόλης, λαμβάνοντας ωστόσο την απάντηση ότι στην Καρδίτσα δεν κατοικούσαν Εβραίοι (Μενεξιάδης, 2006:34).

Τον Ιούνιο του 1941, η Θεσσαλία ανατέθηκε στην ιταλική ζώνη κατοχής²⁹, με ελάχιστες γερμανικές δυνάμεις να παραμένουν στην περιοχή, κυρίως για να προστατεύσουν την στρατηγικής σημασίας σιδηροδρομική γραμμή Αθήνα-Βελιγράδι (Ζαγορογιάννης, χχ.: 64). Τον έλεγχο της περιοχής ανέλαβαν δύο ιταλικές μεραρχίες, η Πινερόλο και η Φορλί, υπό τις διαταγές του Γενικού Στρατιωτικού Διοικητή Κάρλο Τζελόσο (Βακουφάρη, 2007: 119), οι οποίες παρέμειναν στη Θεσσαλία μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1943, όταν η Ιταλία συνθηκολόγησε. Στη συνέχεια τον έλεγχο ανέλαβαν οι Γερμανοί μέχρι τον Οκτώβριο του 1944, όταν αποχώρησαν από την Ελλάδα.

---

²⁷ Οι Γερμανοί κατέλαβαν τη Λάρισα και τα Τρίκαλα στις 19 Απριλίου 1941, στις 23 Απριλίου τον Βόλο, ενώ πραγματοποίησαν διέλευση από την Καρδίτσα στις 28 Απριλίου, στην πορεία τους προς την Αθήνα, χωρίς να εγκατασταθούν. Παρέμειναν μέχρι τον Ιούνιο του 1941, όταν παρέδωσαν την εξουσία στα Ιταλικά στρατεύματα (Αρσενίου, 1999α:17-19 · Βενουζίου, VHA 33240).

²⁸ Οι Γερμανοί, σύμφωνα με την κυρία Λουίζα Σολομών (VHA 50319), με υπόδειξη του δημάρχου Θεοδοσόπουλου, υποχρέωσαν όλους τους Εβραίους άνδρες, 18-50 ετών, να σκουπίζουν καθημερινά την γειμάτη χαλάσματα, λόγω των βομβαρδισμών, οδό Ηπείρου, κάτω από δυσμενείς καιρικές συνθήκες. Οι Χριστιανοί της πόλης, επέδειξαν αλληλεγγύη προς τους Εβραίους συμπολίτες παρέχοντάς τους κρυφά νερό και τροφή. Ο εξευτελισμός αυτός σταμάτησε ύστερα από παράσταση του Ισαάκ Σολομών στον πρόξενο του Βόλου Σέφελ και την παρέμβαση του δεύτερου στις γερμανικές αρχές (Ατούν, VHA 44430 · Κλιάφα, 2000:85 · Σολομών, VHA 50319).

²⁹ Βλέπε χάρτη σελ. 100

2

Η Θεσσαλία υπό κατοχή: Η ιταλική κατοχή: 1941-1943

Η κατοχή της Θεσσαλίας από τις ιταλικές δυνάμεις σημαδεύτηκε από τις αρπαγές, τις λεηλασίες, τις πυρπολήσεις, τις συλλήψεις και τις σφαγές³⁰ που διέπραξαν τα ιταλικά στρατεύματα σε βάρος του θεσσαλικού πληθυσμού, τον πληθωρισμό, τη μαύρη αγορά, τη διανομή τροφίμων με το «δελτίο», το ανταλλακτικό εμπόριο, την πείνα, την ραγδαία αυξανόμενη ανεργία, την αύξηση της εγκληματικότητας, τους περιορισμούς, τις απαγορεύσεις και τους θανάτους, μεταξύ των οποίων και πολλών Εβραίων (Τσικρίκης, 2017:53-58· Φρεζής, 2002: 222). Ο κύριος Λέων Μαγρίζος (mog065, 02.03.2017) ανέφερε ότι *υπήρχαν στον δρόμο πτώματα. Ήταν τρομερό, ο πατέρας μου πήγαινε μ' ένα καρότσι, έπαιρνε τους νεκρούς και τους πήγαινε στην ταφή, χωρίς να πληρωθεί, για να συγκεντρώνει τουλάχιστον τους Εβραίους, τους θανόντες*.

Η ιταλική κατοχή ωστόσο στη δημόσια μνήμη των Θεσσαλών, Χριστιανών και Εβραίων, σε μεγάλο βαθμό αποτυπώθηκε ως μια ήπια σχετικά περίοδος. Στις αφηγήσεις τους, παρά τις αναφορές για ορισμένους λόχους φασιστών που φέρονταν με σκληρότητα στο ντόπιο πληθυσμό, κυριαρχεί η εικόνα των συμπαθών Ιταλών που μοίραζαν πανιότες (=ψωμάκια) και σοκολάτα στα πεινασμένα παιδιά ή φάρμακα για την ελονοσία στους αρρώστους (Μιζραχής mog067, 11.03.2017· Σαμπετάι mog055, 26.11.2016· Τσιλιβίδης USHMM 19.04.2016). Ιδιαίτερα δε για τους Εβραίους, την παραπάνω εικόνα των Ιταλών ενίσχυε το γεγονός ότι η διοίκηση του Γ' Σώματος Στρατού στον Βόλο είχε διαβεβαιώσει την εβραϊκή Κοινότητα της πόλης ότι δεν θα υφίσταντο κανέναν περιορισμό, όσο διαρκούσε η δική τους εξουσία (Φρεζής, 2002:212).

Γεγονός είναι ότι οι ιταλικές αρχές στην ζώνη κατοχής τους, παρά την επιτακτική απαίτηση των Γερμανών για λήψη αντιεβραϊκών μέτρων, προστάτευσαν τους Εβραίους, με το επιχείρημα, -μεταξύ άλλων- ότι η οικονομική δύναμη των Ιταλών Εβραίων ήταν πολύ ισχυρή (Fleischer, χ.χ.: 307). Κύρια αιτία ωστόσο αυτής της στάσης πρέπει να θεωρηθεί ο συνεχής ανταγωνισμός των ιταλικών και των γερμανικών δυνάμεων για την

---

³⁰ Οι Ιταλοί στις 16/2/1943 εκτέλεσαν 118 άνδρες του χωριού Δομένικο, 5 άνδρες του Δαμασίου, 12 άνδρες του Μεσοχωρίου Λάρισας και 40 άνδρες της Τσαριτσάνης Ελασσόνας σε αντίποινα για το θάνατο 8 ιταλών στρατιωτών και ενός αξιωματικού. Βλέπε: Ψωμιάδης, Θ., (2004), Το ιστορικό της θυσίας των κατοίκων του Δομένικου και της Τσαριτσάνης τον Φεβρουάριο του 1943, στο *Το έπος του '40 και η εθνική αντίσταση στη Θεσσαλία 1941-1944*: 1ο συνέδριο, Λάρισα 22-23 Νοεμβρίου 2002, Χατζηγιάννειο Πνευματικό Κέντρο/επιμέλεια Σταύρος Γ. Γουλούλης Εταιρεία Συλλογής Διάσωσης Ιστορικών Αρχείων Ν. Λάρισας 1940-1944, Λάρισα, Ιούνιος 2004 σελ. 126-133.

άσκηση της εξουσίας, η στρατηγική κατευνασμού που εφαρμόζαν γενικά οι ιταλικές αρχές, προκειμένου να διατηρήσουν την τάξη, καθώς και οι γενικότερες πολεμικές εξελίξεις (Feinstein, 2005, στο Καβάλα, 2015: 119).

Οι ειδήσεις ωστόσο που έφταναν από τη Θεσσαλονίκη, από εφημερίδες και από τους εκεί συγγενείς τους (Κονέ, VHA 45261), ήδη από το 1942, αναφορικά με τα γερμανικά μέτρα εναντίον των Εβραίων της πόλης, τον εξαναγκασμό των ανδρών σε καταναγκαστική εργασία, κάτω από άθλιες συνθήκες, σε δημόσια έργα στα Τέμπη³¹, καθώς επίσης ο διωγμός³² που ακολούθησε το 1943 συντέλεσαν σε μεγάλο βαθμό στην αφύπνιση των Θεσσαλών Εβραίων³³ (Κοέν, VHA 48297). Ο Βιτάλ Αελιών³⁴ (VHA 48010) από τη Θεσσαλονίκη, ο οποίος εργαζόταν στα καταναγκαστικά έργα³⁵ στα Τέμπη ανέφερε για τις συνθήκες που επικρατούσαν εκεί.

Εμένα με πήγανε σε ένα λατομείο στα Τέμπη. { }. Εκεί πήγαμε εμείς για να αντικαταστήσουμε τους παλιούς, οι οποίοι ήτανε σε ελεεινή κατάσταση. Μέσα στην ψώρα, μέσα στις ψείρες. { }. Ήτανε οι παλιοί, σπάζανε την πέτρα και οι Εβραίοι τα παίρναν, τα πηγαίναμε κάτω σε ένα σημείο που ερχότανε τα βογόνια του ΣΕΚ, τα γεμίζαμε .....τρώγαμε μόνο το μεσημέρι νερόβραστα ρεβίθια, καμιά ελιά, αν κανένας αρρώσταινε δεν είχε δικαίωμα να φάει.

³¹ Τον Νοέμβριο του 1942 οι Γερμανικές τεχνικές εταιρίες Mueller και Todt, εξαγόρασαν τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης με 8.000 περίπου χρυσές λίρες και τους χρησιμοποίησαν για να κατασκευάσουν το οδικό δίκτυο Κατερίνης- Λάρισας δια μέσου των Τεμπών (Βερέμης & Κωνσταντοπούλου, 2000:280-281 · Μπενβενίστε, 2014:430 · Fleischer, χ.χ.: 304-305).

³² Οι Γερμανοί, αμέσως σχεδόν μετά την κατάληψη της Θεσσαλονίκης, έβαλαν στο στόχαστρό τους, τους Εβραίους τη πόλης. Αρχικά επιτάχθηκαν εβραϊκά σπίτια και στη συνέχεια λεηλατήθηκαν βιβλιοθήκες, λέσχες και Συναγωγές της πόλης. Τον Ιούλιο του 1942 απογράφηκαν, κάτω από εξευτελιστικές συνθήκες οι άνδρες από 18-50 ετών και πολλοί από αυτούς στάλθηκαν να εργαστούν σε καταναγκαστικά έργα, ενώ το ίδιο έτος καταστράφηκε το εβραϊκό νεκροταφείο. Στις αρχές του 1943 οι Εβραίοι υποχρεώθηκαν να φορέσουν το κίτρινο άστρο και να μεταφερθούν σε γκέτο, ενώ από τον Μάρτιο έως τον Αύγουστο, στο πλαίσιο της «τελικής λύσης» 55.000 περίπου ψυχές οδηγήθηκαν στα στρατόπεδα θανάτου. Τον Αύγουστο του 1943, στην Θεσσαλονίκη δεν υπήρχαν πια Εβραίοι (Mazower, 2004:497-515).

³³ Ο Ηλίας Κοέν από την Λάρισα, ο οποίος το 1942-43 διέμενε στον Πυργετό βλέποντας τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης να δουλεύουν σε εξαιρετικά άσχημες συνθήκες στα Τέμπη, αποφάσισε με την οικογένειά του να φύγουν από την Λάρισα για τον Αμπελόνα (Κοέν, VHA 48297).

³⁴ Ο Βιτάλ Αελιών, βετεράνος του αλβανικού μετώπου, δραπέτευσε από τα καταναγκαστικά έργα των Τεμπών και τον Οκτώβριο του 1942 εντάχθηκε στις μάχιμες ομάδες του ΕΛΑΣ στο νότιο Όλυμπο, αποτελώντας τον πρώτο Εβραίο αντάρτη στην Ελλάδα (Χανδρινός, 2014: 40 · Χανδρινός, 2016: 288).

³⁵ Το 1988, ανεγέρθηκε στο Λιανοκλάδι Φθιώτιδας μνημείο, από το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο, στη μνήμη των 500 περίπου Εβραίων της Θεσσαλονίκης, οι οποίοι με καταναγκαστική εργασία κατασκεύαζαν τη σιδηροδρομική γραμμή και στη συνέχεια στάλθηκαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης. (Ανώνυμο, 1989:9).

Στα παραπάνω είχε προστεθεί και το γεγονός ότι οι Ιταλοί είχαν συμβουλεύσει τους Εβραίους που ζούσαν στη ζώνη κατοχής τους, *όταν δείτε την ιταλική σημαία να πέφτει την άλλη ημέρα να φύγετε χωρίς άλλη ειδοποίηση* (Αρσενίου, 1999β: 130).

3

Η Θεσσαλία υπό κατοχή: Η γερμανική Κατοχή : 1943-1944

Η Θεσσαλία πέρασε στη γερμανική ζώνη κατοχής στις 9 Σεπτεμβρίου 1943 μετά την συνθηκολόγηση της Ιταλίας και την παράδοση του ιταλικού στρατού στους Γερμανούς.

Οι γερμανικές δυνάμεις εισήλθαν στη Λάρισα στις 11 Σεπτεμβρίου 1943, στα Τρίκαλα στις 13 Σεπτεμβρίου, στον Βόλο στις 12 Σεπτεμβρίου και στην Καρδίτσα στις 11 Οκτωβρίου 1943. Από τις πρώτες ήδη ημέρες της κατοχής επέβαλαν καθεστώς τρομοκρατίας³⁶ σε ολόκληρο τον πληθυσμό, συνδέοντας την παραμονή τους μέχρι το 1944, με τον θάνατο και την καταστροφή. Σε ό,τι δε αφορά στην Εβραϊκή Κοινότητα οι Γερμανοί ακολούθησαν την προδιαγεγραμμένη σε άλλες περιοχές οδό, με ορισμένες τροποποιήσεις στην τακτική τους (Αρσενίου, 1999β:11-16).

---

³⁶ Οι Γερμανοί εκτέλεσαν, αμέσως μόλις εισήλθαν στην Θεσσαλία, τον Σεπτέμβριο του 1943, 18 άτομα στη Λάρισα, 40 άτομα στο Ελευθέριο, φυλάκισαν 300 άτομα στον Βόλο, έκαψαν 100 σπίτια στον Πλατύκαμπο και πυρπόλησαν την Καλαμπάκα. Βλέπε Αρσενίου, Λ. (1999β). *Η Θεσσαλία στην αντίσταση : τόμος Β΄ Γερμανική κατοχή & παράρτημα Τρίτη* έκδοση βελτιωμένη επικοί αγώνες του θεσσαλικού λαού με σύνθημα: Λευτεριά ή Θάνατος / Λαζάρου Αρσ. Αρσενίου, 2/, Γερμανική κατοχή και παράρτημα, Λάρισα, Έλλα σ. 11-20. Στο Συκούριο Λάρισας εκτέλεσαν πολλούς άμαχους, μεταξύ των οποίων και 7 Εβραίους που είχαν καταφύγει στο χωριό (Μωυσής, 2000:177).

3.1

Η έξοδος των Εβραίων της Θεσσαλίας

Ο τρόμος που προκάλεσε η γερμανική παρουσία σε συνδυασμό με τις διώξεις των Εβραίων της Θεσσαλονίκης και τις προειδοποιήσεις των Ιταλών έθεσε τον θεσσαλικό εβραϊκό πληθυσμό σε εγρήγορση, με την πλειονότητα αυτών να προσπαθούν να βρουν τρόπους αντίστασης. Οι δυνατότητες αντίστασης τους, όπως και σε όλες τις πόλεις, σύμφωνα με τον Yehuda Bauer (στο Αμπατζοπούλου, 1993:30) ήταν το σαμποτάζ, η ένοπλη αντίσταση, η φυγάδευση και το κρύψιμο. Όπως θα δούμε στη συνέχεια θα μετέλθουν όλων αυτών των μέσων. Σε όλες τις περιπτώσεις, απαραίτητη προϋπόθεση ήταν η σύμπραξη, η συμπαράσταση και η συμμετοχή του μη εβραϊκού πληθυσμού. Στην περίπτωση των Θεσσαλών Εβραίων η βοήθεια που πρόσφερε το ΕΑΜ μέσα από τα δίκτυα αλληλεγγύης και το ένοπλο τμήμα του, τον ΕΛΑΣ, η συμπαράσταση και η αλληλεγγύη που επέδειξε στην πλειοψηφία του ο χριστιανικός πληθυσμός, οι τοπικές αρχές και η αστυνομία, η εγγύτητα της περιοχής με ορεινούς όγκους, σε συνδυασμό με την περιορισμένη αριθμητική δύναμη του εβραϊκού πληθυσμού της Θεσσαλίας θα αποτελέσουν τους αποφασιστικούς παράγοντες στην απόφασή τους να εγκαταλείψουν τις πόλεις τους, καθώς μάλιστα η δυνατότητα της διάσωσης ολόκληρης της οικογένειας διευκόλυνε την απόφασή τους, όπως σημειώνει και η Μαλαγιώρη (2017: 105), και στη διάσωσή τους.

Η διάσωση των εβραϊκών Κοινοτήτων δεν οργανώθηκε με τον ίδιο τρόπο. Στη Λάρισα και στα Τρίκαλα, σύμφωνα με τις μαρτυρίες, δεν φαίνεται να εκπονήθηκε κάποιο σχέδιο από την Κοινότητα ή το ΕΑΜ αναφορικά με τους τόπους διαφυγής ή τις χριστιανικές οικογένειες που θα μπορούσαν να φιλοξενήσουν Εβραίους (Μασσαράνο, VHA 38216· Μπέγα VHA 48924), παρά το γεγονός ότι οι Γερμανοί στη Λάρισα προσπαθούσαν ανεπιτυχώς από διάφορες πηγές να πληροφορηθούν τα ονόματα των Εβραίων και των κομμουνιστών της πόλης (Αρσενίου, 1999β:14). Η απόφαση για απόδραση σε κοντινά χωριά της Θεσσαλίας ή στην Αθήνα, ελήφθη από κάθε οικογένεια χωριστά, γιατί κανείς δεν μπορούσε να σε βοηθήσει ούτε ο θείος ούτε η θεία, ο καθένας κοίταζε τη δική του οικογένεια (Μασσαράνο, VHA 38216). Σε αυτά τα οικογενειακά συμβούλια φαίνεται ότι κάποιες φορές υπήρξε ανατροπή των οικογενειακών ρόλων και ότι την απόφαση της φυγής την πήρε η σύζυγος, όπως στην οικογένεια Μαγρίζου (mog065, 02.03.2017) όπου (η μητέρα) ήταν μια πανέξυπνη γυναίκα. Και πολύ

δραστήρια. Αυτή είχε προχωρημένο μυαλό και σου λέει εδώ είναι τα πράγματα δύσκολα. [ ] Δηλαδή (η μητέρα) έβλεπε πιο μπροστά. Φαινόταν ο κίνδυνος. Σε ορισμένες οικογένειες επίσης τα κορίτσια ανέτρεψαν τον παραδοσιακό ρόλο της υποταγής και διεκδίκησαν την σωτηρία τους χωριστά από την υπόλοιπη οικογένεια, όπως στην περίπτωση των αδελφών Ναχμούλη³⁷. Μέσα σε διάστημα τριών μηνών η πλειονότητα των 1.120 Εβραίων της Λάρισας, ανάμεσα στους οποίους ο ραββίνος και ο πρόεδρος της Κοινότητας έφυγαν για τα χωριά της περιοχής και την Αθήνα, και οι περισσότεροι από αυτούς δεν επέστρεψαν, παρά τις προσπάθειες των Γερμανών να τους πείσουν ότι δεν διέτρεχαν κανέναν κίνδυνο (Αρσενίου 1999β:131 • Matsas, 1997:219).

Στα Τρίκαλα, η είσοδος του γερμανικού στρατού προκάλεσε έντονη ανησυχία στην εβραϊκή κοινότητα της πόλης και συνέχισε το κύμα φυγής που είχε αρχίσει ήδη κατά τη διάρκεια της Ιταλικής κατοχής. Οι Εβραίοι, αφού εμπιστεύτηκαν τα εμπορεύματα και τα τιμαλφή τους σε γνωστούς, κατέφυγαν στα γειτονικά χωριά και το βουνό, όπου πολλοί εντάχθηκαν στον ΕΛΑΣ (Καβάλα, 2015:131 • Κλιάφα, 2009:16 • Σαράφη, USHMM 16.04.2016). Οι Γερμανοί ωστόσο, στους πρώτους μήνες της κατοχής δεν έλαβαν κάποιο μέτρο σε βάρος των Εβραίων, εκτός από την υποχρέωση καταγραφής των μελών της κάθε οικογένειας και των σπιτιών σε ειδικούς καταλόγους. Αυτό καθυσάχασε πολλούς και τους οδήγησε σταδιακά, λόγω και των δύσκολων συνθηκών διαβίωσης στα χωριά ή των προβλημάτων υγείας που αντιμετώπιζαν, να επιστρέψουν στην πόλη, με το ραβίνο ανάμεσά τους (Ατούν, VHA 44430 • Καβάλα, 2015:131). Έτσι, όπως ανέφερε η κυρία Σαράφη *γελάστηκαν, γελάστηκαν πολύ, ξεθάρρεψαν, γιατί δεν ενόχλησαν, γιατί τους βρήκαν όλους στον ύπνο*, και, ενώ ολόκληρη η Κοινότητα είχε τη δυνατότητα να σωθεί καταφεύγοντας στα βουνά παρέμειναν στην πόλη μέχρι τη σύλληψή τους τον Μάρτιο του 1944 (Σαράφη, USHMM 16.04.2016).

Η διαφυγή της Εβραϊκής Κοινότητας Βόλου, αντίθετα με τις υπόλοιπες πόλεις, έγινε οργανωμένα από την Κοινότητα και σε συνεργασία με τον Δήμο, τον επίσκοπο Δημητριάδος Ιωακείμ, την αστυνομία και το ΕΑΜ, στο οποίο ανήκαν πολλοί Εβραίοι, και είχε ξεκινήσει πριν από την είσοδο των Γερμανών στη Θεσσαλία. Η Κοινότητα ήδη στο διάστημα της ιταλικής κατοχής είχε συγκροτήσει επιτροπή επαγρύπνησης και συγκέντρωσης πληροφοριών, για να ενημερώνει τα μέλη της, ενώ ο Δαβίδ Λεβής, από τα

---

³⁷ Οι αδελφές Ναχμούλη, λόγω διαφωνιών με τον αδελφό τους, αναφορικά με την παραμονή τους στην πόλη ή όχι, και ύστερα από παρότρυνση της μητέρας τους, κατέφυγαν, η μία στην Αγιά όπου εντάχθηκε στις τάξεις του ΕΛΑΣ ως μεταφράστρια και η άλλη στην Αθήνα (Μασσαράνο, VHA 38216).

πρώτα μέλη του ΕΑΜ, φρόντισε να εφοδιάσει τους Εβραίους της πόλης με πλαστές ταυτότητες. Παράλληλα, κάθε εβραϊκή οικογένεια είχε επιλέξει και ένα χωριό στο οποίο θα κατέφευγε σε περίπτωση διώξεων (Φρεζής, 2002:235-236). Την περίοδο αυτή μάλιστα στον Βόλο βρίσκονταν και μέλη άλλων Κοινοτήτων της βόρειας Ελλάδας, ανάμεσά τους και της Θεσσαλονίκης, που ξέφυγαν από το διωγμό, ενώ οι πιο εύποροι Βολιώτες είχαν ήδη εγκατασταθεί στην Αθήνα, αναζητώντας ασφαλέστερο καταφύγιο (Φρεζής, 2002:223).

Οι Γερμανοί, λίγες ημέρες μετά την είσοδό τους στην πόλη, προσπάθησαν ανεπιτυχώς, λόγω της εσκεμμένης κωλυσιεργίας αρχικά των υπαλλήλων της Ηλεκτρικής Εταιρίας και στη συνέχεια του Δημαρχείου, να αποκτήσουν πρόσβαση σε καταλόγους με ονόματα Εβραίων της πόλης (Φρεζής, 2002:236). Στη συνέχεια, την 30^η Σεπτεμβρίου 1943, κάλεσαν στο φρουραρχείο τον αρχιρραβίνο Πέσαχ και του έδωσαν προθεσμία τριών ημερών, προκειμένου να τους παραδώσει κατάλογο με τα ονόματα, τη διεύθυνση και την περιουσία των Εβραίων της πόλης, για «λόγους στατιστικής». Ο αρχιρραβίνος αμέσως μετά, ύστερα από συζήτηση με τις αρχές του τόπου και την προτροπή του γερμανού προξένου στον Βόλο Χέλμουντ Σέφελ³⁸ «να φύγουν αμέσως», προέτρεψε το ποίμνιό του να εγκαταλείψει την πόλη (Φρεζής, 2002:236-239). Σε 2-3 μέρες το 65% των Εβραίων εγκατέλειψε τον Βόλο, με τον αρχιρραβίνο να είναι μεταξύ αυτών, με κατεύθυνση κυρίως το ανατολικό Πήλιο και τη Δυτική Θεσσαλία. Οι τοπικές οργανώσεις του ΕΑΜ υποδέχτηκαν και κατένειμαν τους Εβραίους σε σπίτια, ενώ ο επίσκοπος Δημητριάδος Ιωακείμ εφοδίασε τον αρχιρραβίνο με σημείωμα³⁹, με το οποίο ζητούσε να συνδράμουν τον δάσκαλο (=αρχιρραβίνο) και το ποίμνιο του σε ό,τι χρειαστούν (Αρσενίου, 1999β: 130 · Κονές, VHA 45262, · Τσιλιβίδης, 1996: 128-131).

Στην Καρδίτσα πάλι οι Γερμανοί τον Οκτώβριο του 1943 ζήτησαν από τον διευθυντή του Δήμου Βασίλη Λάππα (την περίοδο εκείνη στην πόλη δεν υπήρχε

---

³⁸ Ο Χέλμουντ Σέφελ ήταν Γερμανός πρόξενος στο Βόλο από το 1914. Στη διάρκεια της Κατοχής, έσωσε με την παρέμβασή του πολλούς Βολιώτες από τα αντίποινα, τις εκτελέσεις και τις φυλακίσεις των Γερμανών, ενώ βοήθησε και στην τροφοδοσία του πληθυσμού. Το 1943 συμβούλεψε τους Εβραίους της πόλης να εγκαταλείψουν την πόλη για να σωθούν από τις επικείμενες γερμανικές διώξεις. Μετά το τέλος του πολέμου παρέμεινε στο Βόλο <https://volosmagnisia.wordpress.com/>

³⁹ Το κείμενο αυτής επιστολής ήταν:

''Αγαπητέ μοι εν Κυρίω,

Συνιστώ θερμώς τον επιφέροντα διδάσκαλον και παρακαλώ πάντα αδελφόν ο οποίος θα τον συναντήσει, να τον ακούσει μετά προσοχής και ευμενείας και να του παράσχει κάθε διευκόλυνσιν, δι' ότι ήθελε χρειασθεί δια την ζωήν αυτού και του ποιμνίου του δια να μην πέσουν θύματα της παρούσης δυσκόλου περιστάσεως. Μετ' ευχών προς τον Θεόν Ο Δημητριάδος Ιωακείμ''. (Φρεζής, 2002:239),

Δήμαρχος⁴⁰) να τους παραδώσει κατάλογο με τα ονόματα των Εβραίων της Καρδίτσας. Η απάντηση του Δήμου, ήταν η ίδια όπως και το 1941, ότι «δεν υπάρχουν Εβραίοι στην Καρδίτσα», χωρίς να υπάρξει κάποια συνέχεια. Οι Εβραίοι της πόλης, με παρότρυνση του Δήμου, ήδη από το 1941, είχαν εφοδιαστεί με πλαστές ταυτότητες με χριστιανικά ονόματα και οι περισσότεροι από αυτούς κατέφυγαν, είτε στα ανταρτοκρατούμενα χωριά των Αγράφων με τη βοήθεια των κοινωνικών δικτύων του ΕΑΜ, είτε στην Αθήνα (Μενεξιάδης, 2006: 34). Οι υπόλοιποι, ανάμεσά τους και ορισμένοι Εβραίοι του Βόλου, της Λάρισας και της Βέροιας, που εγκαταστάθηκαν εκεί τον χειμώνα του '43-'44 προκειμένου να αποφύγουν την καταγραφή και τις διώξεις στις πόλεις τους, παρέμειναν στην πόλη. Όταν όμως, από τις αρχές του 1944, οι έφοδοι των Γερμανών από τα Τρίκαλα, όπου είχαν τη βάση εξόρμησής τους, έγιναν πιο συχνές, κατέφυγαν στα χωριά της περιοχής και κυρίως στο χωριό Μαστρογιάννι (Βενουζίου, VHA 33240).

---

⁴⁰ Οι αντάρτες του ΕΛΑΣ απελευθέρωσαν την Καρδίτσα από τους Ιταλούς στις 12 Μαρτίου του 1943 και την κράτησαν ελεύθερη μέχρι το τέλος της ιταλικής Κατοχής. Στο διάστημα αυτό δεν υπήρχε στην πόλη επίσημα αναγνωρισμένος δήμαρχος (Αρσενίου, 1999α:260).

3.2

Αυτοί που έμειναν πίσω

Λέγαμε ότι ίσως μας ξεχάσουν, Μ. Ρούσσος (VHA 11386)

Οι περισσότεροι Θεσσαλοί Εβραίοι, όπως είδαμε, είτε με προσωπική απόφαση και ενέργειες είτε με παρότρυνση της Κοινότητας και τη βοήθεια του ΕΑΜ, εγκατέλειψαν τις πόλεις τους. Ένα τμήμα τους ωστόσο παρέμειναν σ' αυτές, δήλωσαν το όνομά τους στις γερμανικές αρχές και παρουσιάζονταν κάθε Σάββατο στη Συναγωγή (Κονέ, VHA 45261).

Η παραμονή αυτού του τμήματος των Εβραϊκών Κοινοτήτων στις πόλεις τους οφείλεται σε πολλούς παράγοντες. Η έλλειψη οικονομικών πόρων που δεν επέτρεπε στις φτωχές οικογένειες να νοικιάσουν σπίτι σε κάποιο χωριό και να επιβιώσουν για μεγάλο χρονικό διάστημα χωρίς να εργάζονται, ιδιαίτερα, όταν ήταν πολυμελείς, αποτέλεσε έναν βασικό λόγο, ο οποίος απέτρεψε πολλούς από το να φύγουν ή τους υποχρέωσε να επιστρέψουν στο σπίτι τους, λίγο καιρό μετά την αναχώρησή τους. Όπως ανέφερε ο κύριος Λέων Μαγρίζος (mog065, 02.03.2017) *δεν ήταν τόσο εύκολο να φύγει να πάει στα βουνά ο άλλος, πώς θα ζήσει; Ήταν φτωχικές οικογένειες. Δεν ήταν δηλαδή τόσο απλό να, ξέρω 'γω να πάρει τα έξι παιδιά του και να πάει να μετακινηθεί στο βουνό. Εκεί δεν ήθελε να, έχει τα έξοδα του, πώς το λένε. Ενισχυτική στην παραπάνω άποψη είναι και αυτή του κυρίου Δημητρίου Τσιλιβίδη (USHMM 19.04.2016), από τον Βόλο, ο οποίος υποστήριξε ότι στα χωριά δεν τους υποδεχτήκαν, περάστε παιδιά, ορίστε σπίτι να και φαγητό να φάτε. Δεν ήταν τέτοιοι, έπρεπε να έχεις τσέπη, για να ζήσεις, να πληρώσεις ενοίκιο. Μη νομίσεις ότι οι χωριάτες τους υποδέχτηκαν με ανοιχτές αγκάλες, ούτε μπορούσαν, ήταν φτωχοί και οι ίδιοι. Ένας που πουλούσε λεμόνια, τι να κάνει στο χωριό;*

Η ανάγκη πολλών Εβραίων εμπόρων να προστατεύσουν τα μαγαζιά τους και γενικότερα την περιουσία τους ήταν επίσης βασικός λόγος παραμονής και, όπως ανέφερε σχετικά η κυρία Μπέλλα Λάκουα, (VHA 44892) *πολλοί δεν είχαν την τόλμη να φύγουν. Πού να πάμε, πού να αφήσουμε το σπίτι, πού να αφήσουμε τις δουλειές μας, υπήρχαν και πλούσιοι άνθρωποι με περιουσίες, οι οποίοι δεν ήθελαν να αφήσουν την περιουσία. Και αυτοί πιάστηκαν.*

Η πολιτική που εφάρμοσαν οι γερμανικές αρχές Κατοχής της Θεσσαλίας διαδραμάτισε επίσης σημαντικό ρόλο την απόφαση πολλών. Οι Γερμανοί, όπως αναφέρθηκε, πέρα από την υποχρέωση της καταγραφής και της παρουσίας των Εβραίων στη Συναγωγή κάθε Σάββατο, δεν έλαβαν άλλα περιοριστικά μέτρα εναντίον τους και

αυτό λειτούργησε εφησυχαστικά. Οι Εβραίοι μπορούσαν κανονικά να ασκήσουν το επάγγελμά τους και να ακολουθούν τους κανονικούς ρυθμούς ζωής, χωρίς ενοχλήσεις (Φάις, VHA 48564). Επιπλέον η γερμανική προπαγάνδα υποστήριζε ότι οι εβραϊκές κοινότητες της Παλαιάς Ελλάδας δεν θα έπρεπε να ανησυχούν, διότι αυτοί, σε αντίθεση με τους Εβραίους της Μακεδονίας και ιδιαίτερα της Θεσσαλονίκης, που ήταν εθνικά ξένα στοιχεία και έπρεπε να απομακρυνθούν από τον ελληνικό χώρο, αποτελούσαν μια θρησκευτική ομάδα φιλήσυχων και συντηρητικών πολιτών, αφομοιωμένη με τον ελληνικό λαό (Φλάισερ, χ.χ.:334).

Όπως ανέφερε ο Λέων Μαγρίζος (mog065, 02.03.2017)

πληροφορηθήκαμε τις συλλήψεις των Εβραίων από τους Γερμανούς και Βουλγάρους στη Βόρειο Ελλάδα γενικώς, δηλαδή Θεσσαλονίκη και όλη η Βόρειος Ελλάς.

Εμείς δεν είχαμε αυτό το πρόβλημα και πολλοί από μας πιστεύαμε ότι το πρόβλημα θα ήταν εκεί, όχι σε μας.

Και δυστυχώς, υπήρχε μια πολύ καλή προπαγάνδα των Γερμανών, που μας έκανε να πιστεύουμε ότι θα σταματήσει το πρόβλημα σ' αυτούς.

Πολλοί είχαν αποκοιμηθεί σας λέω, νομίζαν ότι δεν είχαμε τον κίνδυνο.

Ήταν τόσο μεθοδευμένη η προπαγάνδα των Γερμανών και γενικά δηλαδή

Οι μεγάλοι, οι γονείς μας, οι άνθρωποι που είχανε την ευθύνη, πιστεύαν ότι ναι μεν έγινε το κακό στη Θεσσαλονίκη, στη Μακεδονία, αλλά εμείς εδώ έχουμε άλλη μεταχείριση.

Η αδυναμία πολλών επομένως να συνειδητοποιήσουν ότι οι Γερμανοί είχαν προδιαγράψει την τύχη τους, η οποία θα ήταν κοινή με εκείνη των Θεσσαλονικέων και των Εβραίων της υπόλοιπης Ελλάδας, και η ελπίδα ότι ο πόλεμος θα τελείωνε σύντομα, καθώς η έκβαση του είχε σχεδόν κριθεί⁴¹, τους εμπόδισε να διαβλέψουν εγκαίρως τον κίνδυνο. Η οικογενειακή αλληλεγγύη επίσης που στις περισσότερες περιπτώσεις δεν

---

⁴¹ Η μάχη του Στάλινγκραντ (17 Ιουλίου 1942 έως 2 Φεβρουαρίου 1943) με τη νίκη των Σοβιετικών και η συμμαχική απόβαση της 10^{ης} Ιουλίου 1943 στη Σικελία με την ακόλουθη πτώση του Ιταλού δικτάτορα Μουσολίνι αναπτέρωσαν τις ελπίδες στην κατεχόμενη Ελλάδα για άμεση απόσυρση των γερμανικών μονάδων από τον ελλαδικό χώρο (Σαμπετάι mog055, 26.11.2016).

επέτρεπε στα μέλη των οικογενειών να αυτονομηθούν, τα γηρατειά, οι ασθένειες, η άρνηση αποδοχής του τέλους που ερχόταν και η μοιρολατρία που επέδειξαν ορισμένοι (Αρσενίου, 1999β:131, 134) είναι παράγοντες που απέτρεψαν πολλούς από το να εγκαταλείψουν τις πόλεις τους.

Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα που συμπυκνώνει ορισμένους από τους παραπάνω λόγους θα αναφέρουμε την περίπτωση της οικογένειας Ναχμούλη από τη Λάρισα. Η οικογένεια Ναχμούλη αρχικά είχε καταφύγει στη Φαλάνη Λάρισας, από όπου όμως επέστρεψε λίγο αργότερα. Ο γιός Χαΐμ, λογιστής στη ΔΕΗ, αρνήθηκε να φύγει ξανά, διότι, όπως έλεγε χαρακτηριστικά, «*πουρκεντού σασέμ= αν ο θεός θέλει*» θα επιζήσει. Μαζί του παρέμειναν, για λόγους ενότητας της οικογένειας, οι γονείς του και η ηλικιωμένη θεία του, σε αντίθεση με τις αδελφές του, που αναφέραμε ήδη ότι έφυγαν. Στις 24 Μαρτίου 1944, ημέρα της σύλληψης των Εβραίων της πόλης, ο Χαΐμ και ο πατέρας του, των οποίων το σπίτι τα χαράματα οι Γερμανοί προσπέρασαν, κατά λάθος προφανώς, χωρίς να συλλάβουν τους ίδιους, πήγαν κανονικά στη δουλειά τους. Ο Χαΐμ παρά τις προτροπές των συναδέλφων του, αρνήθηκε να κρυφτεί, γύρισε στο σπίτι του και εκεί συνελήφθη μαζί με τη μητέρα και τη θεία του. Το σχόλιο της εξαδέλφης του, της Εστέρ Μασσαράνο, (VHA, 38216) είναι χαρακτηριστικό: *θέλω να σας πω ότι ήτανε δύο θαύματα που έκανε (ο Θεός) στον ξάδελφό μου, αλλά για να λέει «πουρκεντού σασέμ» πήγε στο θεό κοντά, δεν ξέρω, σαν άγιος άνθρωπος • και ήτανε νεότερος, 35 χρονών.*

Ένας παράγοντας τέλος, εξίσου σημαντικός με όσους αναφέρθηκαν, ήταν οι δύσκολες συνθήκες διαβίωσης στα χωριά, στις οποίες άνθρωποι, όπως οι αστοί Εβραίοι της Θεσσαλίας ήταν ασυνήθιστοι. Αυτές ανάγκασαν ορισμένους να επιστρέψουν στις πόλεις τους, καθώς μάλιστα η πίεση των συγγενών τους που είχαν παραμείνει στην πόλη ήταν, σε ορισμένες περιπτώσεις, ασφυκτική. Όπως διηγήθηκε η κυρία Ζαφειρία Κονέ (mog049, 15.10.2016), η οικογένεια της οποίας είχε καταφύγει στον Αμπελώνα.

Αφού τους έλεγε τους γονείς του ο πατέρας μου και τον αδερφό του:

«Ελάτε κι εσείς εδώ, φύγετε θα σας πιάνουν».

«Δεν έχουμε ανάγκη, ούτε μας ενοχλούν, ούτε τίποτα».

«Και το παρών γιατί πάτε κάθε Σάββατο και το δίνετε»;

«Ε», λέει, «τι σε πειράζει αν δίνουμε ένα παρών;

Δουλειές έχουμε».

Ήταν ξυλουργός ο αδερφός του.

«Δουλειές έχουμε, δε μας λείπει τίποτα, τι πάτε», λέει, «και μένετε στα χωριά απάνω, να κατεβείτε».

Λέει ο πατέρας μου: «Εγώ θέλω να σώσω τα παιδιά μου», λέει, «δεν πρόκειται να κατεβώ».

Κι είχε πάρει για ένα διάστημα στον Αμπελώνα είχε πάρει τους γονείς του, για να, να 'ρθουν κι αυτοί, αλλά ύστερα αυτοί, δεν ήθελαν και κατεβήκαν στη Λάρισα.

(---)

Δεν φαίνεται μάλιστα να τους ανησύχησε το γεγονός ότι από τα μέσα Νοεμβρίου 1943 οι Γερμανοί με δημοσιεύσεις στον Τύπο και με προκηρύξεις⁴² τόσο στις πόλεις όσο και στα χωριά απειλούσαν με εκτελέσεις όσες οικογένειες έκρυβαν Εβραίους (Φρεζής, 2002:242) και βέβαια είχαν ήδη συγκεντρώσει καταλόγους με τα ονόματα τους (Κονέ, mog049, 15.10.2016).

---

⁴² Το κείμενο της προκήρυξης που τοιχοκολλήθηκε σε όλες τις θεσσαλικές πόλεις και χωριά έγραφε μεταξύ άλλων: «Εβραίοι μη συμμορφούμενοι με τας διαταγὰς ταύτας, θα τουφεκίζονται. Μη Εβραίοι, οι οποίοι αποκρύπτουν Εβραίους παρέχουν αυτοίς καταφύγιον ή βοηθούν αυτούς να δραπετεύουν, θα μεταφέρονται εις στρατόπεδα συγκέντρωσεως, εφ' όσον δεν επιβάλλεται εις αυτούς έτι βαρύτερα ποινή» (Φρεζής, 2002:242).

3.3

24 Μαρτίου 1944-Το πογκρόμ των Εβραίων της Θεσσαλίας

Το δεύτερο δεκαήμερο του Μαρτίου του 1944 Γερμανοί, μέλη της επιτροπής «Ρόζενμπεργκ»⁴³ έφτασαν με τρένο από τη Θεσσαλονίκη στη Λάρισα (Αρσενίου, 1999β:131). Στη διάρκεια της διαδρομής έγιναν αντιληπτοί από σιδηροδρομικούς, οι οποίοι ειδοποίησαν μέλη του ΕΑΜ και αυτοί με τη σειρά τους, δύο μέλη της Ισραηλιτικής κοινότητας, ζητώντας τους να λάβουν μέτρα (Αρσενίου, 1999β:131). Η Κοινότητα αρνήθηκε να πιστέψει την είδηση και να δράσει και έτσι το έργο αυτό ανέλαβαν, σύμφωνα με τον Αρσενίου (1999β:132), άνδρες του ΕΑΜ, ειδοποιώντας πόρτα- πόρτα τους Εβραίους. Αρκετοί, όπως υποστηρίζει ο Αρσενίου, πείστηκαν και φυγαδεύτηκαν στην Τερψιθέα ή κρύφτηκαν σε χριστιανικά σπίτια και φυγαδεύτηκαν αργότερα. Πολλοί όμως παρέμειναν.

Την Παρασκευή 24 Μαρτίου 1944 οι κάτοικοι της Λάρισας ξυπνώντας αντίκρισαν έκπληκτοι ένα μαύρο πέπλο στάχτης να καλύπτει τις πλατείες, τους δρόμους και τις στέγες των σπιτιών⁴⁴. Το φαινόμενο αυτό τους θορύβησε και θεωρήθηκε από τους προληπτικούς ως «κακό σημάδι» (Αρσενίου 1999β: 132). Σε λίγο διαπίστωσαν επίσης ότι δεν κυκλοφορούσαν πλέον Εβραίοι στην πόλη. Τι είχε συμβεί; Τα ξημερώματα της ημέρας εκείνης είχε τεθεί σε εφαρμογή το σχέδιο της σύλληψης των Εβραίων της Λάρισας και όλης της Θεσσαλίας. Οι Γερμανοί, σε μια συντονισμένη και άρτια μελετημένη επιχείρηση, αφού κανένα χριστιανικό σπίτι δεν ενοχλήθηκε ούτε κατά λάθος, είχαν συλλάβει όλους τους Εβραίους της πόλης. Με την συνοδεία διερμηνέων και χωροφυλάκων, κρατώντας ονομαστικούς οικογενειακούς καταλόγους με τα μέλη κάθε εβραϊκής οικογένειας που είχε δηλωθεί, εισέβαλαν στα εβραϊκά σπίτια και συνέλαβαν 235 άτομα (Μενεξιάδης, 2006:32). Οι χριστιανοί γείτονες παρακολούθησαν έντρομοι, όπως η κυρία Κούλα Καρανδρούτσου, τους Γερμανούς να μπαίνουν άγριοι στα σπίτια, να σπρώχνουν γυναίκες και να δέρνουν γέροντες. Μερικοί Εβραίοι βγαίνουν στον δρόμο με νυχτικά όπως τους άρπαζαν από τα κρεβάτια τους. Δεν τους άφησαν ούτε να ντυθούν παρά το τσουχτερό κρύο (Αρσενίου, 1999β:133). Υπήρξαν όμως και κάποιοι που όχι μόνο δεν

⁴³ Το κομάντο Ρόζενμπεργκ ήταν μια ειδική ομάδα καταγραφής των εβραϊκών Κοινοτήτων και περιουσιών, καθώς επίσης και της περισυλλογής όλων των πολύτιμων εβραϊκών συλλογών και αντικειμένων (Μενεξιάδης, 2007:32).

⁴⁴ Ήταν η στάχτη από το ηφαίστειο του Βεζούβιου που ο αέρας, μετά την έκρηξή του, είχε μεταφέρει κατά τη διάρκεια της νύχτας στη Λάρισα, όπως και σε άλλες πόλεις της Ελλάδας. Στην Καστοριά, το πρωί της 24ης Μαρτίου χιόνιζε μαύρο χιόνι (Αλβανός, 2011:374)

συνέπασχαν αλλά αντίθετα δεν δίστασαν να εκμεταλλευτούν την ευκαιρία και να καταδώσουν στους Γερμανούς Εβραίους που δεν ήταν γραμμένοι στον κατάλογο, όπως συνέβη στην περίπτωση της Εστέρ Φάις, την οποία κατέδωσε μία καθηγήτριά της.⁴⁵ Οι Γερμανοί, αφού τους επιβίβασαν σε φορτηγά που περίμεναν στη γωνία των Έξι Δρόμων τους οδήγησαν στον Όρχο Αυτοκινήτων που χρησίμευσε ως στρατόπεδο συγκέντρωσης (Φάις, VHA 48564).

Στον Βόλο, τα ξημερώματα της ίδιας μέρας, οι Γερμανοί μετέφεραν με αυτοκίνητα της Γκεστάπο στρατιώτες, με πλήρη πολεμική εξάρτυση, σε κάθε δηλωμένο εβραϊκό σπίτι και τους τοποθέτησαν ως φρουρούς στην εξώπορτα, απαγορεύοντας στους ένοικους να βγουν έξω από αυτά, ενώ περικύκλωσαν και ολόκληρη την εβραϊκή συνοικία. Σε κάθε οικογένεια επέδωσαν μια κάρτα που έγραφε την εξής διαταγή, γραμμένη στα ελληνικά: *"εσείς και η οικογένειά σας θα αναχωρήσετε εντός ολίγου για Λάρισα, μπορείτε να πάρετε ελάχιστο ρουχισμό, ελάχιστα τρόφιμα κι ό,τι έχετε σε χρήματα, σε χρυσαφικά, αυτά θα τα πάρετε όλα"* (Σαμπετάι, mog055, 26.11.2016). Από τη σύλληψη γλύτωσαν όσοι Εβραίοι ήταν φυματικοί και οι οικογένειες, οι οποίες παρέμεναν στην πόλη, όπως η οικογένεια Σαμπετάι (mog055, 26.11.2016), χωρίς όμως να έχουν δηλωθεί. Οι Γερμανοί και στον Βόλο επιβίβασαν με τη βία τους συλληφθέντες στα φορτηγά, χωρίς να επιδείξουν οίκτο για κανένα. Όπως ανέφερε ο κύριος Μηνάς Σαμπετάι (mog055, 26.11.2016), που ήταν αυτόπτης μάρτυρας της σύλληψής τους, *ένα κοριτσάκι ένα αγγελούδι ρε παιδί μου, τι πράμα, το πετάζανε απάνω, σαν να ήταν δέμα, στο φορτηγό,. Και φώναζε το καημένο "δεν θέλω να πάω με τους Γερμανούς"*. Κάποιες προσπάθειες που έγιναν την τελευταία στιγμή από Εβραίους, μέλη του ΕΑΜ, να τους κρύψουν σε σπίτια κομμουνιστών δεν καρποφόρησε. Οι συλληφθέντες, συνολικά 117 άτομα, συγκεντρώθηκαν για λίγες ώρες στην *Κίτρινη Αποθήκη* και στη συνέχεια μεταφέρθηκαν την ίδια ημέρα στον Όρχο αυτοκινήτων στη Λάρισα (Φρεζής, 2002:245)

Στις 24 Μαρτίου 1944, στα Τρίκαλα, όπως στη Λάρισα και τον Βόλο, τα γερμανικά στρατεύματα έθεσαν σε εφαρμογή το σχέδιο σύλληψης των Εβραίων της πόλης. Τρεις μέρες πριν, οι Γερμανοί είχαν απαγορεύσει την κυκλοφορία μέχρι τις 9 το

---

⁴⁵ Όπως διηγήθηκε η Εστέρ Φάις, η οικογένειά της είχε καταφύγει στο Πήλιο, αμέσως μετά την είσοδο των Γερμανών στη Λάρισα. Η ίδια γύρισε στις 23 Μαρτίου 1944 στην πόλη για να δει τους συγγενείς της. Το βράδυ της σύλληψης των Εβραίων κοιμόταν στο σπίτι της, στο οποίο ζούσαν, αφού το είχαν καταπατήσει, δύο παλιοί καθηγητές της. Την ώρα της σύλληψης και ενώ οι Γερμανοί είχαν προσπεράσει το σπίτι, γιατί δεν ήταν δηλωμένο, η καθηγήτρια άνοιξε το παράθυρο και είπε στους συνεργάτες των Γερμανών ότι στο σπίτι έμενε η κόρη του ιδιοκτήτη που ήταν Εβραία. Οι Γερμανοί γύρισαν πίσω και τη συνέλαβαν (Φάις, VHA 48564).

πρωί, ενώ από το απόγευμα της προηγούμενης ημέρας έκαναν ελέγχους ζητώντας τις ταυτότητες των Εβραίων (Ατούν, VHA 44430). Τα ξημερώματα της Παρασκευής ισχυρές στρατιωτικές δυνάμεις υπερφαλάγγισαν με μπλόκο ολόκληρη την περιοχή, γνωστή ως «Εβραϊκά». Αφού απέκλεισαν όλους τους δρόμους που οδηγούν σε αυτήν με καμιόνια και έστησαν σε κάθε γωνία πρόχειρα πολυβολεία, οπλισμένοι Γερμανοί της Γκεστάπο, εισέβαλαν στα σπίτια των Εβραίων, με τη συνοδεία Ελλήνων συνεργατών και συνέλαβαν συνολικά 139 άτομα (Μενεξιάδης, 2006: 34). Η κυρία Μίνα Σαράφη (USHMM 16.04.2016) που παρακολουθούσε τη σύλληψη τους πίσω από τα κλειστά παντζούρια του σπιτιού της είδε φορτηγά σκεπασμένα με μαύρες κουκούλες και ανθρώπους να τους σπρώχνουν να μουν μέσα. Όλοι με δυσκολία ανέβαιναν. Δεν φώναζαν καθόλου, πού να τολμήσουν. Αφού ήταν με τα όπλα προτεταμένα, τι να κάνουν οι άνθρωποι, τι φωνή να βγάλουν, θα την είχαν χάσει, μήπως δεν ήξεραν τι τους περίμενε; Οι Γερμανοί και στα Τρίκαλα δεν ενόχλησαν κανένα χριστιανικό σπίτι.

Οι συλληφθέντες, αφού παρέμειναν για λίγες ώρες σε στρατόπεδο της πόλης, το απόγευμα της ίδιας ημέρας μεταφέρθηκαν στη Λάρισα (Μενεξιάδης, 2006:34 · Κλιάφα, 2009:16). Από το μπλόκο σώθηκαν ελάχιστοι που κρύφτηκαν σε γειτονικά σπίτια Χριστιανών (Ατούν, VHA 44419), ενώ υπήρξαν και περιπτώσεις Χριστιανών, όπως και στη Λάρισα, που διέμεναν σε επιταγμένα σπίτια Εβραίων, και οι οποίοι κατέδωσαν τους ιδιοκτήτες που προσπάθησαν να διαφύγουν. Η κυρία Νάκη Μπέγα (VHA 48924) ανέφερε ότι εμάς μας ζητήσαν την ταυτότητα, ταυτότητα δεν έχουμε λέμε εμείς, τέλος πάντων φύγανε. Αυτοί όμως οι πυροπαθείς που είχαν επιτάξει δωμάτια πάνω, μας προδώσαν και είπαν «όχι είναι Εβραίοι», ξανάρθαν πάλι [ ] και μας πιάσαν. [ ] Μια άλλη πυροπαθής, καθόταν δίπλα στο δωμάτιο το δικό μας, αυτή ήταν πολύ καλή, εκεί πήγε ο μπαμπάς μου και η κόρη του Μπέγα και είπε αυτή «αυτή είναι η κόρη μας» και δεν τους πιάσαν.

Στην Καρδίτσα τέλος στις 24 Μαρτίου 1944 δεν συνελήφθη κανείς Εβραίος, καθώς όλοι, όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, είχαν φροντίσει να διαφύγουν σε χωριά της περιοχής ή στην Αθήνα πολύ νωρίτερα⁴⁶.

Στη Λάρισα, τόπο συγκέντρωσης και κράτησης όλων των Εβραίων της Θεσσαλίας και των Ιωαννίνων, οι Εβραίοι κρατήθηκαν 8 ημέρες, αφού υποχρεώθηκαν να

---

⁴⁶ Η Καρδίτσα είναι δίπλα στη Ζάκυνθο και στο Αγρίνιο η μοναδική πόλη στην Ελλάδα όπου ολόκληρη η Εβραϊκή κοινότητα της πόλης διασώθηκε. Ένας μόνο Καρδίτσιώτης Εβραίος συνελήφθη στην Αθήνα και στάλθηκε σε στρατόπεδα συγκέντρωσης, ενώ τρία μέλη οικογένειας Βολιωτών Εβραίων, της οικογένειας Φιλοσόφ, συνελήφθησαν στην Καρδίτσα το 1943 από τους Γερμανούς, ύστερα από υπόδειξη ομόθηρσκού τους (Μενεξιάδης, 2006: 34-35· Φιλοσόφ, VHA 48557).

παραδώσουν στους φρουρούς τους όσα τιμαλφή ή λίρες είχαν πάνω τους, εκτός από τις βέρες, μέχρι να μεταφερθούν στα στρατόπεδα. Ελάχιστα άτομα που υποστήριξαν ότι είναι Χριστιανοί⁴⁷ αφέθηκαν ελεύθερα. Κάποιοι άλλοι πλήρωσαν 2 χρυσές λίρες στους υπαλλήλους του Δήμου που έφεραν νερό στο στρατόπεδο, και προσποιούμενοι ότι είχαν εισέλθει μαζί τους, κατάφεραν να βγουν από το στρατόπεδο και να σωθούν (Μπέγας, VHA 19759)

Σε όλες τις θεσσαλικές πόλεις λεηλατήθηκαν οι Συναγωγές⁴⁸, εβραϊκά σπίτια, καταστήματα, εμπορεύματα και σκεύη τεράστιας αξίας, ενώ στη Λάρισα οι Γερμανοί λεηλάτησαν την τεράστια και ανεκτίμητης αξίας Βιβλιοθήκη της Συναγωγής (Ανώνυμο, 1980:4-5· Αρσενίου, 1999β: 131· Μενεξιάδης, 2006: 32). Ο δωσιλογισμός, ο μαυραγοριτισμός, και η λεηλασία, όπως σημειώνει η Αμπατζοπούλου (1993: 31-32) απαντάται διαχρονικά και παντού και δραστηριοποιείται ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσης.

Στις 2 Απριλίου 1944 ένας συρμός τρένου με Εβραίους που συνελήφθησαν στην Αθήνα ξεκίνησε από το σιδηροδρομικό σταθμό στο Ρουφ, με προορισμό τα στρατόπεδα συγκέντρωσης του Άουσβιτς. Στην πορεία προς το Βορρά παρέλαβε από το σταθμό της Λάρισας τους Εβραίους των θεσσαλικών πόλεων και των Ιωαννίνων και τέλος από το σταθμό της Θεσσαλονίκης τους Εβραίους της Καστοριάς. Από την τεράστια αποστολή με τους 5.000 περίπου ομήρους, 5 από τα 80 συνολικά βαγόνια, με 150 επιβαίνοντες, οδηγήθηκαν στο στρατόπεδο του Μπέργκεν-Μπέλζεν και τα υπόλοιπα στο Άουσβιτς, όπου 4.000 περίπου άτομα στάλθηκαν αμέσως στους θαλάμους αερίων (Φλάισερ, χ.χ.:335-336). Από τους υπόλοιπους ελάχιστοι κατάφεραν να επιβιώσουν και να γυρίσουν πίσω.

Το ποσοστό των απωλειών των Εβραίων της Θεσσαλίας σύμφωνα με το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο (2006:3) είναι: Λάρισα 35%, Βόλος 26%, Τρίκαλα 31%, ποσοστό συγκριτικά πολύ χαμηλότερο από το μέσο όρο των υπόλοιπων πόλεων της Ελλάδας όπου

---

⁴⁷ Η Εστέρ Τουρών-Φάις, υποστήριξε ότι ήταν χριστιανή μοδίστρα που διανυχτέρευσε σε κάποιο εβραϊκό σπίτι και κατάφερε, ύστερα από ολιγοήμερη φυλάκιση, να αφεθεί ελεύθερη. Η Ματίκα και η Ρασέλ Νεγκρίν από τα Τρίκαλα, κατάφεραν να σωθούν, με τη βοήθεια ενός γνωστού τους Καρδितσιώτη, του Αντώνη Τσαπούρη, συνεργάτη των Γερμανών, ο οποίος διαβεβαίωσε ότι ήταν Χριστιανές. Ένας Τρικαλινός, ο οποίος είχε ταυτότητα με χριστιανικό όνομα επίσης σώθηκε. Τέσσερις Τρικαλινοί κατάφεραν να διαφύγουν, διότι οι ταυτότητες των Θεσσαλών Εβραίων, σε αντίθεση με εκείνες των Γιαννιωτών, όπου στην ταυτότητα υπήρχε σφραγίδα και δίπλα γραμμένη με κόκκινα γράμματα η λέξη Jude, δεν είχαν αυτή τη σφραγίδα. Επιδεικνύοντας αυτές τις ταυτότητες κατάφεραν, στη διάρκεια επίσκεψης Χριστιανών φίλων που τους έφεραν φαγητό, να προσποιηθούν και οι ίδιοι τους Χριστιανούς επισκέπτες και να διαφύγουν (Φάις, VHA 48564 · Βενουζίου, VHA 33240 · Νεγκρίν, VHA 1497).

⁴⁸ Ο μητροπολίτης Δημητριάδος έκρυψε τα τιμαλφή επιφανών οικογενειών του Βόλου στην θήκη της μίτρας του και τα επέστρεψε μετά τον πόλεμο (Τσιλιβίδης, USHMM 19.04.2016)

κυμαίνεται στο 86%. Η Καρδίτσα παρουσιάζει 0% απώλειες, αφού κανένας Εβραίος δεν συνελήφθη στην πόλη τον Μάρτιο του 1944, για να σταλεί σε στρατόπεδα συγκέντρωσης (Μενεξιάδης, 2006:34).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄ Η ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΣΤΟΥΣ ΚΑΤΑΚΤΗΤΕΣ

1.

Πυρήνες Αντίστασης: ΕΑΜ-ΕΛΑΣ

*(η φράση) είμαι Εβραίος, ήταν διαβατήριο ζωής
στα ανταρτοκρατούμενα από τον ΕΛΑΣ μέρη.*

Ισαάκ Χατζής, VHA 44601

Οι πρώτοι πυρήνες αντίστασης στον κατακτητή δημιουργήθηκαν λίγους μήνες μετά από την κατάληψη της χώρας από τις δυνάμεις του Άξονα. Τον Σεπτέμβριο του 1941 ιδρύθηκε το ΕΑΜ, που σύντομα εξελίχθηκε στον μαζικότερο αντιστασιακό φορέα στην κατεχόμενη χώρα. Στο επόμενο διάστημα συγκροτήθηκε ο ΕΛΑΣ (Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός), ο ένοπλος βραχίονας του ΕΑΜ, η ΕΠΟΝ (Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων), στην οποία εντάχτηκαν και παιδιά, σε τμήμα με την ονομασία «αετόπουλα», η Ε.Α. (Εθνική Αλληλεγγύη), στην οποία συμμετείχαν και γυναίκες, η ΕΤΑ (Επιμελητεία του Αντάρτη), ο εφεδρικός ΕΛΑΣ και το ΕΛΑΝ (Εθνικό Λαϊκό Απελευθερωτικό Ναυτικό)⁴⁹ (Φρεζής, 2002:223-224).

Η αντιστασιακή δράση στη Θεσσαλία, όπου πριν από τον πόλεμο υπήρχε ισχυρό εργατικό κίνημα με έμπειρα στελέχη προσκείμενα στο Κ.Κ.Ε., ξεκίνησε νωρίς, με συμμετοχή σε όλες τις παραπάνω οργανώσεις (Καλλίνος, 2007:59). Στις αντιστασιακές οργανώσεις εντάχτηκαν, εκτός από τους κομμουνιστές και πολλοί άνθρωποι της μεσαίας αλλά και της ανώτερης αστικής τάξης (Τσικρίκης, 2017:58-59). Η θεσσαλική αντίσταση, σύμφωνα με τον Αρσενίου (2004:59-62) υπήρξε καθολική, πολύμορφη και ανέπτυξε όλες τις μορφές πάλης, από τη μαζική μέχρι την ένοπλη, με τις πρώτες ένοπλες ανταρτικές ομάδες να κάνουν την εμφάνισή τους στην περιοχή του Ολύμπου στην Ανατολική Θεσσαλία την άνοιξη του 1942, με εντολή της Κ.Ο. του Κ.Κ.Ε. Θεσσαλίας. Οι άνδρες του ΕΛΑΣ παρά τις τεράστιες δυσκολίες που αντιμετώπισαν το πρώτο διάστημα, κατάφεραν να εδραιωθούν και μέχρι το 1944 υποχρέωσαν τους κατακτητές να περιοριστούν στις

---

⁴⁹ Στην Ελλάδα δρούσαν επιπλέον ο ΕΔΕΣ (Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος) και το ένοπλο τμήμα του, που συγκροτήθηκε τον Σεπτέμβριο του 1941 και η ΕΚΚΑ (Εθνική Και Κοινωνική Απελευθέρωση) που αποτέλεσε την τρίτη ένοπλη αντιστασιακή οργάνωση. Στη Θεσσαλία ωστόσο η μοναδική αντιστασιακή ομάδα ήταν το ΕΑΜ και το ένοπλο τμήμα του, ο ΕΛΑΣ (Αρσενίου, 1999^α:171 • Παπαγιάννης, 2007: 24• Σαμπετάι, VHA 44379)

μεγάλες πόλεις, ενώ τα ορεινά χωριά πέρασαν στην Ελεύθερη Θεσσαλία⁵⁰ (Ζαρογιάννης, χ.χ.:50).

Τα μέλη του ΕΑΜ Θεσσαλίας προέτασσαν τον πατριωτισμό, την αντίθεσή τους στην κατοχή της Ελλάδας από τις δυνάμεις του άξονα και στα δεινά που αυτές προκάλεσαν, όπως επίσης τη θέληση για απελευθέρωση της χώρας από τον κατακτητή και όχι την έννοια της ταξικής πάλης και του κομμουνισμού, καταφέροντας έτσι να προσελκύσουν στις τάξεις τους και μη κομμουνιστές. Το ένοπλο τμήμα του, ο ΕΛΑΣ, ανέλαβε τον ρόλο του προστάτη των κατοίκων με συγκεκριμένες ενέργειες⁵¹, αποσπώντας την μεγάλη και καθοριστικής σημασίας υποστήριξη των κατοίκων (Βακουφάρη, 2007 :126, 128). Το ΕΑΜ είχε αναλάβει επίσης στα χωριά, τον ρόλο της ενημέρωσης του ντόπιου πληθυσμού για τις εξελίξεις του πολέμου και τον αγώνα του ΕΛΑΣ, καθώς και της ενθάρρυνσης των κατοίκων για την αντιμετώπιση των προβλημάτων τους με αγωνιστικό πνεύμα και αποφασιστικότητα (Μωυσής, 2002:94)⁵².

Η παρουσία του ΕΛΑΣ στον ορεινό όγκο της Θεσσαλίας, όπως επίσης και οι τοπικές οργανώσεις του ΕΑΜ σε ολόκληρο τον θεσσαλικό χώρο, έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο στη σωτηρία των Εβραίων. Σύμφωνα με τον κύριο Ισαάκ Χατζή (VHA 44601) *το διαβατήριο για να ζήσει τότε κάθε διωκόμενος και ιδίως εμείς οι Εβραίοι ήταν, στα ανταρτοκρατούμενα από τον ΕΛΑΣ μέρη, (η φράση) είμαι Εβραίος, ήταν διαβατήριο ζωής*.

Το ΕΑΜ, ήδη από το 1943, είχε ταχθεί ανοιχτά στο πλευρό των Εβραίων⁵³, καθώς, όπως αναφέρει ο Κάραμποτ (2011:292), τους θεωρούσε αναπόσπαστο κομμάτι του

---

⁵⁰ Στα βουνά της Θεσσαλίας ήταν εγκαταστημένο το Γενικό Στρατηγείο του ΕΛΑΣ, η σχολή Εφέδρων Αξιωματικών, το Διδακταλικό Φροντιστήριο, το Φροντιστήριο Θεάτρου και τα μεγάλα τυπογραφεία, που εξυπηρετούσαν όλη την Εθνική Αντίσταση. Στις τάξεις δε του μόνιμου ΕΛΑΣ Θεσσαλίας, που συγκρότησε μονάδες όλων των όπλων, ανήκαν 13.000 περίπου αντάρτες, ενώ ίσος αριθμός ανήκε στο εφεδρικό τμήμα (Αρσενίου, 2004:59-62).

⁵¹ Μερικές από τις ενέργειες ήταν το σταμάτημα των λεηλασιών των χωριών από επιδρομές Ιταλών και γερμανών στρατιωτών, το άνοιγμα των αποθηκών με το ταυτόχρονο μοίρασμα των προϊόντων στους χωρικούς και το κάψιμο όλων των αποδείξεων που αφορούσαν στις υποχρεώσεις φορολόγησης των κατοίκων (Βακουφάρη, 2007 :128).

⁵² Μέλη του ΕΑΜ τα απογεύματα, σε συγκεκριμένη ώρα με τηλεβόα από κάποιο ψηλό σημείο, συνήθως μια εκκλησία, διάβαζαν τα έντυπα ή χειρόγραφα δελτία που έφταναν με ευθύνη του ΕΑΜ σε κάθε χωριό και στη συνέχεια τα εξηγούσαν στους κατοίκους (Μωυσής, 2004:94).

⁵³ Το ΕΑΜ με μια προκήρυξη που κυκλοφόρησε στην Αθήνα τον Ιανουάριο του 1943, πριν από την έναρξη των εκτοπίσεων των Εβραίων στη Θεσσαλονίκη, αναφέρθηκε στο σχεδιαζόμενο προγκρόμ και κάλεσε τον αθηναϊκό λαό σε κινητοποιήσεις (Μπενβενίστε 2014:52).

Γι' αυτό το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο καλεί τον Αθηναϊκό λαό και όλους τους Έλληνες και κάθε χριστιανό να βοηθήσει για τη σωτηρία των Εβραίων. Με ομαδικές διαμαρτυρίες, μεγάλες επιτροπές και γενικότερες κινητοποιήσεις να ματαιώσουμε το ετοιμαζόμενο απαίσιο «πογκρόμ». Να δώσουμε στέγη και καταφύγιο σε κάθε διωκόμενο Εβραίο. Να τσακίσουμε κάθε καταδότη των Εβραίων.

ελληνικού λαού στον αγώνα που διεξήγαγε εναντίον των κατακτητών. Ο ΕΛΑΣ είχε κάτω από τον έλεγχο του το μεγαλύτερο μέρος της ορεινής Θεσσαλίας, με κρησφύγετα σε πόλεις και χωριά, ενώ παράλληλα διέθετε τον αποτελεσματικότερο παράνομο μηχανισμό, ο οποίος μπορούσε να βοηθήσει στη διάσωση τους (Fleischer, χ.χ.:332).

Τον Απρίλιο επίσης του 1943 η «Εθνική Αλληλεγγύη» με μία προκήρυξη καλούσε τον ελληνικό λαό σε συμπαράσταση (Μπενβενίστε 2014:53)

Τον πόνο της κατατρεγμένης φυλής τον νοιώθουμε σαν πόνο δικό μας.
Κάθε Έλληνας πρέπει να διαμαρτυρηθεί για τα μαρτύρια των Εβραίων, γιατί
είναι ένα μέρος από τα δεινά που σωρεύει ο κατακτητής σ' όλο τον λαό που
κατοικεί τη γη της Ελλάδας.

1.2

Η συμμετοχή των Εβραίων στις οργανώσεις του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ

*«η μία όχθη ήταν οι Γερμανοί, οι οποίοι ήταν εχθροί μας
και η άλλη όχθη ήταν η Αντίσταση που 'ταν οι φίλοι μας.
Που μας υποστηρίζαν, μας φυλάζαν».*

Λέων Μαγρίζος (mog065, 02.03.2017)

Τις τάξεις της ΕΠΟΝ και του ΕΑΜ πύκνωσαν, ήδη από την εποχή της ιταλικής κατοχής, Εβραίοι, νεαρά κυρίως αγόρια και κορίτσια, ηλικίας 16-25 ετών από όλες τις θεσσαλικές πόλεις, πολλοί από τους οποίους αργότερα κατατάχθηκαν στον ΕΛΑΣ, ενώ τα μικρότερης ηλικίας παιδιά εντάχτηκαν στα «Αετόπουλα».

Τα κίνητρα της συμμετοχής των Εβραίων στην αντίσταση σε όλη τη διάρκεια της κατοχής, όπως και των υπόλοιπων συναγωνιστών τους, ήταν γενικά ο ενθουσιασμός και η υποχρέωση που ένιωθαν ως Έλληνες, να αγωνιστούν για την ελευθερία της πατρίδας και το διώξιμο του κατακτητή (Κονές, VHA 45262). Εκεί ωστόσο που το κίνητρο συμμετοχής των Εβραίων συνέπιπτε απόλυτα με αυτό των υπόλοιπων αντιστασιακών ήταν η προσπάθεια διάσωσης των διωκόμενων Εβραίων, η κάθε είδους βοήθεια προς αυτούς, συμπεριλαμβανομένης της οικονομικής, για την εξεύρεση στέγης και για την, σε ορισμένες περιπτώσεις, παροχή τροφής, και γενικά η προστασία που προσέφερε το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ στους Εβραίους (Σαμπετάι, VHA 44379). Έτσι σε κάθε εβραϊκή οικογένεια ένα τουλάχιστον μέλος της, από βαθύ αίσθημα ευγνωμοσύνης και διάθεσης ανταπόδοσης, προσέφερε υπηρεσίες στην Αντίσταση, με αποτέλεσμα να είναι δύσκολη η διάκριση εκείνων που ήταν ενταγμένοι στις οργανώσεις του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και εκείνων που είχαν κρυφθεί υπό την προστασία του (Μαλαγιώργη, 2017:114). Επιπλέον, όπως συνέβαινε και με πολλούς άλλους Έλληνες, το γεγονός ότι το ΕΑΜ δεν προέβαλλε την κομμουνιστική ιδεολογία του αλλά τον αγώνα για απελευθέρωση από τον κατακτητή διευκόλυνε την ένταξη και εκείνων των Εβραίων που η πολιτική τους τοποθέτηση δεν ήταν κοντά στο ΚΚΕ, αν και όλοι επηρεάστηκαν ιδεολογικά σε κάποιο βαθμό (Φάις, VHA 48564 · Μαλαγιώργη, 2017: 114-115).

Η βοήθεια που προσέφερε ο ΕΛΑΣ αποτέλεσε το κίνητρο όχι μόνο για τους νεαρούς Εβραίους να ενταχθούν στις τάξεις του αλλά και για τους μεγαλύτερους να ανταποδώσουν την προστασία με εθελοντική εργασία για τις ανάγκες των ανταρτών. Ο Ιακώβ Σουλτάν, σύμφωνα με τη κόρη του λέει, *εσείς μας σώσατε τη ζωή, πρέπει και εμείς*

κάτι να δώσουμε, να κάνουμε. Εγώ είμαι τσαγκάρης, διορθώνω παπούτσια, αυτός ο στρατός έχει τρύπια παπούτσια, πρέπει να σας τα διορθώνω, δεν θέλω τίποτα (Λάκουα, VHA 44892). Οι Εβραίοι επίσης των Τρικάλων που είχαν γλυτώσει τις συλλήψεις του Μαρτίου, όπως διηγήθηκε ο Ιακώβ Ατούν (VHA 44430), πήραν μέρος, τον Αύγουστο του 1944, με κίνδυνο της ζωής τους, στο συλλαλητήριο όλων των χωριών του κάμπου και του βουνού στα Τρίκαλα, από μια αίσθηση καθήκοντος απέναντι στο ΕΑΜ και τους κατοίκους των χωριών που τους είχαν περιθάψει⁵⁴ αμέσως μετά την σύλληψη των οικογενειών τους.

Οι βασικές δραστηριότητες όλων των μελών του ΕΑΜ ήταν η διαπαιδαγώγηση τους για την ανάγκη αντίστασης στους κατακτητές, η βοήθεια στον αντάρτικο στρατό και τα, με κάθε τρόπο, χτυπήματα στους προδότες. Στις δραστηριότητές τους ανήκε επίσης η συμμετοχή σε όλες τις αντιστασιακές δράσεις, όπως τα συλλαλητήρια, οι έρανοι για τους αντάρτες και τις οικογένειες των τραυματιών πολέμου, η συγκέντρωση πληροφοριών για τις κινήσεις του εχθρού, η απόκρυψη και διαφυγή καταζητούμενων (Αρδίτη, VHA 47848, Μωυσής, 2000:3) .

Ο Ισαάκ Λεβής (VHA, 47828) από τα Τρίκαλα, ο οποίος με άλλους φίλους Χριστιανούς ίδρυσε το 1942 τον Θεσσαλικό Ιερό Λόχο έκανε, όπως ανέφερε, σαμποτάζ στις δυνάμεις κατοχής και κυρίως είχαμε ως αποστολή να συγκεντρώνουμε χρήματα, να εξασφαλίζουμε όπλα τα οποία στέλναμε στους αντάρτες, εμείς είχαμε σύνδεσμο με τους αντάρτες ή αν ένας ήταν καταζητούμενος να τον στείλουμε με ασφαλή τρόπο στους αντάρτες.

Το μοίρασμα προκηρύξεων, η μεταφορά του παράνομου τύπου, η αναγραφή συνθημάτων στους τοίχους, η μετάδοση μηνυμάτων με τηλεβόα, η χρησιμοποίηση τους ως συνδέσμων μεταξύ των οργανώσεων και η οργάνωση και παρουσίαση καλλιτεχνικών εκδηλώσεων σε κοντινά χωριά ήταν μερικές ακόμα από τις δράσεις στις οποίες συμμετείχαν οι νεαροί Εβραίοι (Μωυσής, 2004: 95-96 · Φρεζής 2002:223-224). Όπως διηγήθηκε η κυρία Ροζίτα Αρδίτη (VHA, 47848) νεαρή τότε επωνύμισσα από τον Βόλο

Θυμάμαι ότι μαζερόμασταν έξω από το σπίτι, όταν ήταν οι Γερμανοί, και γράφαμε συνθήματα. Θυμάμαι που μου δίναν τον τηλεβόα, επειδή έπαιρνε η φωνή μου, έτσι, ένα ωραίο χρώμα, και καθόμουνα στη γωνία και γύρω γύρω μαζερόταν παιδιά, τα οποία παιδιά έπρεπε, όταν ερχόταν κανένας να λένε «μπράβο» και σταματούσαμε τον τηλεβόα, με κρύβανε να πάμε μετά αλλού. Είχαμε και τον Τύπο που μοιράζαμε, είναι ολόκληρη ιστορία.

---

⁵⁴ Η Κλιάφα τοποθετεί την διαδήλωση στα μέσα Σεπτεμβρίου του 1944 (Κλιάφα, 2000:52)

Το ΕΑΜ- ΕΛΑΣ είχε ανάγκη και από μορφωμένους αγωνιστές. Οι Εβραίοι που στην πλειοψηφία τους ήταν μορφωμένοι και πολύγλωσσοι ανέλαβαν θέσεις, όπως του υπεύθυνου πρωτοκόλλου και των κρυπτογραφικών κωδίκων, του γραφέα, του τηλεφωνητή, του στρατολόγου, του συνδέσμου στον εφοδιασμό, του δακτυλογράφου, του μεταφραστή/τριας, του διαχειριστή στην Επιμελητεία του Αντάρτη. Ο μικρότερος αντάρτης, ο ηλικίας 11 ετών Χαΐμ Κοέν από τον Βόλο, ήταν δακτυλογράφος στο 54^ο Σύνταγμα Πηλίου (Αρδίτη, VHA 47848).

Οι Θεσσαλοί Εβραίοι, εκτός από τη συμμετοχή τους στο ΕΑΜ και τις υπηρεσίες που πρόσφεραν στον εφεδρικό ΕΛΑΣ, έλαβαν μέρος και στον ένοπλο αγώνα. Η εμφάνιση των πρώτων Εβραίων ανταρτών του ΕΛΑΣ στη Θεσσαλία, όπου έφεραν και το βαθμό του αξιωματικού, έγινε στις αρχές Οκτωβρίου του 1943, όταν εκατοντάδες Εβραίοι από τα Τρίκαλα, την Καρδίτσα, τον Βόλο και τη Λάρισα κατέφυγαν στα γύρω χωριά και στα κοντινότερα βουνά όπου εγκαταστάθηκαν με την προστασία του ΕΑΜ (Καβάλα, 2015: 82). Στις τάξεις του ΕΛΑΣ συμμετείχαν όχι μόνο άνδρες αλλά και γυναίκες Εβραίες, με πιο γνωστή, τη θρυλική γυναικεία εβραϊκή μορφή της Αντίστασης, την Αλλέγρα Φελούς, την πιο «πολιτική μορφή» των αντιστασιακών Εβραίων⁵⁵ (Χανδρινός, 2013:16).

Μετά τον πόλεμο, οι Εβραίοι που στη διάρκεια της Κατοχής ήταν ενταγμένοι στο ΕΑΜ- ΕΛΑΣ αναγκάστηκαν, λόγω του Εμφυλίου και των επακόλουθων πολιτικών διώξεων, είτε να ακολουθήσουν την μοίρα των συντρόφων τους, στις φυλακίσεις, στις διώξεις και στην εξορία⁵⁶, είτε να διακόψουν τις σχέσεις τους με το αριστερό κίνημα και να αποστασιοποιηθούν από τις πολιτικές αντιπαραθέσεις (Πανταζή, 2018:9 · Σαμπετάι, VHA 44379· Φιλοσώφ, VHA 48557).

Συνολικά, σύμφωνα με τον Steven Bowman (2012:26), ο αριθμός των Εβραίων ανταρτών/-ισμών σε ολόκληρη την Ελλάδα υπολογίζεται ότι ήταν περίπου 1.000 άτομα σε σύνολο 30.000 ανταρτών. Αυτοί υπηρέτησαν κυρίως στις τάξεις του ΕΛΑΣ και λιγότερο

---

⁵⁵ Η Αλλέγρα Φελούς, μια πολύ έξυπνη, πολύ δραστήρια και αφοσιωμένη στον αγώνα γυναίκα (Σαμπετάι, mog055, 26.11.2016) γεννήθηκε το 1916 στα Τρίκαλα και από πολύ νεαρή ηλικία εντάχθηκε στην Ομοσπονδία Κομμουνιστικών Νεολαίων Ελλάδας (ΟΚΝΕ). Μετά την ίδρυση του ΕΑΜ, δημιούργησε Εαμικές οργανώσεις στη Δυτική Θεσσαλία. Το 1942-1944 διετέλεσε γραμματέας της «Εθνικής Αλληλεγγύης» Θεσσαλίας. Το 1945 εκλέχθηκε τακτικό μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ. Κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου, ανέβηκε στο βουνό, όπου ήταν υπεύθυνη γυναικών και Πολιτική Επίτροπος στο ΔΣΕ στην Θεσσαλία. Το 1949 κατέφυγε ως πολιτική εξόριστη στην Ανατολική Γερμανία από όπου επαναπατρίστηκε τη δεκαετία του '70 (Χανδρινός, 2013:16 · Μιχαλάκης, 2014:112, 126).

⁵⁶ Αναφορικά με τα προβλήματα που αντιμετώπισαν μεταπολεμικά οι Εβραίοι που παρέμειναν πιστοί στην αριστερή ιδεολογία, βλέπε Μπουρλάς, Μ., Μ., (2000), *Έλληνας, Εβραίος και Αριστερός*, Θεσσαλονίκη: Νησίδες

του ΕΔΕΣ, ως μάχιμοι στρατιώτες ή προστατευόμενοι, ενώ μερικοί αναδείχτηκαν σε στελέχη του ΕΑΜ, όπως ο Λάζαρος Αζαριάν, επικεφαλής της θεσσαλικής ΕΤΑ (Μπενβενίστε 2014:44).

2

Η μάχη του Καράλακα: 6 Μαΐου 1944

Μία από τις μάχες που θεωρείται ως ένα από τα συμβολικότερα γεγονότα στην κατοχική ιστορία των Ελλήνων Εβραίων είναι η μάχη στον Καράλακα⁵⁷. Η μάχη αυτή αποτελεί τη μοναδική καταγεγραμμένη περίπτωση στρατιωτικής δράσης που ανέλαβαν είτε Εβραίοι, είτε η Αντίσταση και αφορούσε στη διάσωση Εβραίων, έστω και αν αυτό δεν αποτελούσε αποκλειστικό στόχο⁵⁸ της δράσης.

Στις 6 Μαΐου 1944 τμήματα των SS, με οδηγό ντόπιο μέλος των ΕΑΣΑΔ ξεκίνησαν εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στον Όλυμπο, με κύριο στόχο την εξόντωση των ανταρτών του ΕΛΑΣ, ως αντίποινα για σειρά δολιοφθορών που αυτοί διενήργησαν στη σιδηροδρομική γραμμή των Τεμπών. Παράλληλα στόχευαν και στην σύλληψη εβραϊκών οικογενειών της Λάρισας για τους οποίους υπήρχαν πληροφορίες ότι διέμεναν σε καλύβες, στην ευρύτερη περιοχή της Καρυάς. Όταν έφτασαν στην περιοχή Καράλακα, εντόπισαν τις καλύβες, συνέλαβαν τους Εβραίους και έβαλαν φωτιά στις καλύβες τους. Τις κινήσεις των Γερμανών ωστόσο παρακολουθούσαν άνδρες της επίλεκτης Διλοχίας Μηχανικού της Ι Μεραρχίας του ΕΛΑΣ, που δρούσε στην περιοχή, οι οποίοι και επιτέθηκαν στους Γερμανούς. Ανάμεσα στους 250 αντάρτες της ειδικής αυτής μονάδας ανήκαν και Εβραίοι, όπως ο Βιτάλ Αελιών από την Θεσσαλονίκη και ο Εσδράς Μωϋσής από τη Λάρισα, ενώ με τους αντάρτες συμπολέμησαν και αρκετοί από τους διωκόμενους (Χανδρινός, 2013:14). Ο απολογισμός της μάχης, στην οποία πήρε μέρος και η γερμανική αεροπορία, ήταν 150 νεκροί Γερμανοί στρατιώτες, 80 βαριά τραυματίες και 14 αιχμάλωτοι⁵⁹, οι οποίοι εκτελέστηκαν αμέσως. Οι απώλειες των ανταρτών ήταν 11 νεκροί, μεταξύ των οποίων και τρεις Εβραίοι, ο Αλβέρτος Οβαδίας, ο Σίμων Λεβής και ο Ιακώβ Μαγρίζος, και δέκα τραυματίες (Αρσενίου, 1999β:73-81· Αγγελοπούλης, 1944:39-

⁵⁷ Ο Καράλακας είναι μια περιοχή στους πρόποδες του Ολύμπου, μεταξύ Αμπελώνα και Καρυάς Ολύμπου, την οποία διαπερνά ένα ρέμα. Στην περιοχή αυτή ζούσαν 9 οικογένειες Εβραίων σύμφωνα με την κυρία Μπουρλά (VHA 37991), ή 15-17 οικογένειες σύμφωνα με την κυρία Κονέ (VHA 45261), μεταξύ των οποίων οι οικογένειες Ελιόν, Ιωσήφ Κοέν, Ιουδά Κοέν, Ιωσήφ Οββαδία, Μωυσή Λεβή, Μωυσή Μαγρίζου, Βενουζίου, Μιζάν, Μάρκου Γκανή. Στην τοποθεσία αυτή στις 6 Μαΐου 1944 έγινε η μάχη του Καράλακα μεταξύ ανταρτών του ΕΛΑΣ και μονάδων SS, με μεγάλες απώλειες για τα γερμανικά τμήματα.

⁵⁸ Για τη συζήτηση αναφορικά με το αν η μάχη του Καράλακα αποσκοπούσε αποκλειστικά στη διάσωση των εβραϊκών οικογενειών βλέπε Πανταζή, Μ., (2018), *Εβραίοι στην Αντίσταση: Μέσα από την μάχη του Καράλακα Θεσσαλίας*, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Πτυχιακή εργασία

⁵⁹ Μεταξύ των αιχμαλώτων ήταν και ο γιος του στρατηγού Ulrich Kleemann, στρατιωτικού Διοικητή Αιγαίου. Οι Γερμανοί πρότειναν στους αντάρτες την αποφυλάκιση 200 ομήρων της Λάρισας με αντάλλαγμα την απελευθέρωσή του ίδιου και των υπόλοιπων στρατιωτών, αλλά εκείνοι είχαν ήδη εκτελεστεί (Matsas, 1997:278).

42• Matsas, 1997: 274-280). Η κυρία Όλγα Μπουρλά (VHA 37991) που υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας της μάχης αφηγήθηκε ότι

όταν ήρθαν οι Γερμανοί, ο κύριος όγκος, μας πήραν όλους, μας βάλαν τα πολυβόλα γύρω γύρω και άρχιζαν να μας εξετάζουν, να μας λένε ότι μάθαμε ότι εδώ μένουν Εβραίοι και γι αυτό και ήρθαμε. ....Εγώ βγαίνω από μέσα τον κλοιό που είχαμε και τους λέω, σας παρακαλώ, εδώ δεν έχουμε Εβραίους, εμείς είμαστε άνθρωποι που κοιτάζουμε τα πρόβατα. Λέει, εμάς μας είπανε ότι υπάρχουν Εβραίοι. ...Οι Γερμανοί άρχισαν να ρίχνουν φωτιά μέσα στις καλύβες και να μας καίνε τα πράγματα, μαζί τις καλύβες.

Εν τω μεταξύ, αντάρτες υπήρχαν στα βουνά, ... μόλις ακούσαν αυτές τις φωνές, «τι καθόμαστε», λένε, «θα πιάσουμε μάχη», και πραγματικά πιάσαν μάχη....σαν βροχή πέφταν οι σφαίρες και ούτε βλέπαν αν είμαστε εμείς εκεί.

Ήταν ένα ρυάκι που αντί για νερό έτρεχε αίμα. ....Ήταν μια κόλαση, δεν ήξερες αν θα βγεις ζωντανή ή όχι..... Οι Γερμανοί ήθελαν να μας εξοντώσουν, μας βάλαν τα πολυβόλα και ήθελαν να μας εξοντώσουν όλους, αλλά αυτός ο Γερμανός είπε ότι είναι χωριάται από δω πέρα, έχουν πρόβατα.....εν τω μεταξύ τα αεροπλάνα των Γερμανών που έμαθαν ότι έγινε αυτή η μάχη ερχόντουσαν σα να ήτανε, σκεπάζανε τον ουρανό από τις.... Κατεβαίναν προς τα κάτω με ελιγμούς και αρχίζαν να πυροβολούν με το μυδράλιο.... Αλλά εγώ έβλεπα μπροστά μου Γερμανούς, όλο Γερμανούς έβλεπα μπροστά μου, η φαντασία μου βέβαια, όχι ότι ήτανε πραγματικά..

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ΄ ΟΙ ΘΕΣΣΑΛΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ «ΕΝ ΔΙΩΓΜΩ»

1

Οι τόποι της σωτηρίας

Με την είσοδο των γερμανικών στρατευμάτων στη Θεσσαλία, όπως ήδη αναφέρθηκε, οι περισσότερες εβραϊκές οικογένειες της Θεσσαλίας εγκατέλειψαν σχεδόν αμέσως τις πόλεις τους⁶⁰.

Οι Εβραίοι της Λάρισας κατευθύνθηκαν και εγκαταστάθηκαν⁶¹:

- α) σε κοντινά πεδινά χωριά του Τομπρούζι, στην περιοχή ανάμεσα στην Τερψιθέα Λάρισας και τον Παλαμά Καρδίτσας.
- β) στην περιοχή των Τεμπών (Ιτέα, Ραψάνη, Στόμιο, Πυργετός, Κρανιά)
- γ) στα χωριά της Αγιάς (Αγιά, Ανατολή) και στο Συκούριο
- δ) στα χωριά των Φαρσάλων
- ε) στην περιοχή της Καρυάς Ολύμπου (Καράλακας – Καρυά).
- στ) στην περιοχή του Τυρνάβου, (Αμπελώνα, Φαλάνη, Βλαχογιάννι, Γούνιτσα, Μεγάλο Ελευθεροχώρι, Βερδικούσα).
- ζ) στα χωριά του Πηλίου
- η) στην Αθήνα

Μεμονωμένα οικογένειες κατέφυγαν και διασώθηκαν διασκορπισμένες σε πολλά χωριά του νομού.

Τα χωριά στα οποία κατέφυγαν το 1940-41 για να γλυτώσουν τους βομβαρδισμούς και το 1943-44 τις συλλήψεις των Γερμανών είναι: Αγιά, Αμπελώνας, Γούνιτσα (Αμυγδαλέα), Ανατολή, Αχίλλειο, Βαθύρεμα Αγιάς, Βερδικούσσα, Βλαχογιάννι, Δογάνι (Ανάβρα), Έλαφος, Ερμάν Μαγούλα (Κάτω Δασόλοφος), Ζάππειο, Ιερά Μονή Παναγίας (Τσούμα), Ιτέα Λάρισας, Καλό Νερό, Καράλακας, Καρυά, Κιοπεκλί (Ναρθάκι), Κρανιά Λαρίσης, Κρυόβρυση, Κιελέρ (Κυψέλη), Μεγάλο Ελευθεροχώρι, Μύρα, Νέο Περιβόλι, Νιβόλιανη (Μεγαλόβρυσο), Πυργετός, Ραψάνη, Ροδιά, Σκλήθρο, Τσάγεζι (Στόμιο), Συκούριο, Τσαγκλί (Ερέτρια), Φαλάνη, Φάρσαλα, Χαλίτσι (Δίλοφο), Χάλκη.

Οι Εβραίοι του Βόλου κατευθύνθηκαν⁶²:

---

⁶⁰ Βλέπε χάρτη σελ. 101

⁶¹ Βλέπε χάρτη σελ. 102

⁶² Βλέπε χάρτη σελ. 103

- α) στη συντριπτική πλειοψηφία τους στο Ανατολικό Πήλιο, όπου η παρουσία ανταρτών παρείχε μεγαλύτερη ασφάλεια
- β) στη Δυτική Θεσσαλία
- γ) στην Σκόπελο. Δεκατρείς Εβραίοι της Θεσσαλονίκης που γλύτωσαν από το διωγμό κατέφυγαν στο νησί.
- δ) κάποιοι παρέμειναν στον Βόλο, κρυμμένοι σε σπίτια Χριστιανών
- ε) ένας πολύ μικρός αριθμός τέλος εύπορων Εβραίων της πόλης αναζήτησε καταφύγιο στην Αθήνα.

Τα χωριά στα οποία κατέφυγαν οι Εβραίοι του Βόλου είναι: Άγιος Βλάσιος, Άγιος Γεώργιος, Άη Γιάννης, Άγιος Λαυρέντιος, Αγχίαλος, Άνω Γαζέα, Άλλη Μεριά, Αλμυρός, Ανακασιά, Άνω Βόλος, Βελεστίνο, Βένετο, Βυζίτσα, Γλώσσα Σκοπέλου, Έλιο Σκοπέλου, Κανάλια, Κάπουρνα (Γλαφυρά), Κάτω Λεχώνια, Κεραμίδι, Κερασιά, Κισσός, Κλίμα Σκοπέλου, Κουκουράβα, Λαύκος, Λεχώνια, Μηλιές, Νέα Αγχίαλος, Πάλιουρας, Πορταριά, Προμύρι, Σκιάθος, Τσαγκαράδα, Φλαμπούρι.

Στην Καρδίτσα⁶³, οι Εβραίοι της πόλης κατέφυγαν:

- α) σχεδόν στο σύνολό τους στο χωριό Μαστρογιάννι⁶⁴, όπου παρέμειναν μέχρι το τέλος της κατοχής.
- β) στην περιοχή του οροπεδίου «Νευρόπολη». Στην ίδια περιοχή αναζήτησαν καταφύγιο και Εβραίοι της Θεσσαλονίκης που διέφυγαν τη σύλληψη τον Μάρτιο του 1943⁶⁵.
- γ) στην Αθήνα.

Εβραίοι κάτοικοι άλλων περιοχών της Ελλάδας που είχαν έρθει στην Καρδίτσα για προστασία κατέφυγαν σε πολλά χωριά του κάμπου.

Τα χωριά της Καρδίτσας που δέχτηκαν Εβραίους στην περίοδο της κατοχής είναι: Απιδιά,

---

⁶³ Βλέπε χάρτη σελ. 104

⁶⁴ Το Μαστρογιάννι, ήταν ένα απομονωμένο χωριό των Αγράφων, σε απόσταση 25 χλμ. από την Καρδίτσα, που το 1940 αριθμούσε 699 κατοίκους (Απογραφή 1940, σελίδα 364). Στο χωριό βρήκαν καταφύγιο Εβραίοι της Καρδίτσας και άλλων περιοχών, όπως οι αδελφοί Μοδιάνο από τη Θεσσαλονίκη, οι αδελφοί Δασκαλάκη από το Βόλο, οι οικογένειες Κοέν, Εσδρά, Καπέτα, Ναχμία, Σολομών κ.α. (Τάκης, 2002:22-23). Στην ίδια περιοχή στο χωριό Φυλακτή (=Σερμινίκ), κατέφυγαν τα αδελφια Ζοσέφ, Μαρσέλ, Νταβίντ, Άννα και Νίνα Αμαρίλιο, συνοδευόμενα από την μητέρα τους Νίνα (Βενουζίου, VHA 33240).

⁶⁵ Η Καρδίτσα από τον Μάρτιο έως τον Οκτώβριο του 1943 που κατελήφθη από τους Γερμανούς, ήταν ελεύθερη, η πρώτη ελεύθερη πόλη της Ευρώπης, καθώς στις 10 Μαρτίου 1943, οι ιταλικές δυνάμεις, φοβούμενες επίθεση του ΕΛΑΣ, εγκατέλειψαν την πόλη και συμπτύχθηκαν στα Τρίκαλα. Στις 12 Μαρτίου 1943, ο ΕΛΑΣ εισήλθε στην πόλη (Αρσενίου, 1999^α:260). Στο διάστημα που ήταν ελεύθερη πολλοί Εβραίοι από άλλες πόλεις αναζήτησαν καταφύγιο εκεί (Βενουζίου, VHA 33240).

Βλάσδο (Μοσχάτο), Καλυβάκια, Καστανιά, Μάρκος, Μαστρογιάννι (Αμάραντος),

Μουζάκι, Μπελοκομίτης, Νεοχώριο, Σιάμ (Οξιιά) Μουζακίου, Παλαμάς, Παραπράσταινα (Προάστιον), Πέτρινο, Σέκλιζα (Καλλίθηρο), Φυλακτή, Σμόκοβο.

Οι Εβραίοι των Τρικάλων⁶⁶ κατέφυγαν:

α) στον ορεινό όγκο της Πίνδου

β) στην Αθήνα

γ) σε χωριά της Καρδίτσας

Τα χωριά των Τρικάλων που διέσωσαν Εβραίους στη διάρκεια της κατοχής είναι: Αρδάνι, Γενέσι, Διαλεκτό, Ι. Μ. Κορμπόβου, Κόρη, Κρηνίτσα, Κούρσοβο (Ελληνόκαστρο), Μικρό Κεφαλόβρυσο, Μουτσάρα (Αθαμανία), Περτούλι, Πρόδρομος, Πύλη, Τύρνα (Ελάτη), Τοσκέσι, Φήκη.

Μεμονωμένα τέλος άτομα από τις θεσσαλικές πόλεις με τη βοήθεια συνδέσμων διέφυγαν μέσω Τουρκίας στην Παλαιστίνη⁶⁷.

---

⁶⁶ Βλέπε χάρτη σελ. 105

⁶⁷ Ο κατάλογος με τα ονόματα των χωριών που διέσωσαν Εβραίους καταρτήθηκε με έρευνα α) στο Shoah Foundation Institute Visual History Archive (VHA) β) στη βάση δεδομένων του προγράμματος *Η Εμπειρία των Εβραίων της Ελλάδας στις οπτικο-ακουστικές Μαρτυρίες* του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας γ) στο πρόγραμμα *Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα* του Ελεύθερου Πανεπιστημίου Βερολίνου και δ) σε πληροφορίες από διάσπαρτες πηγές

1.2

Τρόποι διαφυγής

Δεν είναι αμαρτία να σώζεις έναν άνθρωπο

Ιουλία Νάχμαν (VHA 40863)

Η διαφυγή των εβραϊκών οικογενειών προς τα χωριά της Θεσσαλίας και την Αθήνα έγινε με όλα τα πρόσφορα μεταφορικά μέσα, σούστες, φορτηγά ή τρένο, ακόμη και με τα πόδια, όπως έκαναν πολλές οικογένειες των Τρικάλων, και με τους ίδιους μεταμφιεσμένους, κάποιες φορές, σε χωρικούς (Μπέγας, VHA 19759). Μαζί τους μετέφεραν φορτωμένα σε μπαούλα, ό,τι πολύτιμο μπορούσε να μετακινηθεί, όπως ρουχισμό, εμπορεύματα, μέρος της προίκας, ραπτικές μηχανές –που αποδείχτηκαν σωτήριες για την επιβίωσή τους- και χρήματα ή χρυσές λίρες. Τον υπόλοιπο ιματισμό και τα κλινοσκεπάσματα, τα τιμαλφή, ή τα εμπορεύματα των καταστημάτων, τα εγκατέλειψαν στο σπίτι τους, τα μοίρασαν, ή τα εμπιστεύτηκαν σε φίλους Χριστιανούς, ορισμένοι από τους οποίους, με κίνδυνο της ζωής τους, τα έκρυψαν και τα επέστρεψαν με το τέλος του πολέμου (Μασσαράνο, VHA 38216 · Μπέγας, VHA 19759 · Φάις, VHA 48564).

Η Μίνα Σαράφη από τα Τρίκαλα (USHMM 16.04.2016), στο σπίτι της οποίας οι Εβραίοι γείτονες εμπιστεύτηκαν ένα μπαούλο ανέφερε ότι *φεύγαν (η οικογένεια Γκανή) για τα χωριά και μας φέραν ένα μπαούλο. Και εκείνοι μας είχαν εμπιστοσύνη αλλά και εμείς το δεχτήκαμε με κίνδυνο, γιατί τότε παιδί μου οι Γερμανοί έπαιρναν κεφάλια, έστω και φωτογραφία να είχες με Εβραίο... ήτανε από όσο θυμάμαι, μεγάλη τρομοκρατία. Γλύτωσε το κορίτσι και ήρθε και το πήρε.*

Μετά τη φυγή των Εβραίων οι Γερμανοί, στις περισσότερες περιπτώσεις, επέταξαν τα εγκαταλειμμένα σπίτια τους, προκειμένου να καλύψουν τις ανάγκες του στρατού τους για στέγαση (Ευστρατιάδου, 1982: 13). Επίσης μέρος ή και ολόκληρη η περιουσία που έμεινε πίσω, στα σπίτια ή στα καταστήματα τους, είτε κατακρατήθηκε από τους Χριστιανούς στους οποίους την είχαν εμπιστευτεί είτε στην πλειονότητα των περιπτώσεων, λεηλατήθηκε από μέλη της ΕΑΣΑΔ⁶⁸ και τους Γερμανούς στη διάρκεια της απουσίας τους (Φρεζής, mog050, 06.11.2016 · Μασσαράνο, VHA 38216).

---

⁶⁸Ο ΕΑΣΑΔ (Εθνικός Αγροτικός Σύνδεσμος Αντικομμουνιστικής Δράσης) ήταν οργάνωση, αντίστοιχη των Ταγμάτων Ασφαλείας, της νότιας Ελλάδας που έδρασε και στους 4 νομούς της Θεσσαλίας από τις αρχές έως το Σεπτέμβριο του 1944. Τα μέλη του τρομοκρατούσαν τον ντόπιο πληθυσμό και κατέδιδαν κομμουνιστές στους Γερμανούς, με στόχο τη διάλυση της ΕΑΜικής αντίστασης και την αποτροπή της μεταπολεμικής επιβολής της στην Ελλάδα. Αναγνωρισμένος τοπικός αρχηγός εμφανιζόταν ο Δημήτριος (Τάκης) Μακεδόνας από τη Σκόπελο (Παπαγιάννης, 2007:18-20).

Στην περιοχή της Λάρισας και των Τρικάλων, όπως αναφέραμε, η διαφυγή δεν ήταν αποτέλεσμα οργανωμένης προσπάθειας της Κοινότητας ή του ΕΑΜ. Στην περίπτωση αυτή, καταλυτικό ρόλο στην επιλογή του χωριού διαδραμάτισαν οι προσωπικές γνωριμίες. Πολλοί Εβραίοι, και ειδικά αυτοί που ασχολούνταν με το εμπόριο, διατηρούσαν στενή φιλία με κατοίκους των χωριών της περιοχής τους και για τον λόγο αυτό κατέφυγαν εκεί, ακολουθούμενοι και από άλλους συγγενείς ή φίλους. Η κυρία Μασσαράνο (VHA 38216) ανέφερε ότι στο κατάστημα Μαγρίζου γνώρισε μια οικογένεια Μοράρου, Ιωάννης Μοράρος, ο οποίος ήταν από ένα κοντινό χωριό, Φαλάνη που απέχει μόνο 8-10 χιλιόμετρα από τη Λάρισα, και επειδή δεν γνωρίζαμε κανέναν άλλο, σκέφτηκα αυτόν τον κύριο και είπα θα πάμε στο χωριό του.... Νοικιάσαμε ένα σπίτι λιγάκι παράμερο και μεταφερθήκαμε εκεί. Μαζί μας ήρθαν και δύο άλλες οικογένειες.

Σε άλλες περιπτώσεις μεσολάβησαν κοινοί γνωστοί, προκειμένου κάποια οικογένεια Χριστιανών να δεχτεί να φιλοξενήσει Εβραίους, όπως στην περίπτωση της οικογένειας Βολιώτη από τον Άγιο Βλάσιο Πηλίου, η οποία φιλοξένησε δύο εβραϊκές οικογένειες, λόγω της φιλίας της με τον Βολιώτη γιατρό Κοέν (Βολιώτης, USHMM 19.04.2016).

Κάποιοι άλλοι ξεκίνησαν απλώς προς το άγνωστο, όπως η οικογένεια Φελλούς από τη Λάρισα, η οποία, αφού περιπλανήθηκε στα χωριά της περιοχής, όπου κανείς δεν τους δεχόταν από τον φόβο των συχνών γερμανικών επιδρομών, έφτασαν, ύστερα από περιπετειώδη πορεία ημερών και αφού είχαν ξοδέψει όλα σχεδόν τα χρήματά τους στον δρόμο, στο Πέτρινο Καρδίτσας. Εκεί, οι κάτοικοι, σε ανοιχτή συνέλευση, που έγινε με πρωτοβουλία συνδέσμων του ΕΑΜ και των αρχών της Κοινότητας, αποφάσισαν ομόφωνα να τους δεχτούν στο χωριό και να τους προστατεύσουν⁶⁹ (Κοέν, συνέντευξη, 17.11.2019).

Στην περίπτωση του Βόλου η διαφυγή των Εβραίων έγινε, όπως αναφέραμε, οργανωμένα από την εβραϊκή Κοινότητα σε συνεργασία με το ΕΑΜ και την Εκκλησία. Ένα εκτενές δίκτυο βοήθειας του ΕΑΜ⁷⁰ υποδεχόταν τους φυγάδες και τους κατηύθυνε σε διαφορετικά χωριά του Πηλίου, έτσι ώστε να μειώνεται ο κίνδυνος σύλληψης τους σε περίπτωση που οι Γερμανοί έκαναν επιδρομή σε κάποιο χωριό ή τους συνόδευε στην

⁶⁹ Αξίζει να σημειωθεί ότι η εχεμύθεια των κατοίκων ήταν τόσο μεγάλη, ώστε, ενώ στην κορυφή του λόφου του χωριού, σε σπάνες βοσκών, ακολουθώντας άλλη πορεία, είχαν φτάσει και διέμεναν άλλα μέλη της οικογένειας Φελλούς, για ένα σχεδόν χρόνο αγνοούσε η μία την παρουσία της άλλης στην περιοχή (Κοέν, συνέντευξη, 17.11.2019).

⁷⁰ Οι σύνδεσμοι ήταν μέλη του ΕΑΜ, αποτελούμενοι από άνδρες, γυναίκες, ακόμη και παιδιά που λειτουργούσαν ως συνδετικοί κρίκοι μεταξύ των οργανώσεων. Μετέφεραν από περιοχή σε περιοχή μηνύματα, εντολές ή ελαφρά υλικά και συνόδευαν άτομα που βρίσκονταν σε κίνδυνο να περάσουν τα γερμανικά μπλόκα (Αρσενίου, 1999β: 116-117).

διαδρομή τους προκειμένου να περάσουν τα γερμανικά μπλόκα, στην περίπτωση που επέλεγαν να κατευθυνθούν σε άλλη περιοχή (Φιλοσόφ, VHA 48557 • Φρεζής, 2002: 223, 228-29).

Οι ευπορότεροι Εβραίοι από όλες τις θεσσαλικές πόλεις τέλος προτίμησαν να διαφύγουν στην Αθήνα προφανώς γιατί οι συνθήκες διαβίωσης εκεί ήταν καλύτερες και επίσης ήταν πιο εύκολο να χαθούν τα ίχνη τους (Τσιλιβίδης, USHMM 19.04.2016).

Η σημασία της προστασίας που πρόσφερε το ΕΑΜ στους διωκόμενους Εβραίους γίνεται ευκολότερα αντιληπτή αν συγκρίνουμε τις εμπειρίες όσων κατέφυγαν στα χωριά της Θεσσαλίας με τις εμπειρίες εκείνων που κρύφτηκαν στην Αθήνα, όπου τα περιστατικά κατάδοσης ή εκβιασμών είναι πολύ περισσότερα (Μαλαγιώργη, 2017:108-109).

Όσοι κατέφυγαν στην Αθήνα και ανήκαν σε πολυμελείς οικογένειες χωρίστηκαν και, με τη βοήθεια φίλων, διασκορπίστηκαν σε διάφορες περιοχές, όπου στην αρχή τουλάχιστον φιλοξενήθηκαν σε σπίτια γνωστών και στη συνέχεια νοίκιασαν σπίτια ή δωμάτια, με πλαστή ταυτότητα (Σολομών, VHA 50319). Αν και δέχτηκαν βοήθεια από μη Εβραίους ήταν συνεχώς εκτεθειμένοι σε κινδύνους, καθώς μάλιστα δεν βρίσκονταν κάτω από την ορατή προστασία του ΕΑΜ. Ο κίνδυνος να αποκαλυφθεί η ταυτότητα τους, από περίοικους ή ακόμη και από τυχαίες συναντήσεις με γνωστούς ομόδοξους ή Χριστιανούς, ανάγκαζαν τις οικογένειες να αλλάζουν συχνά περιοχή και κατοικία (Μισδραχής mog067, 11.03.2017 • Νάχμαν, VHA 40863). Προκειμένου να μην κινούν τις υποψίες των γειτόνων προσποιούνταν τους Χριστιανούς, τηρούσαν όλες τις χριστιανικές γιορτές, εκκλησιάζονταν και μάλιστα μεταλάμβαναν με την σύμφωνη γνώμη κάποιες φορές των ιερέων που θεωρούσαν ότι *δεν είναι αμαρτία να σώζεις έναν άνθρωπο* (Νάχμαν, VHA 40863).

Οι εβραϊκές οικογένειες που κατέφευγαν σε χωριά του κάμπου συνήθως νοίκιαζαν σπίτια που βρίσκονταν κάπως παράμερα στο χωριό. Σε όσους ήταν εφοδιασμένοι με σημείωμα του ΕΑΜ ο πρόεδρος του χωριού αναλάμβανε να τους βρει κατάλυμα, με φτηνό ενοίκιο, ενώ, αν υπήρχαν άδεια σπίτια, τότε αυτά παραχωρούνταν δωρεάν στις οικογένειες. Στα χωριά αυτά οι Εβραίοι φρόντιζαν να μην κυκλοφορούν συχνά, από τον φόβο των γερμανικών επιδρομών (Αελίων, VHA 45819) ή της τυχαίας συνάντησής τους με γνωστό τους Χριστιανό από την πόλη. Όταν έφταναν πληροφορίες από το ΕΑΜ για επικείμενη επιδρομή⁷¹, είτε κλείνονταν στα σπίτια, μεταμφιεσμένοι σε χωριάτες είτε

---

⁷¹ Την άνοιξη του 1944 οι Γερμανοί εξαπέλυσαν κύμα επιθέσεων στην ευρύτερη περιοχή της Λάρισας και το Πήλιο για να συντρίψουν τις δυνάμεις του ΕΛΑΣ. Στη διάρκεια των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων έγινε

κρύβονταν στη γύρω περιοχή, μέχρι να αποσυρθούν τα γερμανικά στρατεύματα. Όταν δεν ήταν δυνατό να γίνει τίποτε από τα προηγούμενα, παρουσιάζονταν στην πλατεία του χωριού μαζί με τους υπόλοιπους χωρικούς (Μιζραχής, mog067, 11.03.2017). Από την άνοιξη του 1944 ωστόσο, όταν ο γερμανικός κλοιός πλέον έγινε ασφυκτικός, οι οικογένειες με τη βοήθεια των συνδέσμων του ΕΛΑΣ κατέφυγαν σε ορεινότερα χωριά, προκειμένου «να ξεφύγουν από τη φωτιά», όπως ανέφερε χαρακτηριστικά η κυρία Μπουρλά (VHA 37991).

Στα ημιορεινά χωριά της Λάρισας και του Πηλίου οι εβραϊκές οικογένειες ήταν ενταγμένες σε ένα πιο προστατευμένο περιβάλλον και αντιμετώπιζαν από κοινού με τους ντόπιους κατοίκους τους κινδύνους που δημιουργούσε το «χτένισμα» των Γερμανών στην περιοχή, ακολουθώντας τους στην αναζήτηση προσωρινού καταφυγίου σε ψηλότερα σημεία (Αρδίτη, VHA 47848). Όσοι τέλος κατέφυγαν από την αρχή στα ανταρτοκρατούμενα ορεινά χωριά της Θεσσαλίας, έζησαν όλο το διάστημα του διωγμού με ασφάλεια, καθώς οι Γερμανοί απέφευγαν τις επιδρομές στις περιοχές αυτές και δεν χρειάστηκε να καταφύγουν σε άλλα χωριά (Παπαδριανού, VHA 46032).

Ορισμένες οικογένειες βρήκαν καταφύγιο σε εκκλησιάκια και μοναστήρια, όπως στα Κανάλια Μαγνησίας, στην Παναγία στην Τσούμα Λάρισας και στο Κόρμποβο Τρικάλων (Αρδίτη, VHA 47848 · Λάκουα, VHA 44892· Μπέγα, VHA 48924). Άλλες πάλι για μεγάλα διαστήματα έζησαν σε σπηλιές προκειμένου να αποφύγουν τις συλλήψεις, ιδιαίτερα στις μεγάλες εκκαθαριστικές επιχειρήσεις που διεξήγαγαν οι Γερμανοί στο Πήλιο το 1944, ή ακόμη και σε ορύγματα που είχαν κατασκευάσει οι ίδιοι, όπως στα Μύρα της Λάρισας (Μισδραχής mog067, 11.03.2017). Πολλές οικογένειες τέλος της Λάρισας, στη πορεία διαφυγής τους, βρήκαν καταφύγιο σε καλύβες κοντά σε στάνες στον Καράλακα Ολύμπου όπου έζησαν για περισσότερους από έξι μήνες σε εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες (Μπουρλά, VHA 37991).

Μια ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί η εγκατάσταση Εβραίων στο μοναστήρι της Παναγίας στην Τσούμα Λάρισας⁷², το οποίο, αφού το εγκατέλειψαν οι λιγοστοί μοναχοί του, παραχωρήθηκε στις εβραϊκές οικογένειες με παρέμβαση του ΕΑΜ. Σ' αυτό έζησαν για μεγάλο χρονικό διάστημα, με κοινοβιακό τρόπο και υπό την προστασία των ανταρτών

η μάχη στον Καράλακα, ενώ στο Πήλιο συνελήφθησαν πολλοί κάτοικοι, μεταξύ αυτών και Εβραίοι που κρύβονταν στην περιοχή (Αρσενίου, 1999β:79-80, 85-91).

⁷² Η Ι. Μονή της Υπεραγίας Θεοτόκου (Παναγία Τσούμας), βρίσκεται στο Μεγάλο Ελευθεροχώρι Ελασσόνας και αποτελεί ένα από τα πιο γνωστά μοναστήρια της Θεσσαλίας. Ιδρύθηκε το 1765 και ανακατασκευάστηκε το 1830. Η Μονή κήκε το 1897 και το 1947 (Μουκίδης 2019, χ.σ.)

του ΕΛΑΣ που δρούσαν στην περιοχή, 13 -14 φτωχές οικογένειες της Λάρισας, περίπου 80 άτομα στο σύνολό τους, μεταξύ των οποίων και ο εβραιοδιδάσκαλος της πόλης Κασούτο (Μαγρίζος, mog065, 02.03.2017).

Οι οικογένειες αυτές, λόγω της έλλειψης επαρκών κελιών, αναγκάστηκαν-με εξαίρεση τον εβραιοδιδάσκαλο που διέμενε σε κελί- να ζουν η μία κυριολεκτικά δίπλα στον άλλη είτε στο εσωτερικό του καθολικού της μονής είτε στον χώρο γύρω από το μοναστήρι. Οι δύσκολες συνθήκες διαβίωσης – έλλειψη φωτισμού, θέρμανσης, αποχετευτικού συστήματος και κανόνων υγιεινής, ύπνος στο πάτωμα, υπερβολικό κρύο και ζέστη- και ο συγχρωτισμός δεκάδων ανθρώπων σε έναν περιορισμένο χώρο, προκαλούσαν συχνά εντάσεις και προστριβές, (Λάκουα, VHA 44892 · Μαγρίζος, VHA 48300), αλλά δεν έκαμπταν το φρόνημά τους, ούτε τους εμπόδιζαν από τις καθημερινές τους ασχολίες. Έτσι στο μοναστήρι τηρούνταν κανονικά οι εβραϊκές γιορτές και λειτουργούσε, σε υποτυπώδη μορφή, σχολείο, ενώ οι άνδρες ασκούσαν και το επάγγελμα τους στη γύρω περιοχή. Την άνοιξη του 1944 όμως, όταν η γερμανική πίεση στην περιοχή έγινε εντονότερη, όλες οι οικογένειες μεταφέρθηκαν για ασφάλεια στο Μεγάλο Ελευθεροχώρι, όπου έμειναν μέχρι την απελευθέρωση (Λάκουα, VHA 44892 · Μαγρίζος, VHA 48300).

1.3

Η αντιμετώπιση των Εβραίων στους τόπους διαφυγής

Οι κάτοικοι των θεσσαλικών χωριών, στην πλειοψηφία τους, δέχτηκαν τους διωκόμενους Εβραίους με συμπάθεια, τους παραχώρησαν ή τους νοίκιασαν δωμάτια των σπιτιών τους, ανέπτυξαν φιλικές σχέσεις μαζί τους και γενικά προσπάθησαν να διευκολύνουν τη ζωή τους (Λεβής, VHA 45218 · Φάις, VHA 48564). Υπήρξαν περιπτώσεις ωστόσο, που οι χωρικοί ήταν απρόθυμοι να παραχωρήσουν το σπίτι τους στις εβραϊκές οικογένειες ή που, από τον φόβο των γερμανικών αντιποίνων, τις ανάγκαζαν να φύγουν από τα σπίτια όπου ζούσαν μέχρι τότε, ακόμη και με βίαιο τρόπο (Μιζραχής, mog067, 11.03.2017). Στις περιπτώσεις αυτές, μέλη του ΕΑΜ, μόλις πληροφορούνταν το γεγονός, με δυναμικές παρεμβάσεις, σε ανοιχτές συνελεύσεις, προσπαθούσαν αρχικά με προτροπές να φιλοτιμήσουν τους κατοίκους, προκειμένου να κρατήσουν τους Εβραίους στο χωριό και όταν αυτό δεν ήταν δυνατό επέβαλλαν την παραμονή τους με την απειλή χρήσης βίας (Κονέ mog049, 15.10.2016 · Ρούσσο, VHA 48295). Ο κύριος Βίκτωρ Μιζραχής (mog067, 11.03.2017) αφηγήθηκε ότι

Ήρθε αυτός (= ο πρόεδρος) στο χωριό και μας λέει: «Θα φύγετε».

Είχε δίκιο, γιατί φοβόταν, τέλος πάντων, καίγαν(ε) το χωριό.

Μας πήρε με το ζόρι, μας πήγε στο διπλανό χωριό,

( ) Ε, μέيناμε εκεί καμιά βδομάδα, εν τω μεταξύ γύρισε ο πατέρας μου.

(--) μας γύρισε πίσω στο χωριό, ( ) δε μας δίνανε δωμάτιο.

Μας είχαν βγάλει απ' το σπίτι, πετάζαν(ε) έξω τα πράγματα και δε μας δίνανε κατοικία για να μείνουμε. ( )

Ως τότε εκείνες μας μέρες, ήρθε στο χωριό, ο υπεύθυνος του ΕΑΜ.

( ) Πάει πιάνει τον πρόεδρο μας εδώ, του λέει: «Αυτή τη στιγμή, θα μας δώσετε σπίτι και να ξέρετε, ότι όποιοι είναι από τον κατακτητή καταδιωκόμενοι, από μας είναι προστατευόμενοι.

Θα σας εκτελέσω», του λέει, «αμέσως, αυτή τη στιγμή».

Φοβήθηκε και επίταξε ένα σπίτι και μας δώσανε και μέيناμε.

Γιατί αλλιώς δεν μπορούσαμε να μείνουμε εκεί πέρα, να ζήσουμε.

Αξίζει να σημειώσουμε στο σημείο αυτό ότι η παροχή στέγης και φιλοξενίας στους διωκόμενους Εβραίους στην διάρκεια της γερμανικής κατοχής ήταν μια δύσκολη

απόφαση με τεράστιες συνέπειες τόσο για τα άτομα που την προσέφεραν όσο και για το χωριό συνολικά, καθώς, όπως ήδη αναφέρθηκε, η ποινή στην περίπτωση της αποκάλυψης κάποιου Εβραίου ήταν η εκτέλεση των κατοίκων και η πυρπόληση του χωριού. Για τον λόγο αυτό η αλληλεγγύη έφτανε σε οριακά σημεία, ιδίως στην περίπτωση όπου οι γερμανικές επιδρομές κατέληγαν στη σύλληψη και κράτηση των ανδρών του χωριού ως ομήρων (Μιζραχής, mog067, 11.03.2017). Σε αυτές τις περιπτώσεις αποδείχτηκε καταλυτική η συμβολή του ΕΑΜ, που με την σταθερή του υποστήριξη προς τους Εβραίους και τις απειλές επέβαλε την έστω και απρόθυμη επιλογή της βοήθειας προς τους διωκόμενους συμπολίτες τους. Και είναι γεγονός ότι σε ολόκληρη την περίοδο της κατοχής οι ντόπιοι σε κανένα σχεδόν χωριό της Θεσσαλίας, αν και τους δόθηκε πολλές φορές η ευκαιρία, είτε με δική τους απόφαση είτε από το φόβο του ΕΑΜ, δεν πρόδωσαν κάποια εβραϊκή οικογένεια (Τσιλιβίδης USHMM, 19.04.2016).

Στην Αθήνα οι διωκόμενοι Εβραίοι βρέθηκαν αντιμέτωποι με πολλούς κινδύνους και συχνά έπεσαν θύματα εκβιασμών από συμμορίες ή από τους ιδιοκτήτες των διαμερισμάτων, οι οποίοι αποσπούσαν μεγάλα χρηματικά ποσά προκειμένου να μην αποκαλύψουν την ταυτότητα τους στους Γερμανούς (Σολομών, VHA 50319 · Σακκή, VHA 40852). Σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα κάποιες οικογένειες γλύτωσαν την τελευταία στιγμή από προδοσία, αν και στην πλειονότητα τους, και εκεί, οι ιδιοκτήτες, παρά το φόβο των γερμανικών αντιποίνων δεν πρόδωσαν τους ενοικιαστές τους. Όπως ανέφερε ο κύριος Δημήτριος Τσιλιβίδης (USHMM 19.04.2016) στην κατοχή *υπήρχε μια κατάσταση που εκινείτο μεταξύ του καθαρού ανθρωπισμού και της απάνθρωπης συμπεριφοράς. Εκεί μέσα σ' αυτή τη θολή ατμόσφαιρα, όλα παίζονταν, όλα ήταν δυνατά. Και τα όμορφα, η προστασία Ισραηλιτών που έγινε από Χριστιανούς, κρύψανε πράγματα, κρύψαν και ανθρώπους με κίνδυνο της δικής τους ζωής, και των άλλων, των ελεεινών υποκειμένων που δεν έλειψαν ποτέ.*

Στο σημείο αυτό αναφέρουμε ότι τα ελεεινά υποκείμενα στη Θεσσαλία, στα οποία αναφέρεται ο κύριος Τσιλιβίδης ήταν τα μέλη του ΕΑΣΑΔ. Οι ΕΑΣΑΔίτες συνόδευαν τους Γερμανούς σε όλα τα μπλόκα και τις επιχειρήσεις που αυτοί διενεργούσαν εναντίον των αντιστασιακών στις πόλεις και στην ύπαιθρο, υποδεικνύοντας, ανάμεσα στους ομήρους που συλλαμβάνονταν, τους κομμουνιστές και τους Εβραίους (Παπαγιάννης, 2007:18-20). Ωστόσο, παρά την συνεργασία με τους Γερμανούς και τη προδοτική τους στάση, η προσωπική γνωριμία ορισμένων ΕΑΣΑΔιτών με Εβραίους, απέτρεψε ακόμη και αυτούς από το να τους εκβιάζουν ή να τους καταδώσουν στους Γερμανούς. Έτσι στο

Βόλο, ΕΑΣΑΔίτης δεν κατέδωσε τον επονίτη Ραφαήλ Σαμπετάι, παρόλο που τον συναντούσε συχνά στο δρόμο (Σαμπετάι, VHA 44379) και μετά τις συλλήψεις των Εβραίων, ενώ στην Καρδίτσα, διαβόητος ΕΑΣΑΔίτης εκβιαστής, γνωστός με το ψευδώνυμο «ρίζτα μάνα μ'», δεν πρόδωσε την οικογένεια Βενουζίου, ενώ γνώριζε το χωριό στο οποίο αυτή κρυβόταν. Αξίζει ακόμη να θυμίσουμε την περίπτωση συνεργάτη των Γερμανών, ο οποίος έσωσε δύο γνωστές του Εβραίες την ημέρα της σύλληψης των Εβραίων της Θεσσαλίας, προστατεύοντας τις μάλιστα από σεξουαλική επίθεση των Γερμανών σε βάρος τους (Βενουζίου, VHA 33240).

1.4

Οι συνθήκες διαβίωσης

Οι Εβραίοι, ανάλογα με τον τόπο όπου κατέφυγαν αντιμετώπισαν και διαφορετικές συνθήκες. Στην Αθήνα οι συνθήκες διαβίωσης ήταν γενικά καλές. Διέμεναν σε διαμερίσματα, μπορούσαν να προμηθεύονται τρόφιμα χωρίς δυσκολία, ενώ το γεγονός ότι μιλούσαν άπταιστα την ελληνική γλώσσα διευκόλυνε την ανάμειξή τους με τον γηγενή πληθυσμό και απομάκρυνε την πιθανότητα σε περίπτωση τυχαίας σύλληψης να αποκαλυφθεί η ταυτότητά τους από τη γλώσσα ή την προφορά τους. Ωστόσο, η συναισθηματική πίεση που ένιωθαν όσοι είχαν χωριστεί από τις οικογένειες τους, η αναγκαστική απομόνωση τους στο σπίτι, ο διαρκής φόβος της αποκάλυψης της αληθινής τους ταυτότητας από τους Γερμανούς, ο φόβος γενικότερα των Γερμανών, τους δημιουργούσε έντονα ψυχολογικά προβλήματα και κατάθλιψη (Σολομών, VHA 50319).

Όσοι πάλι είχαν καταφύγει σε θεσσαλικά χωριά, βρέθηκαν αντιμέτωποι με δύσκολες συνθήκες διαβίωσης και ζούσαν με στερήσεις, αρρώστιες, κινδύνους, αγωνίες και φόβους για την τύχη τους. Τα σπίτια των χωρικών ήταν συνήθως παλιά, μικρά, χωρίς ρεύμα, τρεχούμενο νερό, τουαλέτα, ή μπάνιο. Οι ιδιοκτήτες τους συνήθως παραχωρούσαν ένα δωμάτιο στο οποίο διέμενε ολόκληρη η οικογένεια των Εβραίων και στο υπόλοιπο έμεναν οι ίδιοι, ενώ στα άδεια σπίτια του χωριού, συγκατοικούσαν κάποιες φορές 2-3 εβραϊκές οικογένειες (Τάκης, 2002:23). Στις δυσκολίες που δημιουργούσε ο περιβάλλων χώρος και ο συγκατοίκηση πολλών ανθρώπων σε εξαιρετικά περιορισμένους χώρους, προστέθηκε επιπλέον ο ιδιαίτερα δριμύς χειμώνας του 1943-44, τα δερματολογικά προβλήματα, λόγω της μη τήρησης των κανόνων υγιεινής, και οι ασθένειες, όπως η ελονοσία και η επιδημία τύφου που είχαν απλωθεί σε ολόκληρη τη Θεσσαλία και ήταν δύσκολο να αντιμετωπιστούν, λόγω της έλλειψης γιατρών και της ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης (Αλκαλάι, mog040, 26.09.2016 · Παπαδριανού, VHA 46032).

Οι σκληρές αυτές συνθήκες διαβίωσης και η ανατροπή που έφερε η έλλειψη των αστικών ανέσεων αντιμετωπίζονταν διαφορετικά. Ορισμένοι που ήταν συνηθισμένοι σε διαφορετικό τρόπο ζωής ήταν δύσκολο να ζουν σε τέτοιες συνθήκες, με αποτέλεσμα να επιστρέψουν στα αστικά κέντρα⁷³. Άλλοι αντίθετα, που έβλεπαν τη ζωή με μεγαλύτερη αισιοδοξία αντιμετώπιζαν τις δυσκολίες ως περιπέτεια, όπως η νεαρή τότε Εστέρ

---

⁷³ Ένα ζευγάρι Εβραίων στο Μαστρογιάννι Καρδίτσας που δεν μπορούσε να αντέξει τις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης επέστρεψε στην Καρδίτσα, όπου και συνελήφθη λίγο αργότερα. Στο Μαστρογιάννι σημειώθηκε και μια απόπειρα αυτοκτονίας χωρίς να γίνει γνωστό αν οφειλόταν στους ίδιους λόγους (Τάκης, 2002:23).

Μασσαράνο (VHA, 38216) στην οποία είχε παραχωρηθεί ένα δωμάτιο που μέναμε όλοι μαζί και είχαμε μια φλοκάτη που μας έδωσε η σπιτονοικοκυρά και τη στρώναμε κάτω και κοιμόμαστε ο μπαμπάς, η μαμά και πέντε κορίτσια. Και είχαμε γεμίσει ψείρες εκείνο το βράδυ και να γελάμε όλο το βράδυ, εμείς με τα νιάτα μας.... Η αδελφή μου και εγώ σε τέτοιες περιπτώσεις το ρίχναμε στο γέλιο, το ρίχναμε στην παλαβή. Οι περισσότεροι ωστόσο, απλώς υπέμεναν τις δύσκολες καταστάσεις, άλλοτε με υπομονή και άλλοτε με εκρήξεις (Μαγρίζος, mog065, 02.03.2017) περιμένοντας το τέλος του πολέμου.

1.5

Η τέχνη της επιβίωσης

Η εξεύρεση οικονομικών πόρων και η εξασφάλιση τροφής για τους Εβραίους που είχαν καταφύγει στα χωριά του κάμπου ή στο βουνό ήταν δύσκολη υπόθεση.

Οι ευπορότεροι που διέθεταν χρυσές λίρες μπόρεσαν το πρώτο τουλάχιστον διάστημα να προμηθεύονται τρόφιμα χωρίς προβλήματα (Παπαδριανού, VHA 46032). Οι δημόσιοι υπάλληλοι, όπως ο ραβίνος της Λάρισας, ή οι σιδηροδρομικοί υπάλληλοι του Βόλου, μισθοδοτούνταν κανονικά σε όλη την περίοδο της κατοχής, ακόμη και όταν είχαν διαφύγει στα χωριά, και έτσι κατέβαιναν με όλες τις προφυλάξεις στην πόλη και εισέπρατταν το μισθό τους (Μαγρίζος mog06502.03.2017 · Τσιλιβίδης, USHMM 19.04.2016). Οι τεχνίτες που είχαν την πρόνοια να πάρουν μαζί τους τα απαραίτητα εργαλεία της δουλειάς, όπως οι λευκοσιδηρουργοί ή οι τσαγγάρηδες, άρχισαν αμέσως μετά την εγκατάστασή τους στα χωριά να δουλεύουν αμειβόμενοι σε είδος (Μαγρίζος mog06502.03.2017). Οι έμποροι πάλι ζούσαν, τουλάχιστον το πρώτο διάστημα, από την εκποίηση, με τη βοήθεια των Χριστιανών φίλων τους, του εμπορεύματος των καταστημάτων τους (Μισδραχής mog067, 11.03.2017). Οι φίλοι αυτοί, στους οποίους οι Εβραίοι είχαν εμπιστευτεί τα κλειδιά των μαγαζιών τους, στο διάστημα του διωγμού, πουλούσαν το εμπόρευμα και έφερναν στο χωριό όπου εκείνοι κρύβονταν, χρήματα και τρόφιμα. Αν δεν υπήρχαν φίλοι, τότε κάποιο μέλος της οικογένειας, οι γυναίκες συνήθως, εφοδιασμένες με πλαστές ταυτότητες, που τους προμήθευε το ΕΑΜ κατέβαιναν στις πόλεις, για να πάρουν από τα καταστήματά τους εμπορεύματα, τα οποία στη συνέχεια μεταπωλούσαν στα χωριά, κάνοντας ανταλλακτικό εμπόριο (Αρσενίου 1999:131 · Λάκουα VHA 44892). Οι γυρολόγοι με τους μεταπράτες ασκούσαν και αυτοί το επάγγελμά τους γυρίζοντας στα χωριά και πουλώντας την πραμάτεια τους.

Τις μεγαλύτερες δυσκολίες αντιμετώπισαν οι οικογένειες στα πεδινά χωριά, όπου οι άνδρες δεν μπορούσαν να ασκήσουν το επάγγελμά τους. Προσωρινή λύση σε αυτή την περίπτωση αποτελούσε η εκποίηση προσωπικών αντικειμένων και η κατά καιρούς εργασία στα χωράφια ή η εργασία για τους κτηνοτρόφους που ζούσαν στην περιοχή (Μαγρίζος, VHA 48300). Καθώς αυτό γινόταν περιστασιακά ωστόσο, και μη έχοντας άλλους πόρους, οι οικογένειες υπέφεραν από την πείνα και πολλές φορές τα γεροντότερα μέλη και τα παιδιά αναγκάζονταν να γίνονται επαίτες προκειμένου να προμηθεύονται λίγα τρόφιμα από τους κατοίκους του χωριού (Ρούσσο, VHA 48295). Για το λόγο αυτό

αντιπροσωπεία εβραϊκών οικογενειών που κρύβονταν στην Αγιά έκαναν έκκληση στους Συμμάχους για αποστολή βοήθειας σε τρόφιμα, αν και στην συγκεκριμένη περίπτωση, δεν εισακούστηκαν (Matsas, 1997:219). Οι Άγγλοι ωστόσο συνέβαλαν στην επιβίωση των Εβραίων της Θεσσαλίας με ρίψεις τροφίμων και με την κατά διαστήματα οικονομική ενίσχυση τους, με μία ή μισή λίρα το άτομο, που διανέμονταν στους δικαιούχους μέσω του ΕΛΑΣ (Μωυσής, 2000: 181).

Όσοι ζούσαν στα χωριά του Πηλίου ή στα παραθαλάσσια χωριά της Λάρισας, δεν αντιμετώπισαν σοβαρές δυσκολίες. Ενσωματώθηκαν στη ζωή των ντόπιων κοινοτήτων και εργάζονταν ως πλήρωμα σε ψαροκάικα (Μωυσής, 2004: 90), ή ως εργάτες στην καλλιέργεια των οπωροφόρων δέντρων και τη συγκομιδή των φρούτων (Βολιώτης USHMM 19.04.2016). Το καλοκαίρι βοηθούσαν τους χωρικούς στον θερισμό των χωραφιών ή μάζευαν τα πεσμένα στάχυα, προκειμένου να εξασφαλίσουν το αλεύρι της οικογένειας. Οι γυναίκες και τα παιδιά μάζευαν ξύλα, χόρτα, φρούτα από τα πεσμένα δέντρα, φακή, κουκιά, ρεβίθια και συνέβαλλαν στη συντήρηση της οικογένειας. Οι γυναίκες ακόμα ζύμωναν ή έπλεκαν πουλόβερ και κάλτσες για τους αντάρτες, με αντάλλαγμα λίγες οκάδες ρεβίθια ή φασόλια. (Αλκαλαί mog040, 26.09.2016 · Μιζραχής mog067, 11.03.2017).

Πολύτιμη αποδείχτηκε, σε όλες τις περιοχές, η γνώση της μοδιστρικής και η τέχνη του τσαγγάρη, καθώς αποτελούσαν δύο επαγγέλματα άγνωστα στα χωριά και προσέελκυσαν αμέσως το ενδιαφέρον των ντόπιων, ιδιαίτερα των γυναικών, οι οποίες σιγά σιγά άρχισαν να ράβονται στις εβραίες μοδίστρες. Η κυρία Φελλούς, όπως διηγήθηκε η κόρη της Λιλή (Κοέν, συνέντευξη, 17.11.19) έραβε «θα σας κάνω αυτό», «τι θέλετε να σας φέρουμε;», φαγητό δεν γινόταν «λίγο ψωμί, κάνα δυό καρβέλια ψωμί, μια πίτα, ό,τι θέλετε, κάτι στέρεο, αρκεί να φάμε σήμερα». Οι συναλλαγές, σημειώνουμε, γίνονταν σε όλες τις περιπτώσεις σε είδος, ή σε λίρες, λόγω της έλλειψης χρημάτων αλλά και του εξωφρενικού πληθωριστικού χρήματος της εποχής. Η ραπτική τέχνη στη διάρκεια του διωγμού αποδείχτηκε τόσο επικερδής που, όπως ανέφερε χαριτολογώντας η κυρία Μασσαράνο (VHA 38216) στη δική της οικογένεια οι Άγγλοι δεν έδωσαν τη λίρα που μοίραζαν σε όλες τις εβραϊκές οικογένειες, γιατί θεωρούσαν ότι ζούσε, χάρη στη μοδιστρική τέχνη, άνετα με δικούς της πόρους. Χαρακτηριστικό δε της σπουδαιότητας της ραπτομηχανής για τη σωτηρία τους ήταν το γεγονός ότι, όταν οι οικογένειες αναγκάζονταν να μετακινηθούν σε άλλα χωριά, το μόνο που έπαιρναν μαζί τους ήταν οι ραπτομηχανές τους.

Οι ντόπιοι, σε πολλές περιπτώσεις, ιδιαίτερα στην περιοχή του Πηλίου που ήταν πλουσιότερη συγκριτικά με τα χωριά των υπόλοιπων περιοχών, αποδείχτηκαν φιλόξενοι και προσφέρονταν να βοηθήσουν τις διωκόμενες οικογένειες, κινούμενοι από την αίσθηση του χρέους απέναντι σε ανθρώπους που κινδύνευαν (Εσκεναζί, VHA 48611). Εκεί, όπως και σε κάποια χωριά της Λάρισας, όπως στη Βερδικούσσα Ελασσόνας μοιραζόταν στους Εβραίους με ευθύνη του ΕΑΜ συσσίτιο (Μασσαράνο, VHA 38216). Οι χωρικές επίσης στις επισκέψεις στα σπίτια των Εβραίων έφερναν ως δώρο λίγο αλεύρι, λάδι, φασόλια, ελιές ή χόρτα, ή παραχωρούσαν, όπως στο Σκλήθρο, λίγη έκταση γης για να καλλιεργούν οι Εβραίοι τα οπωροκηπευτικά τους (Βολιώτης USHMM 19.04.2016). Επιπλέον, όταν γινόταν κάποιο πανηγύρι στο χωριό και μοίραζαν φαγητό, προσκαλούσαν σε αυτά και τις εβραϊκές οικογένειες, δίνοντας τους έτσι την ευκαιρία να φάνε κρέας, το οποίο την εποχή εκείνη ήταν δυσεύρετο (Αλκαλάι mog040, 26.09.2016). Θα πρέπει να σημειώσουμε ωστόσο, ότι οι ντόπιοι ήταν δύσκολο να βοηθήσουν οικονομικά τις διωκόμενες εβραϊκές οικογένειες, παρά τις αγαθές τους προθέσεις, γιατί και οι ίδιοι έδιναν αγώνα επιβίωσης μέσα στις σκληρές συνθήκες της κατοχής.

1.6

Εβραίοι-μη Εβραίοι:Σχέσεις αλληλεπίδρασης

Το χωριό μας βοήθησε πάρα πολύ και μας αγαπήσαν όλοι τους.

Λιλή Κοέν (συνέντευξη, 17.11.19)

Οι Εβραίοι που κατέφυγαν στην Αθήνα, όπως αναφέρθηκε, ζούσαν περιορισμένοι και απέφευγαν να δημιουργήσουν σχέσεις με τους περίοικους. Οι περίοικοι πάλι, στις περισσότερες περιπτώσεις, αν και γνώριζαν την ταυτότητα τους, σιωπούσαν ή πολλές φορές δημιουργούσαν ένα αόρατο δίκτυο προστασίας από τους ταγματасφалίτες που δρούσαν στην περιοχή (Σολομών, VHA 50319 · Νάχμαν, VHA40863).

Στη Θεσσαλία οι χωρικοί στις περισσότερες περιπτώσεις δέχτηκαν με καλοσύνη και άνοιξαν τα σπίτια τους στους διωκόμενους Εβραίους. Δημιούργησαν φιλικές σχέσεις μαζί τους, συνέπασχαν στα βάσανά τους και προσπαθούσαν να τους παρηγορήσουν, ενώ μοιράζονταν πολλές φορές σε κοινό τραπέζι ακόμη και το φαγητό τους. Όπως διηγήθηκε η κυρία Ζαφειρία Κονέ (mog049, 15.10.2016) η σπιτονοικοκυρά ήταν πάρα πολύ καλή. Και ζούσε το πρόβλημά μας δηλαδή. Καταλάβαινε. Και μάλιστα έκλαιγε συχνά η μητέρα μου, και αυτή προσπαθούσε να την παρηγορήσει. ....Μας έφερναν (=φαγητό), πώς; Μας έδιναν. Πάντα μας έδιναν. Μας βοηθούσαν πολύ. Ο κύριος Βαγγέλη Βολιώτης (USHMM 19.04.2016) από το Βόλο, η οικογένεια του οποίου φιλοξενούσε Εβραίους θυμήθηκε ότι είχανε μικρά παιδιά και παίζαμε μαζί, τρώγαμε όλοι μαζί, θυμάμαι είχαμε μια κερασιά βάζαμε εκεί ένα τραπέζι και τρώγαμε όλοι μαζί, και όταν ερχότανε οι ράλληδες ο πατέρας μου τους έκρυβε και θυμάμαι συγκεκριμένα με είχε στείλει και η μητέρα μου μια μέρα, ζύμωσε ψωμί και μου έδωσε ένα καρβέλι και ένα κανάτι νερό και τους πήγα.

Οι Εβραίοι που εγκαταστάθηκαν στα ημιορεινά και τα ορεινά χωριά της Ελεύθερης Ελλάδας, τα οποία ήταν σχετικά απρόσιτα στις γερμανικές επιθέσεις, είχαν την ευκαιρία να ζήσουν μια περίπου φυσιολογική ζωή (Μαλαγιώργη 2017:112). Οι Εβραίοι στα μέρη αυτά, παρά τις όποιες δυσκολίες, αισθάνονταν ελεύθεροι και αυτό τους επέτρεπε να διατηρούν την αισιοδοξία τους και να συνεχίσουν δραστηριότητες που είχαν και στην πόλη. Τα παιδιά έπαιζαν ελεύθερα, δημιούργησαν φιλίες με τα παιδιά των ντόπιων και φοίτησαν στα ίδια σχολεία με εκείνα (Κοέν, συνέντευξη, 17.11.2019 · Τάκης, 2002:23). Στα χωριά των Αγράφων, όπως αναφέρεται διοργάνωναν εκδηλώσεις στα σπίτια όπου ζούσαν, με χορούς και τραγούδια, ενώ πραγματοποιούσαν και εκδρομές στα κοντινά μέρη (Τάκης, 2002:23).

Οι ντόπιοι νέοι δημιούργησαν φιλίες με τους φιλοξενούμενους και γνώρισαν αστικές συνήθειες. Όπως θυμήθηκε η 14χρονη τότε Μιράντα Αλκαλάι (mog040, 26.09.2016) στην Κάπουρνα του Πηλίου, *το καλοκαίρι, πηγαίναμε με τη μαμά μου και θερίζαμε τα στάχυα και αυτοί, οι νέοι του χωριού, μαζεύανε τα στάχυα από κάτω και μου τα προσféρανε σαν ανθοδέσμη*. Παράλληλα οι χριστιανές φίλες της την καλούσαν στο σπίτι τους όπου τις δίδασκε μοντέρνους χορούς με μουσική από ένα γραμμόφωνο που έκλεβαν από τον κουρέα. Ο Ντάνος Εσκεναζί (VHA 48611) από τη Λάρισα πάλι, άνοιξε στον Άγιο Λαυρέντιο Πηλίου, λίγο πριν από την απελευθέρωση, χοροδιδασκαλείο όπου δίδασκε χορούς και πληρωνόταν μία οκά λάδι για κάθε χορό. Και επειδή η ζωή είναι πάντα πιο δυνατή, στη διάρκεια του διωγμού αναπτύχθηκαν και ειδύλλια. Ο Βιτάλ Αελιών γνώρισε τη μετέπειτα σύζυγο του Λουίζα στην Ιτέα Λάρισας, όπου κρύβονταν και οι δύο, ενώ ο Ιακώβ Ατούν και η Εύα Τοβίλ, ύστερα από τη σύλληψη των οικογενειών τους, μοιράστηκαν τις δυσκολίες στην Κόρη Τρικάλων και αργότερα και τη ζωή τους (Αελιών, VHA 48010 Ατούν, VHA 44430).

Ο ερχομός των Εβραίων στα χωριά της ορεινής ελεύθερης Ελλάδας δεν ήταν ένα σημαντικό γεγονός για τη ζωή των Εβραίων μόνο αλλά δημιούργησε μια καινούρια κατάσταση και για τους κατοίκους των δυσπρόσιτων αυτών χωριών. Οι μικρές κλειστές κοινωνίες, ορισμένες από τις οποίες αγνοούσαν και την ύπαρξη ακόμη των Εβραίων στην Ελλάδα, άνοιξαν, και οι ορίζοντες των χωρικών, μέσα από την επαφή τους με τους νεοφερμένους, διευρύνθηκαν (Ταμπώχ, VHA 38217). Άνθρωποι που η ζωή τους συνδεόταν αποκλειστικά με τις εποχές του χρόνου και την καλλιέργεια των αγρών ήρθαν σε επαφή με αστούς, κατά κανόνα μορφωμένους, γνώστες ξένων γλωσσών, διαφορετικούς από τους ίδιους ακόμα και στην ενδυμασία και την κόμμωση, οι οποίοι στα μάτια τους έμοιαζαν κάποιες φορές εξωπραγματικοί⁷⁴ και η ζωή τους επηρεάστηκε (Παπαδριανού VHA 46032 · Χόφμαν, VHA 50578). Οι χωρικοί πληροφορήθηκαν την ύπαρξη ενός κόσμου που ήταν άγνωστος σε αυτούς, αφού ορισμένοι δεν είχαν κατέβει ποτέ στις πόλεις και είδαν για πρώτη φορά αντικείμενα, όπως το ακορντεόν (Τάκης, 2002:23).

Η εβραϊκή νεολαία από τη μεριά της, συμμετείχε δραστήρια σε όλες τις πολιτιστικές εκδηλώσεις και τις πατριωτικές δραστηριότητες που διοργάνωνε η ΕΠΟΝ στα χωριά, συμβάλλοντας στην ψυχαγωγία και τη διαπαιδαγώγηση των κατοίκων.

---

⁷⁴ Η Ραχήλ Παπαδριανού (VHA 46032) διηγήθηκε ότι στην Οξιά, το ορεινό χωριό των Αγράφων που κρυβόταν η οικογένειά της, οι χωρικές, όταν μια μέρα είδαν τη μητέρα της ντυμένη με μια μακριά βελούδινη ρόμπα και με ξέπλεκα μαλλιά, θεώρησαν ότι ήταν η Παναγία.

Κάποιες από αυτές ήταν η διοργάνωση γιορτών για τους κατοίκους των χωριών, με χορούς και πατριωτικά αντιστασιακά τραγούδια, συνοδεία μουσικών οργάνων, όπου ακούγονταν στίχοι όπως ο *Βούλγαρος με τον Ρωμιό και ο Χριστιανός με τον Εβραίο για ένα μεγάλο ιδανικό της αδελφότητας το ωραίο*. (Λεβής VHA 45218 · Σαμπετάι VHA 44379). Οι νέοι Εβραίοι συμμετείχαν επίσης στο ανέβασμα θεατρικών παραστάσεων,⁷⁵ τις οποίες παρουσίαζαν σε όλα τα χωριά της περιοχής (Μωυσής, 2004:95 · Κονές, VHA 45262). Η κυρία Αλκαλαί (mog040, 26.09.2016) που συμμετείχε σε τέτοιες παραστάσεις ανέφερε ότι *όταν κάνανε γιορτές με ντύνανε με άσπρο φόρεμα, μακρύ φόρεμα και τα χέρια μου δεμένα με αλυσίδες, τα μαλλιά μου ξεπλεγμένα, ύστερα από λίγο τις έσπαγα τις αλυσίδες εγώ, «ελεύθερη Ελλάδα»*. Εβραίοι νέοι εξέδιδαν επίσης χειρόγραφες εφημερίδες όπως ο Ραφαήλ Φρεζής (mog050, 06.11.2016), ο οποίος ανέφερε ότι εξέδιδε *στον Κισσό Πηλίου μια εφημερίδα Νεανική Δράση, χειρόγραφη. Εγώ η αδερφή μου, ο ξαδερφός μου και καμιά δεκαριά άλλα άτομα, κορίτσια και λοιπά*.

Οι Εβραίοι συχνά προσέφεραν επίσης υπηρεσίες στην Τοπική Αυτοδιοίκηση οργανώνοντας τα κοινοτικά γραφεία, που είτε δεν υπήρχαν ή αν υπήρχαν ήταν εντελώς διαλυμένα. Ο Εσδράς Μωυσής στο Στόμιο, ανέλαβε γραμματέας της Τοπικής Αυτοδιοίκησης με έργο την απογραφή του πληθυσμού, την ανασύνταξη των μητρώων, ενώ παράλληλα ήταν και γραμματέας του Λαϊκού Δικαστηρίου, δικάζοντας μικροδιαφορές μεταξύ των χωρικών (Μωυσής, 2004:96). Στην Καρυά Ολύμπου ο Ιωσήφ Κοέν, γνωστός ως «ο Γιάννης ο γραμματικός ο Εβραίος», ήταν γραμματέας στα Λαϊκά Δικαστήρια (Κονέ, mog049, 15.10.2016), ενώ χρέη δικαστή εκτελούσε και ο Ισίδωρος Βαρούχ στο χωριό Οξιά Καρδίτσας (Παπαδριανού, VHA 46032). Στα ορεινά χωριά των Τρικάλων, όπου δεν υπήρχαν σχολεία, ο Αβραάμ Βαρούχ εκτελούσε χρέη δασκάλου, ενώ η γυναίκα του Αλίκη δίδασκε στις χωρικές βασικούς κανόνες υγιεινής για τη φροντίδα των νεογνών (Σβάρτς, VHA 42328). Χρέη δασκάλου για ενήλικες χωρικούς εκτελούσε επίσης και ο Αβραάμ Μιζραχής στο Καλό Νερό Λαρίσης (Μιζραχής, mog067, 11.03.2017). Σε μια περίπτωση πάλι, στο Πέτρινο Καρδίτσας, ο Ααρών Φελλούς

---

⁷⁵ Το θέατρο στη Θεσσαλία ξεκίνησε από νεαρούς ΕΠΟΝίτες το 1943, για την ψυχαγωγία αρχικά των αντάρτικων τμημάτων του ΕΛΑΣ και στη συνέχεια των κατοίκων των ορεινών χωριών. Στόχος ήταν η ανύψωση του μορφωτικού επιπέδου των χωρικών και η ενίσχυση του εθνικού φρονήματος. Οι νέοι και νέες των χωριών απήγγειλαν ποιήματα, έκαναν ομιλίες, έπαιζαν σκετς και τραγουδούσαν δημοτικά τραγούδια και τραγούδια της Αντίστασης. Στη συνέχεια προχώρησαν στο ανέβασμα θεατρικών παραστάσεων. Για την εκπαίδευση των ηθοποιών ιδρύθηκε το καλοκαίρι του 1944 ο *Θεατρικός όμιλος της ΕΠΟΝ Θεσσαλίας*, στα Άγραφα από τον Βασίλη Ρώτα, με συνεργάτη του τον Γεράσιμο Σταύρου. Ο θίασος που αποτελούσε τμήμα της κυβέρνησης του βουνού και υποστηριζόταν απόλυτα από τις οργανώσεις, γύριζε τα χωριά της Θεσσαλίας με το σύνθημα της ΕΠΟΝ *“Πολεμάμε και τραγουδάμε!”* (Αρσενίου, 1999:154-156 · Βλαχόπουλος, 2019:81-85 · Ηλιάδης, 2011:42-43)

ανταπέδωσε τη φιλοξενία σώζοντας τη ζωή ενός μικρού παιδιού του χωριού που δέχτηκε επίθεση από ένα αγριογούρουνο (Κοέν, συνέντευξη, 17.11.2019).

Οι Εβραίοι στα χωριά του Πηλίου τέλος, ενσωματώθηκαν στην τοπική κοινωνία τόσο ομαλά, ώστε τη γιορτή των Φώτων, τον Ιανουάριο του 1944 στο Κεραμίδι Πηλίου, ο αρχιρραβίνος του Βόλου Πέσαχ και όλοι οι Εβραίοι, ύστερα από πρόσκληση των κατοίκων, παρέστησαν στην τελετή των Θεοφανείων. Εκεί ο αρχιρραβίνος προσευχήθηκε από κοινού με τον ιερέα του χωριού *«για την νίκη των όπλων της πατρίδας μας, για την νίκη των Συμμάχων μας, να απελευθερωθούμε από τη σκλαβιά»* με τους Χριστιανούς και τους Εβραίους του χωριού να συμπροσεύχονται μαζί του (Σαμπετάι, VHA 44379).

Έτσι, όταν έφτασε η στιγμή της απελευθέρωσης και η ώρα για να επιστρέψουν στα σπίτια τους *χαρά μεγάλη. Εμείς χαρά και κλάματα. γιατί είχαμε συνηθίσει εκεί και εγώ είχα συνηθίσει..... Έκλαιγε όλο το χωριό και ήρθαν να μας συνοδεύσουν. Ο μπαμπάς μου είπε, «εμείς φεύγουμε, η φιλία θα μέινει».* (Κοέν, συνέντευξη, 17.11.2019)

Συμπερασματικά, και με βάση όσα αναφέρθηκαν, θα λέγαμε ότι Χριστιανοί και Εβραίοι της Θεσσαλίας, στη διάρκεια της κατοχής και του διωγμού, μοιράστηκαν τα σπίτια, τις αγωνίες, τους φόβους, τις ελπίδες και τον αγώνα τους, δημιούργησαν δεσμούς ζωής που συνεχίστηκαν και μετά την κατοχή, ενώ οι Εβραίοι στο σύνολό τους σχεδόν αναφέρονται στους χριστιανούς με ευγνωμοσύνη και νοσταλγία, αποκαλώντας τους *οι Χριστιανοί αδελφοί μας* (Σαμπετάι, VHA 44379).

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ζ' ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ

1

Η ανασύνταξη της ζωής στη μεταπολεμική Θεσσαλία

Απελευθέρωση, τι ήταν εκείνο; Όνειρο, απατηλό.

Όταν ήρθε η απελευθέρωση, νόμιζες ότι δεν πατούσες στη γη.

Σαμπετάι Μηνάς (mog055, 26.11.2016)

Η απελευθέρωση βρήκε τις Εβραϊκές κοινότητες της Ελλάδας κατεστραμμένες, χωρίς ηγέτες, κοινοτικά γραφεία και υπηρεσίες ή οικονομικά μέσα. Το έργο της ανασυγκρότησης ανέλαβαν μερικά δραστήρια και παλιά ηγετικά στελέχη, που τον Νοέμβριο του 1944 συνέστησαν το Κεντρικό Συμβούλιο Ισραηλιτικών Κοινοτήτων Ελλάδος και το 1945 το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Συντονισμού και Γνωματεύσεως (ΚΙΣ, 1996:5-7). Παράλληλα στις θεσσαλικές πόλεις συγκροτήθηκαν προσωρινές Διοικούσες Επιτροπές προκειμένου να δώσουν λύσεις στα πιεστικά προβλήματα των Κοινοτήτων τους.

Το πρώτο έργο των επιτροπών στην Ελλάδα και στη Θεσσαλία ειδικότερα ήταν η υποδοχή και η απογραφή ατόμων και οικογενειών που διασώθηκαν, όπως επίσης η καταγραφή των καταστροφών που είχαν σημειωθεί στα κοινοτικά κτίρια και ιδρύματα (συναγωγές, σχολείο, γραφεία, νεκροταφείο). Στη συνέχεια έπρεπε να αντιμετωπίσουν σειρά προβλημάτων, που είχαν σχέση με την επανένταξη ατόμων, οικογενειών και συλλογικών οργάνων στην κοινωνική ζωή (Μουσής, 2000: 182 · Φρεζής, 2002:258-259).

Το πρόβλημα που ζητούσε άμεση αντιμετώπιση στη Θεσσαλία ήταν η εγκατάσταση ή μεταστέγαση άστεγων οικογενειών και η ανάγκη νομοθετικών ρυθμίσεων για την απόδοση των κοινοτικών και των προσωπικών περιουσιακών στοιχείων που στη διάρκεια της κατοχής είχαν αρπαγεί ή καταπατηθεί, στους δικαιούχους (ΚΙΣ, 1996:5). Και αυτό, διότι μετά το τέλος της κατοχής οι Εβραίοι που είχαν καταφύγει στα χωριά της περιοχής και επέστρεψαν στα σπίτια τους, τα βρήκαν να έχουν λεηλατηθεί, να έχουν καταληφθεί από ντόπιους ή να είναι κατεστραμμένα, λόγω των βομβαρδισμών και του σεισμού του 1941(Κοέν, συνέντευξη, 17.11.2019 · Μιζραχής, mog067, 11.03.2017). Επειδή το στεγαστικό ζήτημα ήταν έντονο για ένα χρονικό διάστημα Χριστιανοί και Εβραίοι συγκατοίκησαν στα ίδια σπίτια (Κλιάφα, 2009:16).

Βασικό πρόβλημα επίσης αποτελούσε η περίθαλψη όσων αδυνατούσαν να ασκήσουν το βιοποριστικό τους επάγγελμα και η φροντίδα όσων επέστρεφαν από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Παράλληλα υπήρχαν και άλλα ζητήματα που έχρηζαν άμεσης αντιμετώπισης, όπως η επισκευή των συναγωγών που είχαν καταστραφεί από τους ναζί, η εξεύρεση θρησκευτικών λειτουργών και εβραιοδιδασκάλων για την εκτέλεση των τελετουργιών και την συνέχιση της εβραϊκής παιδείας και η συγκέντρωση στοιχείων για δωσίλογους και εγκληματίες πολέμου (ΚΙΣ, 1996:5).

Για την αντιμετώπιση των νομικών προβλημάτων οι εβραϊκές Κοινότητες, μεταξύ αυτών και της Θεσσαλίας, συνεργάστηκαν με την ελληνική κυβέρνηση, αν και οι ευεργετικοί για τους Εβραίους νόμοι δεν εφαρμόστηκαν⁷⁶. Για την αντιμετώπιση των οικονομικών προβλημάτων σημαντική υπήρξε η αρωγή ιδιωτών, Ισραηλιτικών Κοινοτήτων του εξωτερικού, του Ερυθρού Σταυρού και οργανώσεων όπως η UNRA και η Joint Distribution Committee, που το κρίσιμο πρώτο διάστημα, αλλά και για πολλά χρόνια αργότερα, βοηθούσαν με συσσίτια, τρόφιμα, ιματισμό, χρηματικά βοηθήματα και ιατροφαρμακευτική περίθαλψη. Το «Ίδρυμα Εβραϊκής Επαγγελματικής Αποκατάστασης» υποστήριξε επίσης οικονομικά τους επιζώντες με τη χορήγηση δανείων σε εμπόρους και επαγγελματίες με ευνοϊκούς όρους, ενώ οι σχολές του O.R.T. βοήθησαν σημαντικά με τις ενέργειές τους. Τέλος Κοινοτικές οργανώσεις, όπως η «Εταιρεία Βοήθειας Μεταναστών» και το «Τμήμα Μετανάστευσης» της Joint διευκόλυναν τις διαδικασίες για εκείνους, οι οποίοι, για λόγους οικονομικούς και ψυχολογικούς επιθυμούσαν να μεταναστεύσουν στην Αμερική ή στο νεοϊδρυθέν κράτος του Ισραήλ. Το συντονισμό όλων των προγραμμάτων αποκατάστασης των Ελλήνων Εβραίων, όπως αναφέρθηκε, είχε το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο στην Ελλάδα, από το 1945 και η Joint Distribution Committee, ως το 1950 (Μωυσής, 2000:182-185 · ΚΙΣ, 1996: 5-6 · Χανδρινός, 2011:31).

Ένα πρόβλημα που επίσης προέκυψε αμέσως μετά τον πόλεμο αφορούσε τους Εβραίους οι οποίοι είχαν λάβει μέρος στην Εθνική Αντίσταση και έπρεπε μεταπολεμικά, στη βάση της διαδικασίας των «κοινωνικών φρονημάτων», να «αποχαρακτηριστούν». Όπως αναφέρει ο Ραφαήλ Φρεζής (mog050, 06.11.2016)

*μετά είχαμε τα προβλήματα (-) με τα πιστοποιητικά φρονημάτων
που δε με πήρανε στο ναυτικό. ( )*

⁷⁶ Στη Θεσσαλονίκη αποδόθηκαν μόλις 30 διαμερίσματα στους νόμιμους ιδιοκτήτες από τους 600 που διεκδίκησαν την περιουσία τους και από τα 2300 καταστήματα αποδόθηκαν 299 (Αμπατζοπούλου, 1993:230)

*Πήρα το γιατρό το Κοέν που 'χε τη κλινική κι άλλους δυο
επώνυμους Βολιώτες,*

*Πήγαμε στην ασφάλεια και λέει ότι «Εστάλη στο Ναυτικό και το
φυλλάδιο του είναι καμένο από δεκαπέντε μεριές.*

Τι συμβαίνει;» Λέει: «Να κάνουμε αποχαρακτηρισμό».

*Και έβαλε μετά υπογραφή και μου λέει ο Μουγάκος, ο
αντισυνταγματάρχης,*

*«Θα δώσουμε το δικαίωμα στον κύριο Φρεζή να γίνει καλός
Έλληνας». Και μετά με στείλαν στην ΕΣΑ.*

Όσοι δεν «αποχαρακτηρίστηκαν» ή αρνήθηκαν στη διάρκεια του Εμφυλίου να καταταγούν στον εθνικό στρατό και να πολεμήσουν εναντίον του Δημοκρατικού στρατού υπέστησαν διώξεις, όπως και οι υπόλοιποι Έλληνες αντιστασιακοί. Πολλοί, όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, φυλακίστηκαν ή εξορίστηκαν στη Μακρόνησο, ενώ άλλοι καταδικάστηκαν σε θάνατο, μερικοί μάλιστα από τους οποίους εκτελέστηκαν (Matsas 1997:415 ·Μουσής, 2000:184· Φρεζής, 2002: 229).

Τέλος οι Κοινότητες άρχισαν τη συλλογή στοιχείων για τους μη Εβραίους Έλληνες, οι οποίοι, στη διάρκεια της Κατοχής, βοήθησαν στη διάσωση των Εβραίων και στους οποίους ύστερα από ενδελεχή έλεγχο, αποδόθηκε από τον οργανισμό «Yad Vashem»⁷⁷ του Ισραήλ ο τίτλος του «Δικαίου των Εθνών»⁷⁸ (ΚΙΣ, 1996:7).

---

⁷⁷ Το κέντρο Yad Vashem είναι η επίσημη Αρχή για τη Μνήμη των Μαρτύρων και Ηρώων του Ολοκαυτώματος. Ιδρύθηκε το 1953 στην Ιερουσαλήμ και έχει ως σκοπό να διαφυλάξει τη μνήμη του Ολοκαυτώματος, καθώς επίσης να αποτίσει φόρο τιμής σε όσους έσωσαν αφιλοκερδώς Εβραίους, αποδίδοντάς τους τον τίτλο του «Δικαίου των Εθνών» (Τομαή, Φ., 2016:23-28).

⁷⁸ Δίκαιοι των Εθνών είναι τίτλος που απονέμεται από το Yad Vashem σε πολίτες διαφόρων εθνικοτήτων και μη εβραϊκού θρησκευματος, οι οποίοι στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου πολέμου έσωσαν με κίνδυνο της ζωής τους και χωρίς αντάλλαγμα τη ζωή καταδιωκόμενων Εβραίων. Μέχρι το 2013, 24.811 άνθρωποι, μεταξύ των οποίων και 327 Έλληνες, από 45 χώρες τιμήθηκαν με αυτό τον τίτλο (Τομαή, Φ., 2016:27)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Η΄ ΜΝΗΜΗ

1

Από την ατομική στη συλλογική μνήμη της διάσωσης των Εβραίων της Θεσσαλίας

Η ανάδειξη της διάσωσης των Ελλήνων Εβραίων ως ένα κεντρικό ζήτημα της ελληνικής ιστορίας του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου και η ένταξη του γεγονότος αυτού στη συλλογική δημόσια μνήμη παρέμεινε για 60 περίπου χρόνια ζητούμενο.

Η ανώμαλη πολιτική κατάσταση αμέσως μετά την απελευθέρωση, ο Εμφύλιος πόλεμος και οι πολιτικές του μετεμφυλιακού κράτους δεν επέτρεψαν την καταγραφή και ανάδειξη της διάσωσης των Εβραίων και της αντιστασιακής τους δράσης, διότι και στις δύο περιπτώσεις θα ήταν αναπόφευκτες οι αναφορές στο ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και στην καταλυτική σημασία συμβολή του. Ήδη, όπως ήδη αναφέρθηκε, αμέσως μετά την απελευθέρωση πολλοί Εβραίοι αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης διώχτηκαν, εξορίστηκαν, δικάστηκαν και μερικοί εκτελέστηκαν λόγω της συμμετοχής τους στις τάξεις του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ (Matsas 1997:415 ·Μωυσής, 2000:184· Φρεζής, 2002: 229).

Στην μεταπολεμική Ελλάδα η μνήμη των εβραϊκών κοινοτήτων της Θεσσαλίας, σε όλες τις ετήσιες επετείους μνήμης που τελούνταν στις Συναγωγές στα τέλη Μαρτίου από το 1945 και εξής, επικεντρώθηκε στον διωγμό των Εβραίων των συμπολιτών τους χωρίς να γίνεται ποτέ ιδιαίτερη αναφορά στη δική τους σωτηρία (Μωυσής, 2000:8, 21, 47-49, 86,103). Η οδύνη του Ολοκαυτώματος βάρυνε καταλυτικά στη συλλογική μνήμη των εβραϊκών κοινοτήτων και μετέτρεπε το γεγονός της σωτηρίας ενός τμήματος τους σχεδόν σε ενοχή, ιδιαίτερα για όσους έχασαν μέλη των οικογενειών τους στα στρατόπεδα. Ήταν η «ενοχή των επιζώντων με την καθαρή συνείδηση», ενοχή, που όπως σημείωσε η κυρία Σάρα Σβάιτς (VHA 42328), *θα έχω σε όλη τη ζωή μου, ενοχή, που είχε η μητέρα μου και ο πατέρας μου, γιατί επιζήσαμε και οι άλλοι πέθαναν, αν και δεν ήμαστε καλύτεροι ή γενναιότεροι από τους αυτούς.*

Η μνήμη επομένως του κορυφαίου αυτού γεγονότος διατηρήθηκε και διαμορφώθηκε μέσα σε συνθήκες σιωπής στην ιδιωτική και οικογενειακή σφαίρα και αποσιώπησης στη δημόσια, όπως ακριβώς συνέβη, μέχρι πρόσφατα, και με την μνήμη του Ολοκαυτώματος, που απουσίαζε εκκωφαντικά από την επίσημη μνήμη της χώρας. Παράλληλα η εβραϊκή κοινότητα από την πλευρά της δεν διεκδίκησε μεταπολεμικά, κάτω από το συντριπτικό βάρος του Ολοκαυτώματος και την προσπάθεια, όπως είδαμε, για την

ανασύνταξη των δυνάμεων του Ελληνικού Εβραϊσμού, την ανάδειξη της μνήμης της σωτηρίας των μελών της ούτε σε πανελλήνιο ούτε σε τοπικό επίπεδο.

Στη μελέτη μας προσπαθήσαμε να αξιοποιήσουμε τις μαρτυρίες των επιζώντων στις συνεντεύξεις που έδωσαν μεταγενέστερα, όπου αναπολούν την περίοδο πριν και μετά την κατοχή και καταθέτουν τις εμπειρίες τους από την εποχή που ζούσαν κρυμμένοι. Στη συλλογική μνήμη των επιζώντων που δεν θρήνησαν συγγενείς στα στρατόπεδα, όπως διαπιστώνεται από τις μαρτυρίες, η διαφυγή και η σωτηρίας τους καταγράφεται ως ένα θετικό γεγονός, ως πηγή περηφάνιας, θαυμασμού και ευγνωμοσύνης για την τόλμη που επέδειξαν οι γονείς τους αλλά και ευγνωμοσύνης για το ρόλο που διαδραμάτισε το ΕΑΜ και ο ντόπιος πληθυσμός (Λάκουα, VHA 44892 · Μαγρίζος mog065, 02.03.2017). Ο κύριος Λέων Μαγρίζος (mog065, 02.03.2017) διερμηνεύοντας προφανώς την άποψη και των ομοεθνών του ανέφερε σε πρώτο πληθυντικό πρόσωπο ότι *επιζήσαμε και είμαστε ευγνώμονες. Η Αντίσταση μας υποστήριξε πάρα πολύ, το λέμε με σαφήνεια και είμαστε ευγνώμονες*, ενώ και η κυρία Λάκουα (VHA 44892) υποστήριξε ότι *είμαστε πολύ περήφανοι για τους γονείς μας, γιατί μας έσωσαν. ....Έτσι αν ζήσαμε, ζήσαμε χάρη στον κόσμο που μας αγάπησε μετά και μας φέρθηκαν πολύ ωραία και οι αντάρτες που μας βοήθησαν πάρα πολύ*.

Όσοι μάλιστα έζησαν στα ανταρτοκρατούμενα χωριά η εμπειρία τους, μέσα από την αλληλεπίδραση με τους κατοίκους, είχε και θετικές διαστάσεις που μετρίασαν τη θύμηση των στερήσεων και των δυσκολιών με αποτέλεσμα να θυμούνται την περίοδο αυτή, όπως σημειώνει η Μαλαγιώργη, (2017:115) με νοσταλγία.

Στη δημόσια σφαίρα, η έρευνα και παραγωγή έργου με ιστορικό περιεχόμενο, η καταγραφή των εμπειριών όσων έζησαν τα μεγάλα γεγονότα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, η διοργάνωση επετειακών εκδηλώσεων και τελετών και η κατασκευή μνημονικών τόπων άρχισε μόλις τις τελευταίες δεκαετίες με μεγάλη καθυστέρηση. Το πρώτο μνημείο αφιερωμένο στη μνήμη των Ελλήνων Εβραίων που χάθηκαν στα ναζιστικά στρατόπεδα βρίσκεται στη Λάρισα⁷⁹ και ανεγέρθηκε το 1987 από το Δήμο Λαρισαίων και τη Ισραηλιτική Κοινότητα Λάρισας, με τις υπόλοιπες θεσσαλικές πόλεις⁸⁰ να ακολουθούν στις επόμενες δεκαετίες. Μνημείο ωστόσο προς τιμήν των διασωθέντων Εβραίων και των διασωστών τους μέχρι σήμερα έχει ανεγερθεί μόνο στο χωριό Αμάραντος

---

⁷⁹ Βλέπε παράρτημα σελ.118

⁸⁰ Βλέπε παράρτημα σελ. 122-125

Καρδίτσας⁸¹, ενώ και ο δήμαρχος Λαρισαίων Απόστολος Καλογιάννης έχει δεσμευτεί για την ανέγερση μνημείου για τους «Δικαίους των Εθνών», προκειμένου να τιμηθούν όσοι συνέδραμαν τους διωκόμενους Εβραίους στη διάρκεια της κατοχής (Ανώνυμος, 2019:χ.σ., larisanet.gr).

---

⁸¹ Βλέπε παράρτημα σελ.126

Επίλογος-Συμπεράσματα

Στη μελέτη αυτή προσπαθήσαμε να δείξουμε την πορεία διάσωσης των Εβραίων της Θεσσαλίας και τους λόγους που την κατέστησαν επιτυχή.

Η μακρά παρουσία των Εβραίων στον ελλαδικό χώρο και η σύμπλευσή τους άλλοτε φιλική και άλλοτε αντίπαλη με τον υπόλοιπο πληθυσμό, η πορεία ενσωμάτωσης των Θεσσαλών Εβραίων στο ελληνικό κράτος, οι σχέσεις τους με τους Χριστιανούς συμπολίτες τους και η έλλειψη έντονων φαινομένων αντισημιτισμού, αποτέλεσαν τους παράγοντες που διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη διάσωση τους. Παρά τις κατά καιρούς μικροεντάσεις, η ενσωμάτωση τους υπήρξε ομαλή και επιτυχημένη, με τους Εβραίους να συμμετέχουν ενεργά σε όλους του τομείς της κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής ζωής και τις σχέσεις μεταξύ των δύο θρησκευτικών κοινοτήτων να διατηρούνται αρμονικές.

Η σωτηρία των Εβραίων της Θεσσαλίας είναι ένας συνδυασμός πολλών παραγόντων που συνοψίζονται στην ένταξη της Θεσσαλίας στην ιταλική ζώνη κατοχής μέχρι και τον Σεπτέμβριο του 1943, στο γεγονός ότι τα μέτρα των Γερμανών εναντίον των Εβραίων πάρθηκαν αργά, δίνοντας τους τη δυνατότητα να πληροφορηθούν τις διώξεις στη Θεσσαλονίκη και να προετοιμάσουν τη φυγή τους, στη μικρή αριθμητική δύναμη του εβραϊκού πληθυσμού της Θεσσαλίας που επέτρεψε τον ασφαλή διασκορπισμό τους σε πολλά μέρη και τη δυνατότητα επιβίωσης σε αυτά, στην εγγύτητα της περιοχής με ορεινούς όγκους όπου μπορούσαν να βρουν σχετικά ασφαλές καταφύγιο, στην αλληλεγγύη που επέδειξε, στην πλειοψηφία του, ο ντόπιος πληθυσμός και στην ισχυρή προστασία που προσέφερε το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ.

Στο σημείο αυτό να σημειώσουμε ότι οι σχέσεις της ελληνικής Εθνικής Αντίστασης με το ζήτημα των Εβραίων και ο ρόλος που αυτή διαδραμάτισε για τη σωτηρία τους είναι ένα ζήτημα ανοιχτό για συζήτηση. Η Οντέτ Βαρών-Βασάρ θεωρεί ότι η βοήθεια προς τους Εβραίους δεν ήταν προγραμματικός στόχος της ηγεσίας του ΕΑΜ, καθώς στον αντιστασιακό Τύπο δεν βρήκε αναφορές⁸² στις διώξεις των Εβραίων και ότι

---

⁸² Ωστόσο στις 3 Οκτωβρίου 1943 στη δεύτερη σελίδα της εφημερίδας του ΕΑΜ Βόλου «Λαοκράτης» δημοσιεύτηκε έκκληση προς τους Βολιώτες για ενεργό υποστήριξη των διωκόμενων Εβραίων. Το κείμενο έγραφε: *ΚΑΝΕΝΑΣ ΕΒΡΑΙΟΣ ΔΕΝ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΠΙΑΣΤΕΙ. Οι Γερμανοί ξαπόλυσαν και στην πόλη μας από προχτές άγρια τρομοκρατία σε βάρος των Εβραίων. Τα σπίτια των, τα καταστήματά των και κάθε τι εβραϊκό λεηλατούνται, οι ίδιοι δε πιάνονται για να σταλούν στον αφανισμό. Όμως πρέπει να μην πιαστεί κανένας εβραίος. Πρέπει να τους παράσχουμε κάθε μέσον διαφυγής, κάθε μέσον απόκρυψης των. Το ΕΑΜ δεν κάνει διάκριση μειονοτήτων στον αγώνα του. Πολεμούν το Ναζισμό, Άρα είναι αδελφοί μας. Δεν πρέπει να δώσουμε*

όσες προσπάθειες καταβλήθηκαν από το ΕΑΜ για τη σωτηρία των Εβραίων προέρχονταν από Εβραίους μέλη της οργάνωσης (2009:337, 375-376). Οι απόψεις ωστόσο όλων των πληροφορητών, στις οποίες στηρίχτηκε η μελέτη, αναφέρουν ως βασικό παράγοντα της σωτηρίας τους την υποστήριξη που τους πρόσφερε το ΕΑΜ, ενώ, αν και πράγματι στη σωτηρία των Εβραίων του Βόλου ηγετικό ρόλο διαδραμάτισαν Εβραίοι μέλη του ΕΑΜ, ο πρωταγωνιστικός ρόλος τους στις υπόλοιπες πόλεις δεν αναδεικνύεται βιβλιογραφικά ή από μαρτυρίες. Όπως αναφέρει δε ο Εσδράς Μωυσής (1992:179) *σαφώς και ανεπιφύλακτα και χάριν της αλήθειας και της δικαιοσύνης πρέπει να λεχτεί ότι χωρίς τη σθεναρή και επίμονη θέληση και απόφαση των αντάρτικων οργανώσεων του Ε.Α.Μ., που είχαν φουντώσει, δεν θα υπήρχε περίπτωση σωτηρίας για κανέναν Εβραίο, που κατέφυγε στις περιοχές όπου οι οργανώσεις αυτές υπήρχαν και δρούσαν.*

Η είσοδος των Γερμανικών δυνάμεων στη Θεσσαλία τον Σεπτέμβριο του 1943 έδωσε το έναυσμα στις Εβραϊκές κοινότητες για τη φυγή και τη διάσωση είτε με προσωπική και οικογενειακή πρωτοβουλία, όπως συνέβη στη Λάρισα και τα Τρίκαλα, είτε οργανωμένη από την εβραϊκή Κοινότητα με τη βοήθεια ενός εκτενούς δικτύου αλληλεγγύης, όπως είναι η περίπτωση του Βόλου ή με τη βοήθεια του Δήμου της πόλης που παρείχε πλαστές ταυτότητες, όπως συνέβη στην Καρδίτσα.

Το μέρος στο οποίο βρήκαν καταφύγιο προσδιόρισε και τις εμπειρίες τους. Στα πεδινά χωριά οι Εβραίοι βρίσκονταν σε διαρκή κίνδυνο και συχνά αναγκάζονταν να εγκαταλείπουν το χωριό και να αναζητούν καταφύγιο σε ορεινότερα μέρη, λόγω του κινδύνου της αναγνώρισής τους στη διάρκεια των μπλόκων από μέλη του ΕΑΣΑΔ και της σύλληψής τους, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις βρίσκονταν αντιμέτωποι και με την εχθρότητα των ντόπιων. Ανάλογες συνθήκες με τις παραπάνω αντιμετώπιζαν όσοι είχαν καταφύγει στην Αθήνα, όπου συχνά έφεταν θύματα εκβιασμών, ή αποκάλυψης της ταυτότητάς τους και σύλληψης από μέλη των Ταγμάτων Ασφαλείας, με αποτέλεσμα να αναγκάζονται να μετακινούνται συνεχώς και να προσποιούνται τους χριστιανούς. Σε αντίθεση με τις προηγούμενες περιπτώσεις όσοι κατέφυγαν στα ανταρτοκρατούμενα χωριά έζησαν σε ένα πιο προστατευτικό περιβάλλον που τους επέτρεπε να ζουν σε σχετικά κανονικούς ρυθμούς ζωής και να αντιμετωπίζουν τους όποιους κινδύνους από κοινού με τους ντόπιους κατοίκους.

στους Γερμανούς λεία τους εβραίους. Οι εβραίοι πρέπει να φύγουν, πρέπει να γλυτώσουν. Οι Γερμανοί τους κυνηγούν. Να τους βοηθήσουμε (Χανδρινός, 2013:10).

Οι Χριστιανοί γενικά τους αντιμετώπισαν με συμπάθεια και φιλάνθρωπο πνεύμα, και όπως ανέφερε ο Ιάκωβος Λεβής (VHA 45218) *ήταν ένα πράγμα εξωφρενικό δηλαδή να τους βλέπεις, ανθρώπους ξένους που δεν τους γνωρίζεις άλλος να σου φέρνει μια βρασιά φασόλια, ... άλλος ένα καρβέλι ψωμί, οτιδήποτε τέλος πάντων τροφή υπήρχε*. Αυτό το πνεύμα αλτρουισμού ωστόσο, δεν υπήρχε πάντα και υπήρξαν περιπτώσεις εκμετάλλευσης, όπως της Ελεονώρας Λεβή, η οποία, με την απειλή της κατάδοσής της στους Γερμανούς, αναγκάστηκε να δουλεύει ως εργάτρια σε χωράφια στο Μουζάκι Καρδίτσας, ενώ κινδύνευσε να πέσει και θύμα βιασμού (Matsas, 1997:217-218).

Οι συνθήκες διαβίωσης σε όλες τις περιοχές ήταν δύσκολες αλλά σε όλες τις περιπτώσεις, ακόμα και εκείνοι που έζησαν κάτω από εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες κατάφεραν όχι μόνο να επιβιώσουν αλλά και να δημιουργήσουν σχέσεις φιλίας και αλληλεπίδρασης με τον ντόπιο πληθυσμό, συμβάλλοντας με τις γνώσεις τους σε αρκετά χωριά στην βελτίωση της ζωής και του πολιτιστικού επιπέδου των ντόπιων.

Η απελευθέρωση και η επιστροφή των Εβραίων στις πόλεις τους αποτέλεσε πηγή νέων προκλήσεων για τους Εβραίους. Διαπιστώθηκε ότι στις περισσότερες περιπτώσεις βρήκαν το σπίτι και την περιουσία τους λεηλατημένη, ενώ αναγκάστηκαν να συγκατοικήσουν, ακόμη και χρόνια, με Χριστιανούς που είχαν επιτάξει τα σπίτια τους. Στις περιπτώσεις αυτές σημαντική βοήθεια στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια προσέφεραν το Κεντρικό Ισραηλτικό Συμβούλιο, καθώς επίσης ελληνικές και ξένες οργανώσεις.

Κλείνοντας αυτή την Εργασία, θα λέγαμε ότι οι Εβραίοι της Θεσσαλίας στη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, στην πλειοψηφία τους, διείδαν τον κίνδυνο που κρυβόταν πίσω από την κατευναστική πολιτική των Γερμανών και τόλμησαν, αναλαμβάνοντας ένα μεγάλο βάρος ευθύνης, να εγκαταλείψουν την εξασφαλισμένη ζωή στις πόλεις τους και να καταφύγουν στα χωριά της υπαίθρου και την Αθήνα και με τη βοήθεια ντόπιων και Αντίστασης να διασωθούν. Έτσι στο προσκλητήριο της Ιστορίας βρέθηκαν στο σωστό μέρος και έδωσαν όλοι σχεδόν το «Παρών».

Βιβλιογραφία

Αγγελούλης (Βρατσάνος), Α., (1944), *Βροντάει ο Όλυμπος*, εκδόσεις Γνώσεις

Αλβανός, Ρ., (2011), «Κοινωνικές και πολιτικές όψεις της συνύπαρξης Χριστιανών και Εβραίων στην πόλη της Καστοριάς», στο Γ. Αντωνίου, Σ. Δορδανάς, Ν. Ζάϊκος, Ν. Μαραντζίδης (επιμέλεια), *Το Ολοκαύτωμα στα Βαλκάνια*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη

Αμπατζοπούλου, Φ., (1993), *Το ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες των Ελλήνων Εβραίων*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής

Αρσενίου, Λ., (2004), Τα κύρια χαρακτηριστικά της Θεσσαλικής Αντίστασης, στο *Το έπος του '40 και η εθνική αντίσταση στη Θεσσαλία 1941-1944*: 1^ο συνέδριο, Λάρισα 22-23 Νοεμβρίου 2002, Χατζηγιάννειο Πνευματικό Κέντρο/επιμέλεια Σταύρος Γ. Γουλούλης Εταιρεία Συλλογής Διάσωσης Ιστορικών Αρχείων Ν. Λάρισας 1940-1944, Λάρισα

Αρσενίου, Λ. (1999α). *Η Θεσσαλία στην αντίσταση* : τόμος Α' Ιταλική κατοχή, τρίτη έκδοση βελτιωμένη επικοί αγώνες του θεσσαλικού λαού με σύνθημα: Λευτεριά ή Θάνατος / Λαζάρου Αρσ. Αρσενίου, 1/, Ιταλική κατοχή, Λάρισα, Έλλα

Αρσενίου, Λ. (1999β). *Η Θεσσαλία στην αντίσταση* : τόμος Β' Γερμανική κατοχή & παράρτημα, τρίτη έκδοση βελτιωμένη επικοί αγώνες του θεσσαλικού λαού με σύνθημα: Λευτεριά ή Θάνατος / Λαζάρου Αρσ. Αρσενίου, 2/, Γερμανική κατοχή και παράρτημα, Λάρισα, Έλλα

Βακουφάρη, Κ., (2007), Ο χαρακτήρας της δράσης των Θεσσαλών ανταρτών του Ελληνικού Λαϊκού Απελευθερωτικού Στρατού (ΕΛΑΣ). στο *Η Εθνική Αντίσταση στη Θεσσαλία 1941-1944: Ύπαιθρος και πόλη, άνθρωποι*, 2ο Συνέδριο, Λάρισα 24-25 Νοεμβρίου 2006, Επιμέλεια Στ.Γ. Γουλούλης, Εταιρεία Συλλογής Διάσωσης Ιστορικών Αρχείων Ν. Λάρισας 1940-1974, 3, Λάρισα

Βερβενιώτη, Τ., (2004), Οι γυναίκες της Θεσσαλίας στην Αντίσταση: Οι αναπαραστάσεις τους από τον Αντιστασιακό τύπο. στο *Το έπος του '40 και η εθνική αντίσταση στη Θεσσαλία 1941-1944*: 1^ο συνέδριο, Λάρισα 22-23 Νοεμβρίου 2002, Χατζηγιάννειο Πνευματικό Κέντρο/επιμέλεια Σταύρος Γ. Γουλούλης, Εταιρεία Συλλογής Διάσωσης Ιστορικών Αρχείων Ν. Λάρισας 1940-1944, Λάρισα

Βλαχόπουλος, Κ., (2019), *Θέατρο χωρίς εισιτήριο. Θέατρο στο βουνό. Ιστορία και μνήμη στα χρόνια της κατοχής*, Διπλωματική Εργασία, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών

Bowman, S., (2012), *Η αντίσταση των Εβραίων στην Κατοχική Ελλάδα*, Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, Αθήνα

Δρουμπούκη, Α., Μ., (2011), Visual History Archive-μια γνωριμία με το αρχείο. Στο *Διδάσκοντας για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα*, Πρακτικά Σεμιναρίου, Εβραϊκό μουσείο της Ελλάδος, Αθήνα, 1 & 2 Δεκεμβρίου

Δρουμπούκη, Α., Μ., (2014), *Μνημονικοί τόποι και δημόσια ιστορία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα – μια συγκριτική προσέγγιση*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο

Εμμανουηλίδου, Β., (2017), *Η παρουσία των Εβραίων στη Θεσσαλική ενδοχώρα. Οι κοινότητες του Βόλου και της Λάρισας από την προσάρτηση έως το 1940*, Πτυχιακή εργασία, Βόλος, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Ευθυμίου, Μ., (2011), *Εβραίοι και Έλληνες: μια ιστορία 2500 χρόνων συνύπαρξης*. Στο *Διδάσκοντας για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα*, Πρακτικά Σεμιναρίου, Εβραϊκό μουσείο της Ελλάδος, Αθήνα, 1 & 2 Δεκεμβρίου

Hassoun, J., Θανασέκος, Γ., Μπενβένιστε, Ρ., Βαρών - Βασάρ, Ο., Todorov, T., (1998), *Εβραϊκή ιστορία και μνήμη*, μετάφραση: Αριέλλα Ασέρ, Κική Καψαμπέλη, επιμέλεια: Οντέτ Βαρών - Βασάρ, Πόλις

Ζαρογιάννης, Γ., (Καβαλλάρης), (χ.χ.), *Αναμνήσεις από την Εθνική Αντίσταση (ΕΛΑΣ): 1940-1944*, Αθήνα: Αφοι Τολίδη

Καβάλα, Μ., (2015), *Η καταστροφή των Εβραίων της Ελλάδας (1941-1944)*, Αθήνα, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα

Καλλίνος, Θ., (Αμάρμπεης), (2004), *Το ξεκίνημα του Εαμικού Αντάρτικου στη Θεσσαλία: Οργανωτικά ζητήματα στο Το έπος του '40 και η εθνική αντίσταση στη Θεσσαλία 1941-1944: 1^ο συνέδριο, Λάρισα 22-23 Νοεμβρίου 2002*, Χατζηγιάννειο

Πνευματικό Κέντρο/επιμέλεια Σταύρος Γ. Γουλούλης, Εταιρεία Συλλογής Διάσωσης Ιστορικών Αρχείων Ν. Λάρισας 1940-1944, Λάρισα

Καλλίνος, Θ., (Αμάρμπεης), (2007), Ιδιομορφίες της οργάνωσης και ανάπτυξης της ένοπλης αντίστασης στη Θεσσαλία: Από τον παλλαϊκό αγώνα στην ύπαιθρο και την πόλη. στο *Η εθνική αντίσταση στη Θεσσαλία 1941-1944: ύπαιθρος και πόλη, άνθρωποι*: 2^ο συνέδριο, Λάρισα 24-25 Νοεμβρίου 2006, Χατζηγιάννειο Πνευματικό Κέντρο/επιμέλεια Σταύρος Γ. Γουλούλης Εταιρεία Συλλογής Διάσωσης Ιστορικών Αρχείων Ν. Λάρισας 1940-1944

Καλογιάννης Β., (1959), *Λάρισα, μάντρε ντ' Ισραέλ, η ιστορία του εβραϊσμού της Λαρίσης και περιοχής*, Λάρισα

Κάραμποτ, Φ., (2011), Στάσεις και αντιδράσεις της Ελληνορθόδοξης κοινωνίας απέναντι στο διωγμό των Εβραίων συμπολιτών της στη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής, στο: *Ολοκαύτωμα στα Βαλκάνια*, (επιμ. Γ. Αντωνίου, Σ. Δορδάνης, Ν. Ζαΐκος, Ν. Μαρατζίδης), Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο

Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, (2000), *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων, Μνημεία και Μνήμες*, Εκδόσεις Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα

Κλιάφα, Μ., (1996), *Από τον Σεϊφουλλάχ στον Τσιτσάνη*, τ. Α', Αθήνα, Κέδρος

Κλιάφα, Μ., (1998), *Από τον Σεϊφουλλάχ στον Τσιτσάνη*, τ. Β', Αθήνα, Κέδρος

Κλιάφα, Μ., (2000), *Από τον Σεϊφουλλάχ στον Τσιτσάνη*, τ. Γ', Αθήνα, Κέδρος

Λαμπροπούλου, Α., Τσικνάκης, Κ., (2008), *Η εβραϊκή παρουσία στον ελλαδικό χώρο (4^{ος} - 19^{ος} αι.)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Σπουδών, Διεθνή Συμπόσια 12, Αθήνα

Λιάττα, Ε., (2006), *Η Κέρκυρα και η Ζάκυνθος στον κυκλώνα του αντισημιτισμού. Η συκοφαντία για το αίμα του 1891*, Αθήνα

Λουδάρου, Α., (2015), «Οι Εβραίοι της Ελλάδας: Σύντομη Ιστορική Αναδρομή 2300 Χρόνων». Στο *Διδάσκοντας για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα*, Πρακτικά Σεμιναρίου Εβραϊκό μουσείο της Ελλάδος, Θεσσαλονίκη, 3 & 4 Δεκεμβρίου

Μαλαγιώργη, Κ., (2017) Ακολουθώντας τους Εβραίους του Βόλου 1943-44 στο *Πόλεμος και αντίσταση στη Θεσσαλία : όψεις της ιστορίας της κατά τη δεκαετία του '40*, επιμέλεια: Νίκος Χριστοφής

Matsas, M., (1997), *The illusion of Safety: The story of the Greek Jews during the World War II*, New York, Pela Publishing Co

Mazower, M., (2004), *Θεσσαλονίκη πόλη των φαντασμάτων, χριστιανοί, μουσουλμάνοι και εβραίοι 1430-1950*, Αλεξάνδρεια

Μιτσός, Μ., (1952), Έπιγραφαι έξ Άμφιαρείου, *Αρχαιολογική Εφημερίς*, τόμος 91, η εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρία

Μιχαλάκης, Κ., (2014), *Η Εβραϊκή Κοινότητα Τρικάλων, 1881-1940. Προσπάθεια ανάπλασης μιας εποχής*, Τρίκαλα, εκδόσεις Τύποις

Μιχαλοπούλου, Ε., (2014), *Το εκπαιδευτικό έργο των ισραηλιτικών κοινοτήτων της Θεσσαλίας από το 1930 μέχρι σήμερα*. Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη, Τμήμα Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Μόλχο. Ρ., (2015), *Το ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων*. Μελέτες Ιστορίας και Μνήμης, Αθήνα: Πατάκης

Μπενβενίστε, Ρ., (2014), *Αυτοί που επέζησαν : αντίσταση, εκτόπιση, επιστροφή : Θεσσαλονικείς Εβραίοι στη δεκαετία του 1940*, Αθήνα: Πόλις

Μπουρλάς, Μ., Μ., (2000), *Έλληνας, Εβραίος και Αριστερός*, Θεσσαλονίκη: Νησίδες

Μουστάνη, Ν., Αφομοίωση και διάκριση: οι κοινότητες των Οθωμανών και Εβραίων στο Βόλο μετά την προσάρτηση Πρακτικά Ε΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτ. 2014): *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία* Τόμος Β΄, 2015, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών

Μουσής, Ε., (2000), *Η εβραϊκή κοινότητα της Λάρισας, πριν και μετά το ολοκαύτωμα*, Έκδοση της ισραηλίτικης κοινότητας Λάρισας

Μουσής, Ε., (2004), Από τη ζωή και την καθημερινότητα των ανθρώπων σε ένα τυπικό Θεσσαλικό χωριό στα χρόνια της κατοχής και της αντίστασης. στο *Το έπος του '40 και η εθνική αντίσταση στη Θεσσαλία 1941-1944: 1^ο συνέδριο*, Λάρισα 22-23 Νοεμβρίου 2002, Χατζηγιάννειο Πνευματικό Κέντρο/επιμέλεια Σταύρος Γ. Γουλούλης Εταιρεία Συλλογής Διάσωσης Ιστορικών Αρχείων Ν. Λάρισας 1940-1944, Λάρισα

Μουσής, Ε., (2007), Από τη ζωή και την καθημερινότητα των ανθρώπων σε ένα τυπικό Θεσσαλικό χωριό στα χρόνια της κατοχής και της αντίστασης. στο *Η εθνική αντίσταση στη Θεσσαλία 1941-1944: ύπαιθρος και πόλη, άνθρωποι: 2^ο συνέδριο*, Λάρισα 24-25 Νοεμβρίου 2006, Χατζηγιάννειο Πνευματικό Κέντρο/επιμέλεια Σταύρος Γ. Γουλούλης Εταιρεία Συλλογής Διάσωσης Ιστορικών Αρχείων Ν. Λάρισας 1940-1944

Ντανίκα, Α., (2008), *Λάρισα: οι αλλαγές στη φυσιογνωμία της πόλης, από την προσάρτηση έως τον μεσοπόλεμο (1881-αρχές 20^{ου} αιώνα)*, Διπλωματική εργασία, Βόλος, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Παπαγιάννης, Α., Σ., (2007), *Εθνικός Αγροτικός Σύνδεσμος Αντικομμουνιστικής Δράσης: Τα Τάγματα Ασφαλείας της Θεσσαλίας*, Αθήνα: Σόκολος

Πανταζή, Μ., (2018), *Εβραίοι στην Αντίσταση: Μέσα από την μάχη του Καράλακα Θεσσαλίας*, Πτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη

Σταθέλος, Α., (2018), *Η χωρική διάσταση της μνήμης του εβραϊκού Ολοκαυτώματος στην πόλη του Βόλου*, Διπλωματική Εργασία, Πανεπιστήμιο Πατρών

Σταυράκη, Ε., (2017), *Οι εβραϊκές κοινότητες στα Ιόνια νησιά κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.) Σχέσεις συμβίωσης, εντάσεις και αποκλεισμοί*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Αθήνα

Τζεκίνης Χ., (1987), «Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα», Αθήνα, Γαλαίος σ. 49-57

Τομαή, Φ., (2016), *Οι Έλληνες Δίκαιοι των Εθνών*, Αθήνα: Μίλητος

Τσικρίκης, Ν., (2017), *Όψεις της καθημερινότητας στην πόλη του Βόλου (1941-1944), στο Πόλεμος και αντίσταση στη Θεσσαλία : όψεις της ιστορίας της κατά τη δεκαετία του '40*, επιμέλεια: Νίκος Χριστοφής

Τσιλιβίδης, Δ., (1996), *Ο μητροπολίτης Δημητριάδος Ιωακείμ Αλεξόπουλος: Η ζωή και το έργο του*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη

Το ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων. Μνημεία και μνήμες, (2007), Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα

Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδος, Πανεπιστήμιο Αθηνών, (2000), *Έλληνες Εβραίοι. Στοιχεία της ιστορίας τους μέσα από τα διπλωματικά έγγραφα του Υπουργείου Εξωτερικών*, έρευνα και επιστημονική επιμέλεια Θάνος Βερέμης και Φωτεινή Κωνσταντοπούλου, Αθήνα: Καστανιώτη

Φαρμακίδης, Ε. (2001), *Η Λάρισα, τοπογραφική και ιστορική μελέτη*, Λάρισα: Γνώση

Φλάισερ, Χάγκεν (χ.χ.). *Στέμμα και σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*. τ. 1. Αθήνα: Παπαζήσης

Φρεζής, Ρ., (2000), *Το Εκπαιδευτικό έργο των Σχολών ALLIANCE ISRAELITE UNIVERSELLE*, Ισραηλιτική Κοινότητα Βόλου

Φρεζής, Ρ., (2002), *Η ισραηλιτική κοινότητα Βόλου*, Βόλος: Επικοινωνία

Χανδρινός, Ι., (2016) Οι δίκαιοι του αντιφασισμού, Το ΕΑΜ και οι προσπάθειες διάσωσης των Ελλήνων Εβραίων, 1941-1944. Στο: Α. Μαχαιρά, Λ. Παπαστεφανάκη (επιμ.), *Εβραϊκές κοινότητες ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση*, 15ος-20ος αιώνας, Ιωάννινα: Ισνάφι

Ψωμιάδης, Θ., (2004), Το ιστορικό της θυσίας των κατοίκων του Δομένικου και της Τσαριτσάνης τον Φλεβάρη του 1943, στο *Το έπος του '40 και η εθνική αντίσταση στη Θεσσαλία 1941-1944: 1^ο συνέδριο*, Λάρισα 22-23 Νοεμβρίου 2002, Χατζηγιάννειο Πνευματικό Κέντρο/επιμέλεια Σταύρος Γ. Γουλούλης, Εταιρεία Συλλογής Διάσωσης Ιστορικών Αρχείων Ν. Λάρισας 1940-1944, Λάρισα

Εφημερίδες

Ανώνυμο, (1898), «Οι Τούρκοι και οι Εβραίοι. Μεταναστεύουν εκ Θεσσαλίας- Άφιξεις εις Θεσσαλονίκη», *Σκριπ*, 22 Μαΐου, σελ.2
προσπελάστηκε στις 30-01-2020

Ανώνυμο (1898), «Η κατάσταση εν Θεσσαλία. Όχι ευχάριστα πράγματα. Ο κατά των Εβραίων αναβρασμός», *Ακρόπολις*, 3 Ιουνίου, σελ. 1
προσπελάστηκε στις 30-01-2020

Ανώνυμο, (1898), «Τούρκος αξιωματικός εις τον ελληνικόν στρατόν», *Ακρόπολις*, 4 Ιουνίου, σελ. 2
προσπελάστηκε στις 30-01-2020

Ανώνυμο, (2017), «Ταξίδι στο χρόνο για την εβραϊκή κοινότητα Καρδίτσας», *Αυγή*, 18 Οκτωβρίου
<http://www.avgi.gr/article/10966/8470394/taxidi-sto-chrono-gia-ten-ebraike-koinoteta-karditsas#>
προσπελάστηκε στις 17-01-2020

Ηλιάδης, Μ., (2011), Το θέατρο του βουνού: Οδοιπορικό σ' ένα μοναδικό σχολείο δημιουργίας και αγώνα, *Οδηγητής*, τ. 983, Ένθετο: Πολιτισμός, Μάιος

Μουκίδης, Γ., (2019), Πανηγυρίζει το Μοναστήρι της «Παναγιάς της Τσούμας», *Ελευθερία*, 13 Αυγούστου

Περιοδικά

Ανώνυμο, (1980), «Αφιέρωμα στην Ισραηλιτική Κοινότητα Βόλου», *Χρονικά*, τεύχος 25, Ιανουάριος

Ανώνυμο, (1989). «Το μνημείο στο Λιανοκλάδι. Για τους Εβραίους Μάρτυρες Θύματα της Κατοχής», *Χρονικά*, αρ. φυλ.104, Ιανουάριος-Φεβρουάριος

Ανώνυμο, (1993), Η Ισραηλιτική Κοινότητα Βόλου, *Χρονικά*, αρ. φ. 124, Ιανουάριος-Φεβρουάριος

Βαρών- Βασάρ, Ο., (1992) «Αντιστασιακές οργανώσεις νέων (1941-1944). Από το ατομικό στο συλλογικό», *Μνήμων*, τχ.14

Καλογιάννης, Β., Οι Εβραίοι της Λαρίσης, *Χρονικά*, τ. 45, Ιανουάριος 1982

Κ.Ι.Σ., (1980), «Αφιέρωμα στην ισραηλιτική κοινότητα Βόλου», *Χρονικά*, τ. 25, Ιανουάριος

Κ.Ι.Σ, (1996), «Εβραϊκή Κοινότητα Βόλου», *Χρονικά*, τ. ΙΘ, αρ.φυλ. 142, Μάρτιος – Απρίλιος

Κ.Ι.Σ, (1996), «1935-1951, Τα έξι πρώτα κρίσιμα χρόνια. Επισκόπηση από τα πρακτικά συνεδριάσεων του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος», *Χρονικά*, τ. ΙΘ, αρ.φυλ. 142, Μάρτιος-Απρίλιος

Κ.Ι.Σ., (1996), Η 50ετία του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος (1945-1995), *Χρονικά*, τόμος ΙΘ, τεύχος 142, Μάρτιος-Απρίλιος

Κλιάφα, Μ., (2009), «Η Ισραηλιτική Κοινότητα Τρικάλων μέσα από τον Τύπο της εποχής (1881-1960)», *Χρονικά*, τ. 32, αρ. φύλλου 222, Ιούλιος- Αύγουστος

Μενεξιάδης, (2006) «Αφιέρωμα Ολοκαύτωμα. Η καταστροφή των Ισραηλιτικών Κοινοτήτων. Σύντομο ιστορικό για τις Ισραηλιτικές Κοινότητες στην Ελλάδα.» *Χρονικά*, τόμος ΚΘ' τεύχος 201, Ιανουάριος- Φεβρουάριος

Μπίχτα, Κ., (2002), Η εβραϊκή Κοινότητα των Τρικάλων τον 16ο αιώνα και οι ασχολίες των μελών της, *Χρονικά*, τόμος ΚΕ, αριθμ. φύλ. 177, Ιανουάριος-Φεβρουάριος

Μπίχτα, Κ., (2002), Η εβραϊκή Κοινότητα των Τρικάλων τον 16^ο αιώνα και οι ασχολίες των μελών της, *Χρονικά*, τ. ΚΕ, αρ. φ. 177, Ιανουάριος – Φεβρουάριος

Μωυσής, Ε., (1992), Η εβραϊκή συνοικία της Λάρισας, *Χρονικά*, αρ. φύλλου 119, Ιανουάριος – Φεβρουάριος

Μωυσής, Ε., (2000), Οι Εβραίοι στην Εθνική Αντίσταση, *Χρονικά*, αρ. φ. 167, Μάιος-Ιούνιος

Μωυσής, Ε., (2006), Η Εβραϊκή παρουσία στη Θεσσαλία και στη Λάρισα, *Χρονικά*, τόμος ΚΘ, αρ. φύλλου 203, Μάιος-Ιούνιος

Ρωμανός, Ι., «Η Εβραϊκή κοινότης Κερκύρας», *Εστία* 24, 25, 26 (1891), 369-374, 385-388, 401-403 [ανάτυπο στο περιοδικό *Χρονικά* 93 (1987), 3-12]

Τάκης, Β., (2002), Οι άγνωστοι και ταπεινοί Σίντλερ από το Μαστρογιάννη των Αγράφων, *Χρονικά*, τόμος ΚΕ, αρ. φύλλου 178, Μάρτιος-Απρίλιος

Φρεζής, Ρ., (2010), «Η “Alliance Israélite Universelle”. Σύντομη ιστορική αναδρομή», *Χρονικά*, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος

Φρεζής, Ρ., (2002), Η Ισραηλιτική κοινότητα Καρδίτσας, *Χρονικά*, Μάρτιος-Απρίλιος, τόμος ΚΕ, αρ. φύλλου 178

Δικτυογραφικές αναφορές

Ανώνυμο, (2014), «Η «Σιδηρά Μεραρχία» του Ελληνικού Στρατού», *Στρατός & Ενημέρωση*, Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ενημέρωσης και Δημοσίων Σχέσεων, τ. 33. Ιούλιος-Σεπτέμβριος, σσ.26-28 (προσπελάστηκε στις 18-01-2020)

http://army.gr/sites/default/files/mag_20143301.pdf

Ανώνυμο, (2019), «Ο Βόλος στα χρόνια του πολέμου – Τα γεγονότα του 1940 μέσα από τις σελίδες του τοπικού τύπου», *e-thessalia*, 28 Οκτωβρίου (προσπελάστηκε στις 3-01-2020)

<https://e-thessalia.gr/o-volos-sta-chronia-tou-polemou-ta-gegonota-tou-1940-mesa-apo-tis-selides-tou-topikou-tipou-th/>

Ανώνυμο, (2019), «Ποτέ ξανά...», *larisanet.gr*, 24 Ιανουαρίου (προσπελάστηκε στις 9-01-2020)

<https://www.larissanet.gr/2019/01/24/pote-xana-3/>

Απογραφή πληθυσμού Θεσσαλίας 1881 (προσπελάστηκε στις 2-02-2020)

http://www.edemography.gr/ElstatPublications/censuses/docs/eDemography_Metadata_Censuses_Doc_000076_gr.pdf σελ. η'

Νήμας, Θ., (2016), «Η θρυλική Ιη Μεραρχία Λαρίσης ή Σιδηρά Μεραρχία στη μάχη της Πίνδου, Η συμβολή των Θεσσαλών στο Έπος του 1940-41», (προσπελάστηκε στις 10-01-2020)

<https://www.thessaliatv.gr/news/33837/h-thrylikh-ih-merarxia-larishs-h-sidhra-merarxia-sth-maxh-ths-pindoy/>,

<https://www.thessaliatv.gr/news/33837/h-thrylikh-ih-merarxia-larishs-h-sidhra-merarxia-sth-maxh-ths-pindoy/> (προσπελάστηκε στις 18-01-2020)

Διαδικτυακοί τόποι

Κεντρικό Ισραηλितικό Συμβούλιο Ελλάδος, <https://www.kis.gr/>

<https://www.jcl.gr/services/mnimeio-anne-frank/>

Ισραηλितική Κοινότητα Βόλου <http://jcvolos.gr/>

Ισραηλितική Κοινότητα Λάρισας <https://www.jcl.gr/>

Ισραηλितική Κοινότητα Τρικάλων <https://kis.gr/>

Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα (mog) <http://www.occupation-memories.org/index.html>

Η Εμπειρία των Εβραίων της Ελλάδας στις οπτικο-ακουστικές Μαρτυρίες <http://gjst.ha.uth.gr/el/theproject.php>

USC Shoah Foundation's Visual History Archive <http://vhaonline.usc.edu/login>

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ

Μνήμες από την κατοχή στην Ελλάδα

Αλκαλάη Μιράντα, Συνέντευξη mog040, 26.09.2016, Αρχείο "Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα", archive.occupation-memories.org, DOI: 10.17169/mog.mog040, (τελευταία επίσκεψη: 04.01.2020)

Κονέ Ζαφειρία, Συνέντευξη mog049, 15.10.2016, Αρχείο "Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα", archive.occupation-memories.org, DOI: 10.17169/mog.mog049, (τελευταία επίσκεψη: 04.01.2020)

Μαγρίζος Ιούδας-Λέων, Συνέντευξη mog065, 02.03.2017, Αρχείο "Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα", archive.occupation-memories.org, DOI: 10.17169/mog.mog065, (τελευταία επίσκεψη: 04.01.2020)

Μιζραχής Χαΐμ-Βίκτωρ, Συνέντευξη mog067, 11.03.2017, Αρχείο "Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα", archive.occupation-memories.org, DOI: 10.17169/mog.mog067, (τελευταία επίσκεψη: 04.01.2020)

Σαμπετάι Μηνάς, Συνέντευξη mog055, 26.11.2016, Αρχείο "Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα", archive.occupation-memories.org, DOI: 10.17169/mog.mog055, (τελευταία επίσκεψη: 04.01.2020)

Φρεζής Ραφαήλ, Συνέντευξη mog050, 06.11.2016, Αρχείο "Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα", archive.occupation-memories.org, DOI: 10.17169/mog.mog050, (τελευταία επίσκεψη: 04.01.2020)

United States Holocaust Memorial Museum

Βολιώτης Ευάγγελος, βιντεοσκοπημένη συνέντευξη, 19.04.2016, United States Holocaust Memorial Museum

Σαράφη Μίνα, βιντεοσκοπημένη συνέντευξη, 16.04.2016, United States Holocaust Memorial Museum

Τσιλιβίδης Δημήτριος, βιντεοσκοπημένη συνέντευξη, 19.04.2016, United States Holocaust Memorial Museum

Visual History Archive, University of Southern California

Aelion Louisa, by Fermoza Koen, Visual History Archive, University of Southern California, 22/10/1998 Thessaloniki, Greece. (IC45819)

Aelion Vital, by Fermoza Koen, Visual History Archive, University of Southern California, 22/10/1998 Thessaloniki, Greece. (48010)

Alkalai Miranta, by Sara Levi, Visual History Archive, University of Southern California, 24/2/1998 Athens, Greece. (38942)

Arditti Rozita, by Nelly Nadjary Leon, Visual History Archive, University of Southern California, 19/11/1998 Athens, Greece. (47848)

Atoun Iakov, by Yvette Leon, Visual History Archive, University of Southern California, 12/5/1998 Athens, Greece. (44430)

Atoun Eya, by Yvette Leon, Visual History Archive, University of Southern California, 12/5/1998 Athens, Greece. (44419)

Avdelas Menaem Manolis, by Eftichia Simha, Visual History Archive, University of Southern California, 5/5/1998 Athens, Greece. (40854)

Bega Naki, by Irene Abitbol-Psimaras, Visual History Archive, University of Southern California, 25/11/1998, Trikala, Greece (48924)

Begas Nissim, by Dale Hannan, Visual History Archive, University of Southern California, 12/9/1996 Hallandale, Florida, U.S.A. (19759)

Ererra Zafeirini, by Avra Asculai, Visual History Archive, University of Southern California, 29/4/1998 Athens, Greece. (41823)

Eskenazi Danos, by Elias Matalon, Visual History Archive, University of Southern California, 28/11/1998, Larissa, Greece. (48611)

Fais Ester, by Fermoza Koen, Visual History Archive, University of Southern California, 25/11/1998 Larissa, Greece. (48564)

Filosof Rafail, by Nelly Nadjary Leon, Visual History Archive, University of Southern California, 24/11/1998 Larissa, Greece. (48557)

Frezis Rafail, by Pauline Matathias, Visual History Archive, University of Southern California, 24/06/1998 Volos, Thessaly, Greece (45279)

Hatzis Isaak, by Eftichia Simha, Visual History Archive, University of Southern California, 20/5/1998 Kefisia-Athens, Attica, Greece. (44601)

Hoffman Miriam, by Toni Binstock, Visual History Archive, University of Southern California, 21/1/2000 Denver, Colorado, U.S.A.. (50578)

Koen Elias, by Elias Matalon, Visual History Archive, University of Southern California, 27/11/1998 Larissa, Greece. (48297)

Kones Ilias, by Pauline Matathias, Visual History Archive, University of Southern California, 23/6/1998 Volos, Greece. (48297)

Kone Zafiria, by Pauline Matathias, Visual History Archive, University of Southern California, 23/6/1998 Volos, Greece. (45261)

Lakoya Bella, by Stella Salem, Visual History Archive, University of Southern California, 31/5/1998 Thessaloniki, Greece. (44892)

Levys Iakovos, by Nina Hatzi, Visual History Archive, University of Southern California, 21/6/1998 Volos, Greece. (45218)

Levis Isaak, by Yvette Leon, Visual History Archive, University of Southern California, Nov 06, 1998, Athens, Attica, Greece (47828)

Magrizos Leon, by Elias Matalon, Visual History Archive, University of Southern California, 27/11/1998 Larissa, Greece. (48300)

Massarano Esther, by Rena Molho, Visual History Archive, University of Southern California, 1/2/1998 Thessaloniki, Greece. (38216)

Moysi Esdra, by Stella Salem, Visual History Archive, University of Southern California, 25/11/1998 Larissa, Greece. (48562)

Mpourla Olga, by Stella Salem, Visual History Archive, University of Southern California, 8/2/1998 Thessaloniki, Greece. (37991)

Nachman Ioylia, by Nelly Nadjary Leon, Visual History Archive, University of Southern California, 15/4/1998 Athens, Greece. (40863)

Negrin Abraham, by Yitzchak Kerem, Visual History Archive, University of Southern California, 16/3/1995 Lauderhill, Florida, U.S.A. (1497)

Papadrianoy Rachil, by Daisy Allalouf, Visual History Archive, University of Southern California, 22/5/1998 Athens, Greece. (46032)

Roussos Mordechai, by Brian Cohen, Visual History Archive, University of Southern California, 25/1/1996 Houston, Texas, U.S.A. (11386)

Rousso Malka, by Fermoza Koen, Visual History Archive, University of Southern California, 26/11/1998 Larissa, Greece. (48295)

Sakki Lea-Loysi, by Regina Kounio, Visual History Archive, University of Southern California, 30/4/1998 Athens, Greece. (40852)

Sampetai Menaem, by Nina Hatzi, Visual History Archive, University of Southern California, 24/6/1998 Volos, Greece. (45280)

Sampetai Raphail, by Irene Abitbol-Psimaras, Visual History Archive, University of Southern California, 13/5/1998 Kefesia Ano Kefalari, Attica, Greece. (44379)

Schweitz Sarah, by Maureen Halpert, Visual History Archive, University of Southern California, 13/6/1998 Orange, California, U.S.A. (42328)

Solomon Loyiza, by Sara Levi, Visual History Archive, University of Southern California, 28/3/1998 Athens, Greece. (50319)

Venouziou Victor, by Rena Molho, Visual History Archive, University of Southern California, 26/6/1997 Thessaloniki, Greece. (33240)

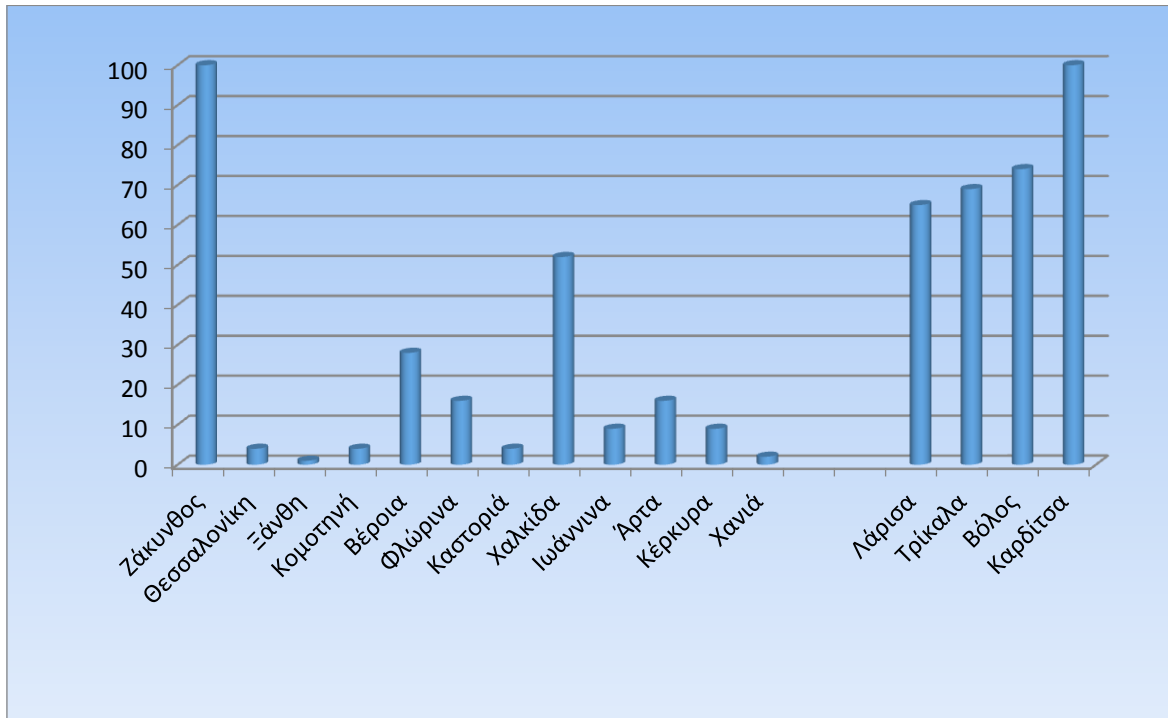
Συνέντευξη

Κοέν Λιλή, 17.11.2019, Λάρισα

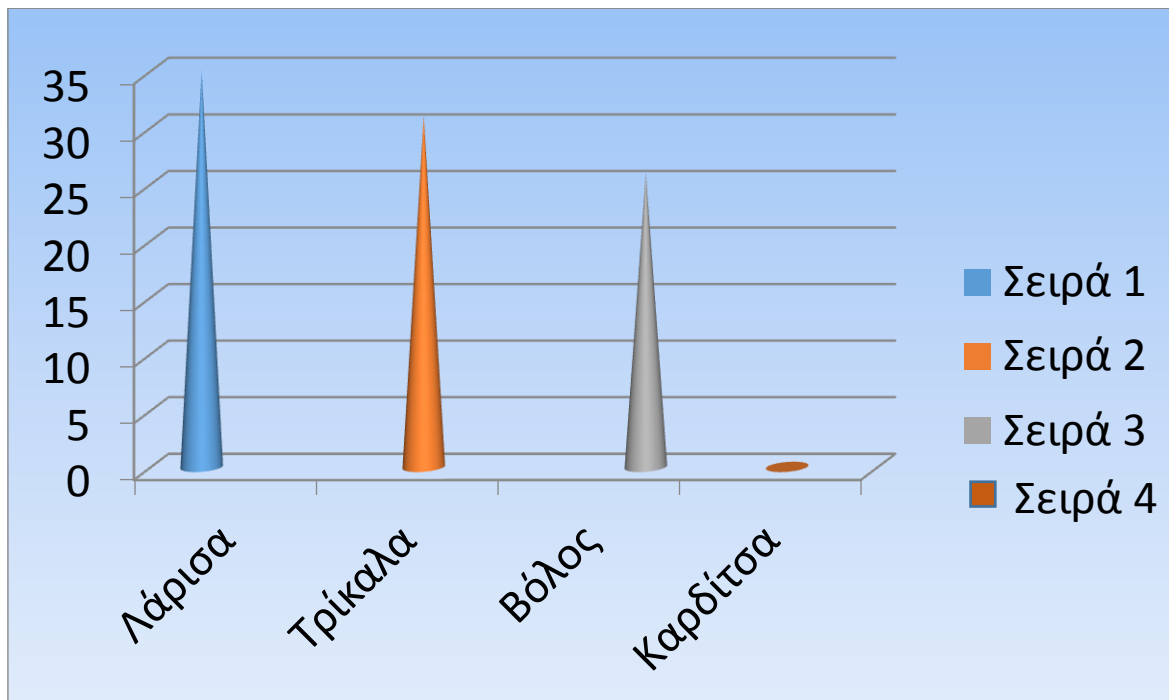
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

I Γραφήματα

Γράφημα 1. Ποσοστά διάσωσης Εβραίων Ελλάδας

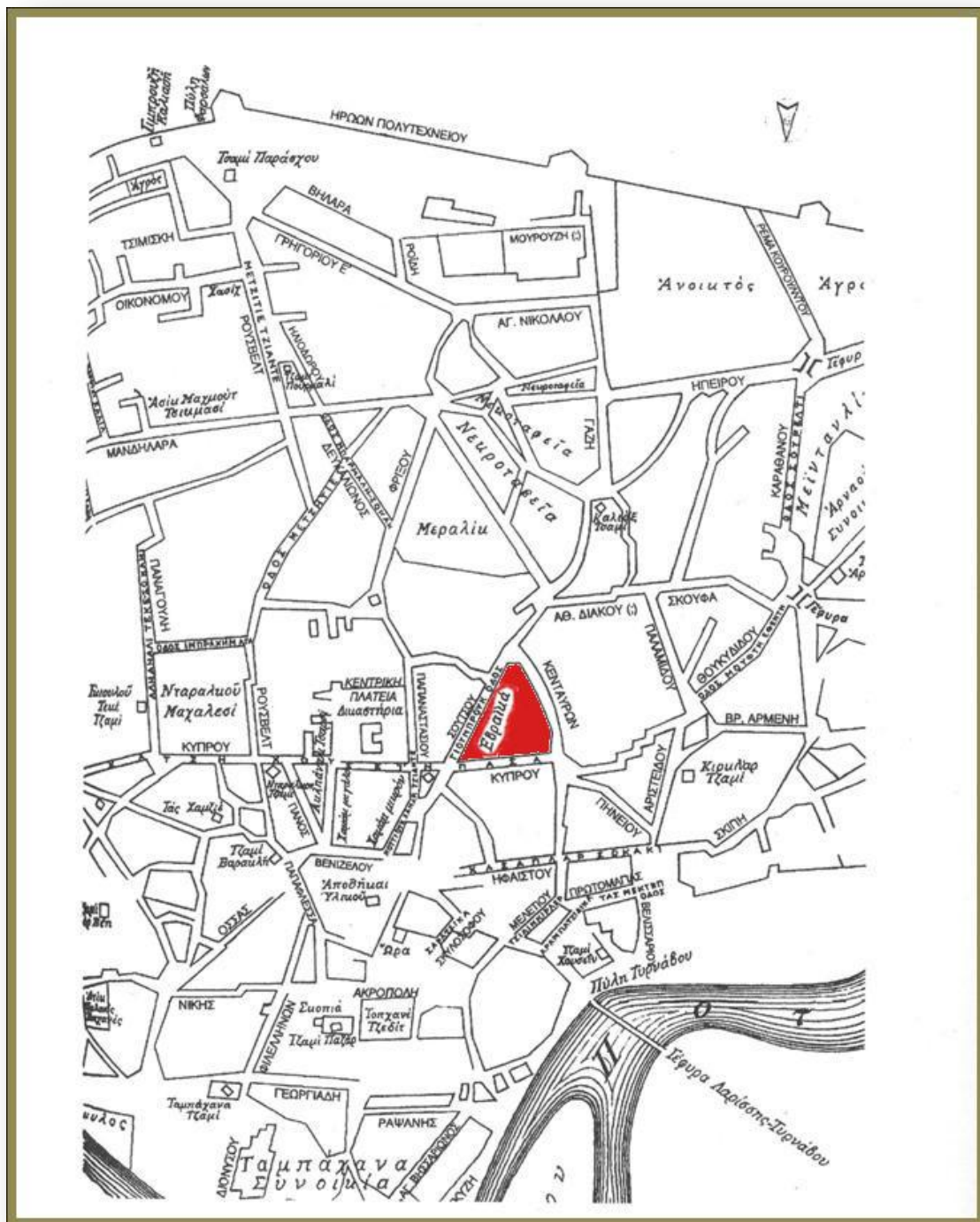

Γράφημα 2: Ποσοστό απωλειών εβραϊκού πληθυσμού στη Θεσσαλία

II Σχεδιαγράμματα

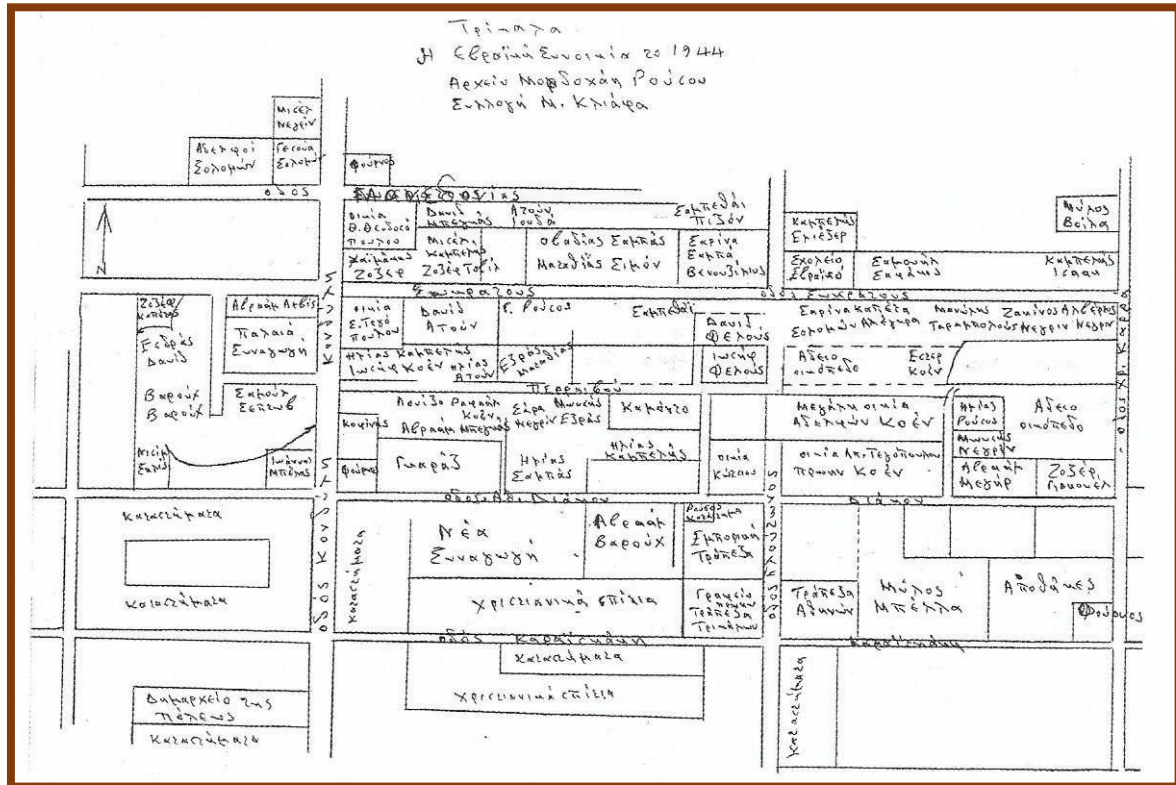
Σχεδιάγραμμα 1: Η εβραϊκή συνοικία της Λάρισας

Πηγή <https://www.jcl.gr/evraiki-synoikia-idrymata/>

Σχεδιάγραμμα 2: Η εβραϊκή συνοικία των Τρικάλων το 1944

Πηγή: Μιχαλάκης, Κ., (2014), *Η Εβραϊκή Κοινότητα Τρικάλων, 1881-1940. Προσπάθεια ανάπλασης μιας εποχής*, εκδόσεις Τύποις, Τρίκαλα, σ. 18

III Χάρτες

Χάρτης 1: Χάρτης των ζωνών κατοχής της Ελλάδας από τις Δυνάμεις του Άξονα (Γερμανία, Ιταλία, Βουλγαρία) κατά τον Β' Π.Π.

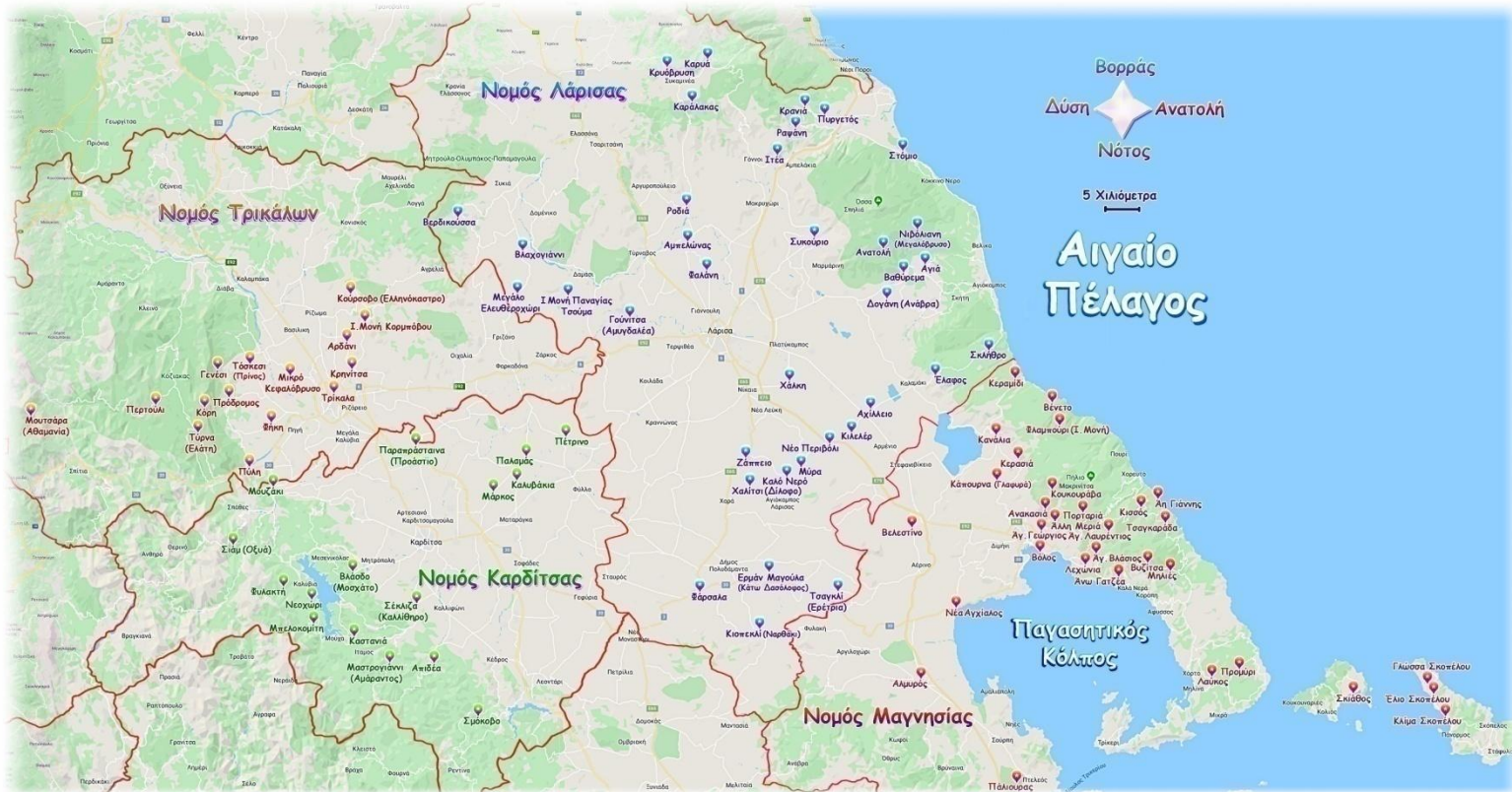
Τριπλή κατοχή της Ελλάδας από τις Δυνάμεις του Άξονα (1941-1944)

Πηγή:

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CE%B1%CF%84%CE%BF%CF%87%CE%AE_%CF%84%CE%B7%CF%82_%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1%CF%82_1941-1944#/media/%CE%91%CF%81%CF%87%CE%B5%CE%AF%CE%BF:Gr-triple-occupation-gr.png

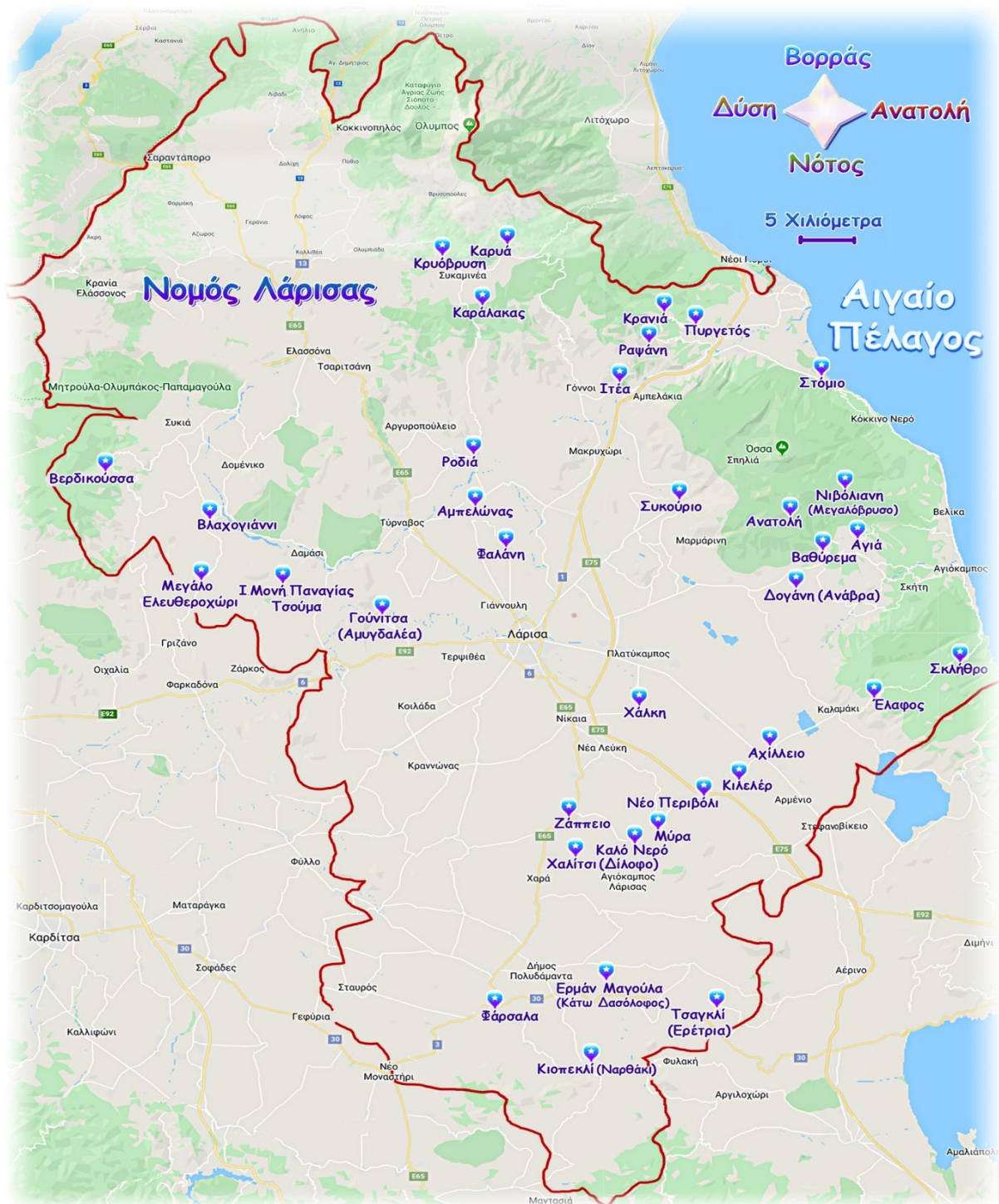
Χάρτης 2: Χάρτης της Θεσσαλίας με αποτύπωση των χωριών στα οποία κατέφυγαν οι Εβραίοι στη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής

Αρχείο Καρρά Αποστολίας & Κοέν Αβραάμ

Χάρτης 3: Χάρτης του νομού Λάρισας με αποτύπωση των χωριών στα οποία κατέφυγαν οι Εβραίοι στη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής

Αρχείο Καρρά Αποστολίας & Κοέν Αβραάμ

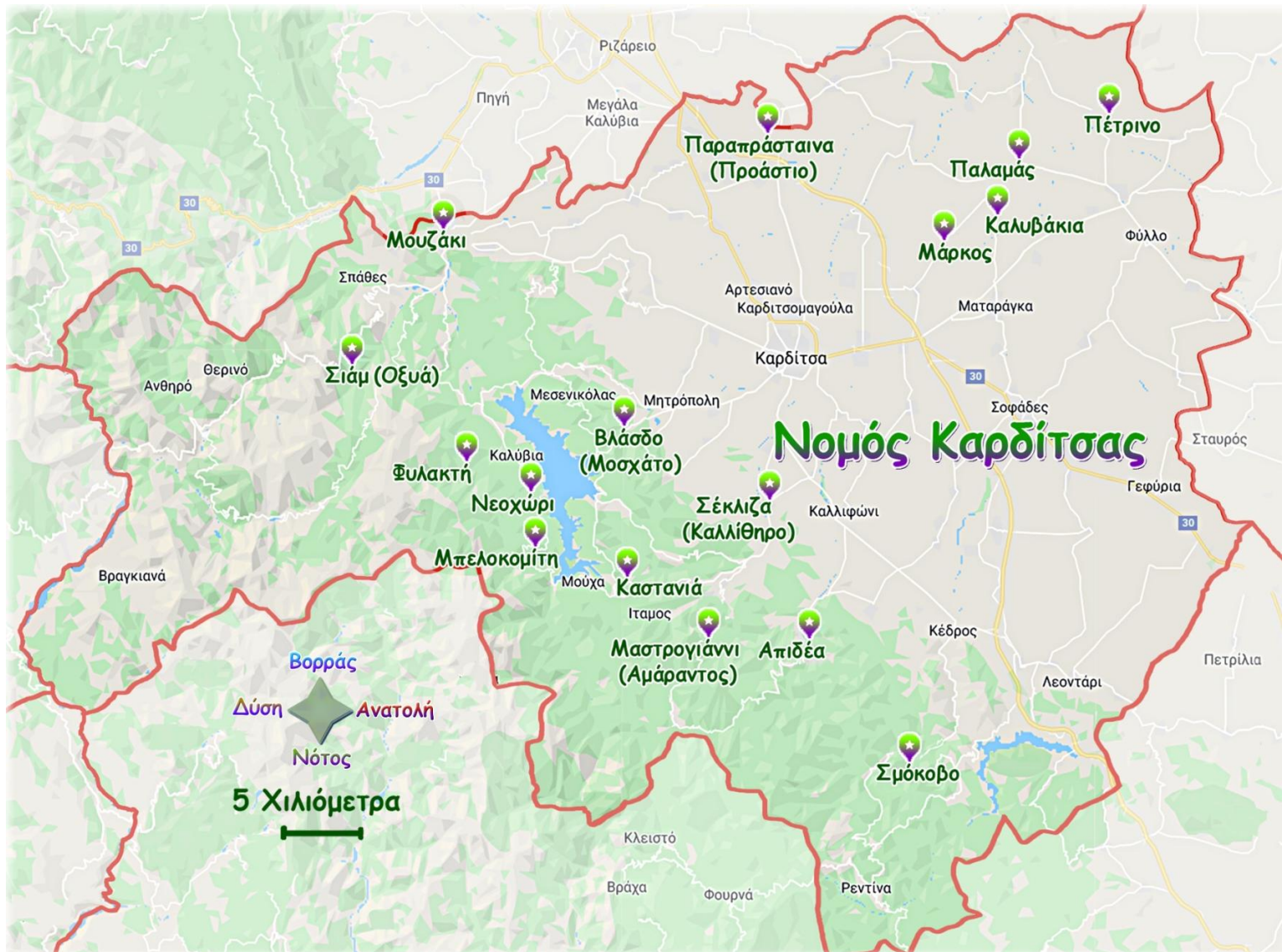
Χάρτης 4: Χάρτης του νομού Μαγνησίας με αποτύπωση των χωριών στα οποία κατέφυγαν οι Εβραίοι στη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής

Αρχείο Καρρά Αποστολίας & Κοέν Αβραάμ

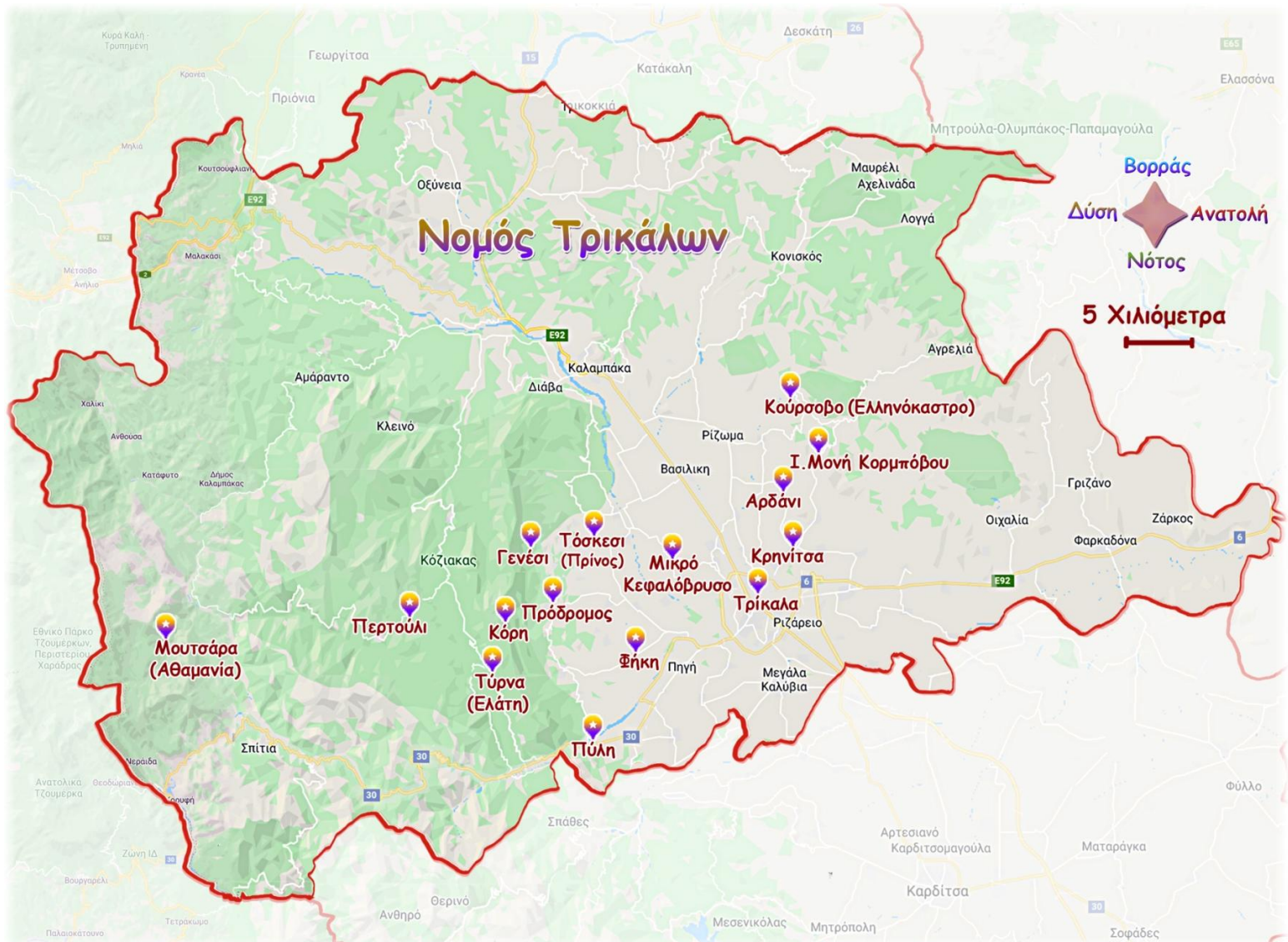

Χάρτης 5: Χάρτης του νομού Καρδίτσας με αποτύπωση των χωριών στα οποία κατέφυγαν οι Εβραίοι στη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής

Αρχείο Καρρά Αποστολίας & Κοέν Αβραάμ

Χάρτης 6: Χάρτης του νομού Τρικάλων με καταγραφή των χωριών στα οποία κατέφυγαν οι Εβραίοι στη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής

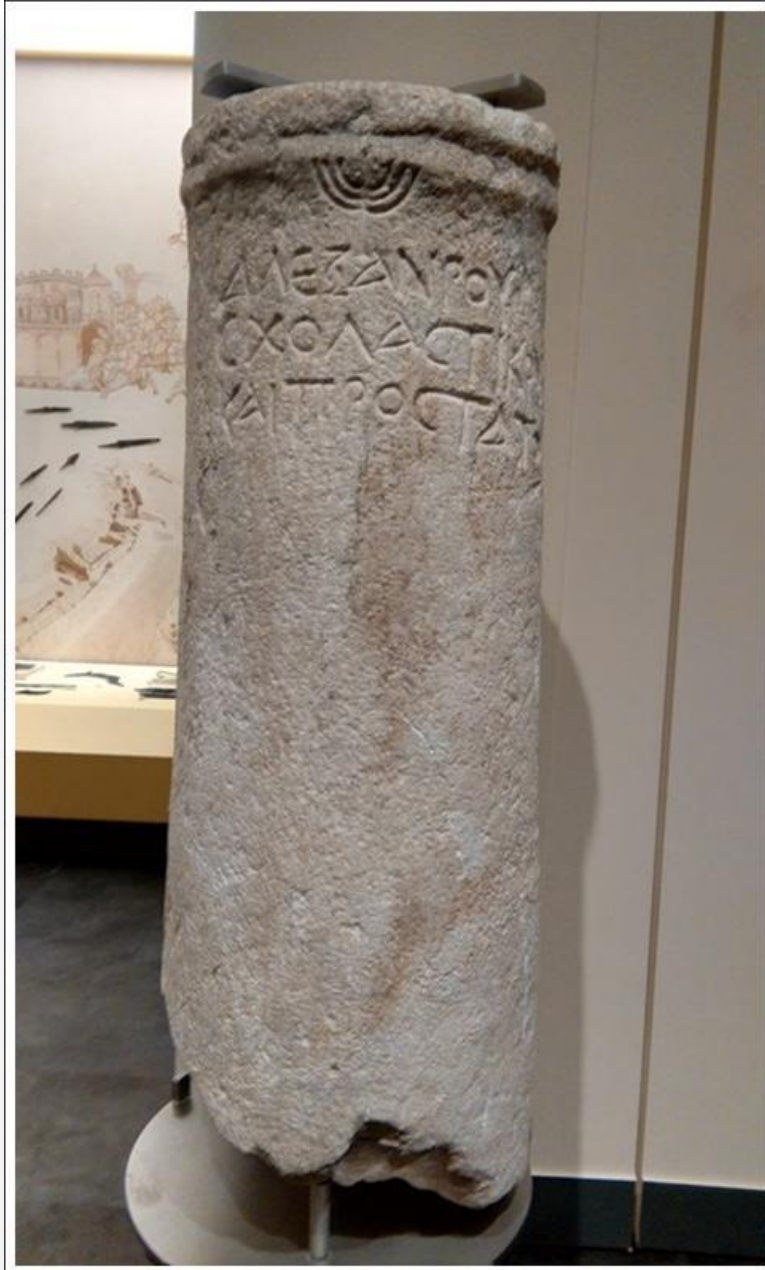
Αρχείο Καρρά Αποστολίας & Κοέν Αβραάμ

IV Φωτογραφικό Υλικό

ι.Τεκμήρια

Τεκμήριο 1:Μαρμάρινος κίονας (4^{ος} -6^{ος} αι. μ.Χ.)

Μαρμάρινος κίονας με την ελληνική επιγραφή «ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΟΥ ΚΑΙ ΠΡΟΣΤΑΤΟΥ» και το εβραϊκό σύμβολο της επτάφωτης λυχνίας. Ήρθε στο φως από αρχαιολογικές ανασκαφές που έγιναν στην κεντρική πλατεία της Λάρισας το 1973. Οι αρχαιολόγοι τοποθετούν το έργο μεταξύ 4ου και 6ου αι. μ.Χ.

Πηγή: ΙΚΛ, <https://www.jcl.gr/community-history/>

Τεκμήριο 2: Επιτύμβια επιγραφή (325 μ.Χ.)

Επιτύμβια εβραϊκή επιγραφή στην περιοχή Βόλου - Νέα Αγχίαλος (325 μ.Χ.) με το εβραϊκό σύμβολο της επτάφωτης λυχνίας

Πηγή http://loveforzion.blogspot.com/2012/02/blog-post_14.html

ii Διπλώματα

Δίπλωμα 1: Δίπλωμα ευγνωμοσύνης για τον στατιώτη Κοέν Αβραάμ

Αναμνηστικό Δίπλωμα που απενεμήθη στην οικογένεια του στρατιώτη Αβραάμ Κοέν, ο οποίος έπεσε στο Αλβανικό μέτωπο (Αρχείο Αβραάμ Κοέν)

iii. Φωτογραφίες

Φωτογραφία 1: Είσοδος ελληνικού στρατού στη Λάρισα (1881)

Η είσοδος του ελληνικού στρατού στη Λάρισα το 1881, αμέσως μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλίας από τους Τούρκους

Πηγή εικόνας: <https://www.jcl.gr/community-history/>

Φωτογραφία 2: Σχολείο Ταλμούτ Τορά στη Λάρισα (1920)

Φωτογραφία 3: 8^ο Δημοτικό Σχολείο Λάρισας (2017)

Οι μαθητές του Σχολείου
Ταλμούτ Τορά (8-6-1920)
Αριστερά: ο ραββίνος Ζαχαρίας Ζα-
βών. Δεξιά: ο ραββ. Αβραάμ Ντενέβι

Μαθητές, εβραιοδιδάσκαλος του
Σχολείου Ταλμούτ Τορά με τον
ραββίνο Λάρισας (1920)

Πηγή εικόνας :

[https://www.jcl.gr/community-
history/](https://www.jcl.gr/community-history/)

8ο Δημόσιο Ισραηλιτικό Δημοτικό
Σχολείο Λάρισας

Πηγή εικόνας :

[https://www.jcl.gr/community-
history/](https://www.jcl.gr/community-history/)

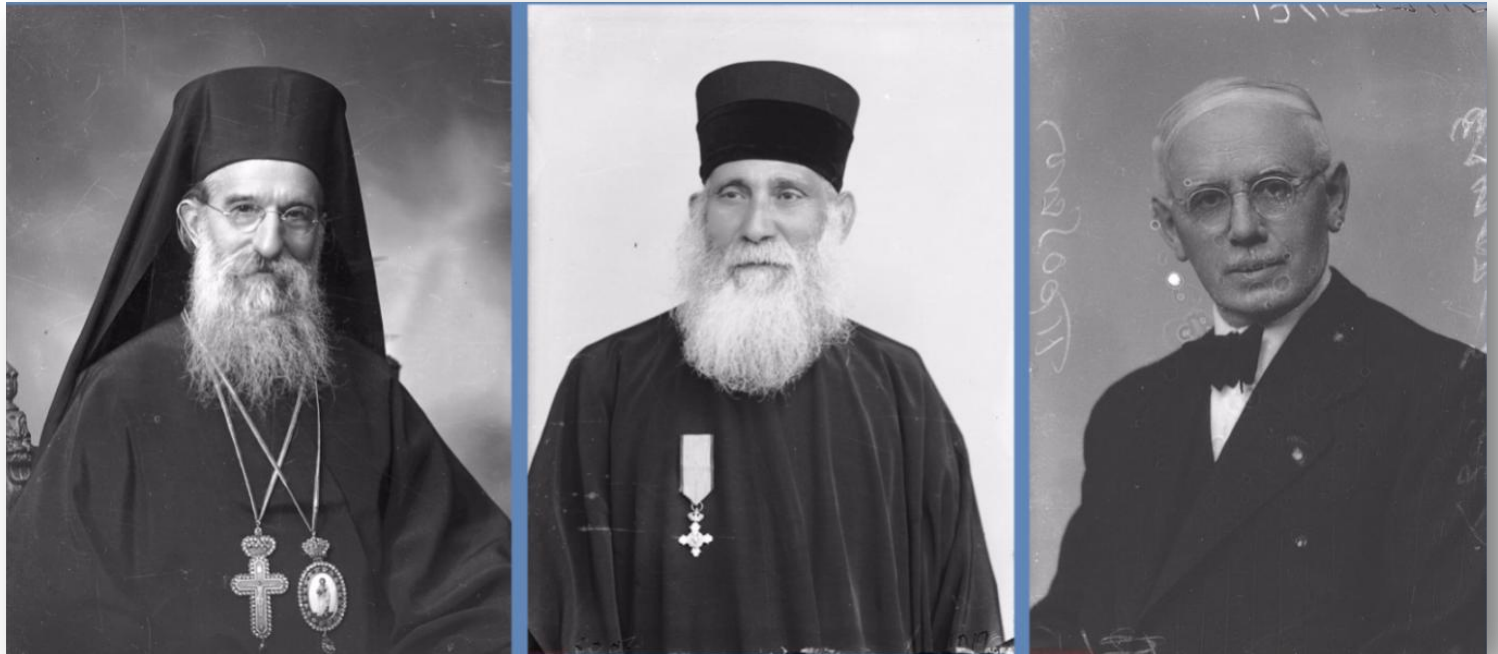
Φωτογραφία 4: Λαρισαίοι Εβραίοι στρατιώτες (1941)

Μάρτιος 1941 – Λαρισαίοι Εβραίοι στρατιώτες, με άδεια από το Αλβανικό μέτωπο: Βίκος Μουσής, Ηλίας Αλμπελανσής, Ζαδόκ Φερετζής

Πηγή εικόνας: <https://www.jcl.gr/community-history/>

Φωτογραφία 5:Ιωακείμ, Πέσαχ, Scheffel

Ο Μητροπολίτης Δημητριάδος Ιωακείμ, ο Αρχιεραβίνος Μωυσής Συμεών Πέσαχ και ο Γερμανός πρόξενος Helmut Scheffel.

Πηγή εικόνας: http://anolehonia.blogspot.com/2017/10/blog-post_24.html

Φωτογραφία 6: Εβραίοι αντάρτες του ΕΛΑΣ

Συμμετοχή Βολιωτών Εβραίων στην Αντίσταση (1943 - '44). Επάνω: με το βέλος ο Ηλίας Κονές.

Πηγή εικόνας:

https://kis.gr/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=16&Itemid=44

Φωτογραφία 7: Αλλέγρα Φελλούς

Η Αλλέγρα Φελλούς ως αξιωματικός του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδος, την περίοδο του Εμφυλίου

Πηγή εικόνας:

https://www.jewishmuseum.gr/allegra-felous/#RL?rl_playlist=fwdrlPlaylist&rl_id=0&rl_propsobj=introObjSettingsmodernskin2

Φωτογραφία 8: Εβραϊκές οικογένειες στον Καράλακα (1944)

Μάρτιος 1944 – Εβραϊκές οικογένειες από τη Λάρισα κρυμμένες σε καλύβες κτηνοτρόφων στον Καράλακα Καρυνάς. Το κοριτσάκι με το παλτό και το φιόγκο είναι η Ζαφειρία Κονέ.

Πηγή εικόνας: <https://www.jcl.gr/community-history/>

Φωτογραφία 9: Λιλή (Φελλούς) Κοέν

Εβραιόπουλα σε κατασκήνωση μεταπολεμικά. Με το βέλος η Λιλή Φελλούς-Κοέν.
(Αρχείο Λιλής Κοέν)

Φωτογραφία 10: Ι. Μονή Υπεραγίας Θεοτόκου (Παναγία Τσούμας)

Η Ι. Μονή της Υπεραγίας Θεοτόκου (Παναγία Τσούμας), στο Μεγάλο Ελευθεροχώρι Ελασσόνας, όπου κατέφυγαν 82 Εβραίοι της Λάρισας στη διάρκεια του διωγμού.

Πηγή εικόνας :

<https://www.tirnavitikanea.com/2019/08/19/m-charakopoylos-na-anadeichthei-i-xechasmeni-moni-tis-panagias-stin-tsoyma/>

iv Μνημεία

Εικόνα 1: Μνημείο Λαρισαίων Εβραίων μαρτύρων του Ολοκαυτώματος

Το μνημείο Εβραίων Μαρτύρων του Ολοκαυτώματος είναι το πρώτο μνημείο για το Ολοκαύτωμα που ανεγέρθηκε στην Ελλάδα το 1987, επί δημαρχίας Αριστείδη Λαμπρούλη και με πρόεδρο της Ισραηλιτικής Κοινότητας τον Μιχάλη Λεβή, ως ένας βωμός μνήμης (Χρονικά, 1987:8-9 Δρουμπούκη, 2014: 284-287). Βρίσκεται στη συμβολή των οδών Κύπρου και Κενταύρων, στο σημείο όπου οι Γερμανοί συγκέντρωσαν στις 24 Μαρτίου 1944 τους Εβραίους της πόλης. Ο χώρος γύρω από το μνημείο διαμορφώθηκε σε πλατεία, η οποία ονομάστηκε “Πλατεία Εβραίων Μαρτύρων Κατοχής” (Εσδράς, 2000:191).

Στο μνημείο, έργο του Γιώργου Χουλιαρά, που αναπαριστά μια σκυμμένη γυναίκα που κλαίει δίπλα σε μια στήλη, είναι χαραγμένο το επίγραμμα.

1944-1945: ΓΙΑ ΝΑ ΜΗ ΞΕΧΑΣΤΕΙ ΤΟ ΜΑΡΤΥΡΙΟ ΤΩΝ 235 ΑΘΩΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ ΤΗΣ ΛΑΡΙΣΑΣ_ΚΑΙ ΤΩΝ 6.000.000 ΑΔΕΛΦΩΝ ΤΟΥΣ ΠΟΥ ΕΠΕΣΑΝ ΘΥΜΑΤΑ ΦΡΙΧΤΗΣ ΓΕΝΟΚΤΟΝΙΑΣ ΣΤΑ ΝΑΖΙΣΤΙΚΑ ΣΤΡΑΤΟΠΟΔΑ Η ΕΒΡΑΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΕΣΤΗΣΕ ΤΟ ΜΝΗΜΕΙΟ ΤΟΥΤΟ ΣΤΗΝ ΠΛΑΤΕΙΑ ΠΟΥ Η ΠΟΛΗ ΤΟΥΣ ΑΦΙΕΡΩΣΕ

Στο κοίλο της βάσης του μνημείου είναι τοποθετημένη μία λήκυθος που περιέχει κύλινδρο, σε μορφή περγαμηνής, κατασκευασμένο από λεπτό φύλλο χαλκού, πάνω στην οποία είναι χαραγμένα τα ονόματα των 235 Λαρισαίων Εβραίων της Κοινότητας Λάρισας που χάθηκαν στο Ολοκαύτωμα. (Εσδράς, 2000:202, 207)

Η ανέγερση του μνημείου χρηματοδοτήθηκε από την εβραϊκή Κοινότητα⁸³ και από δωρεές εβραϊκών οικογενειών του εξωτερικού (Δρουμπούκη, 2014:284-286).

Πηγή εικόνας: <https://www.larissapress.gr/2020/01/30/i-larisa-tima-tin-imera-mnimis/>

⁸³ Όπως παρατηρεί η Δρουμπούκη (2014:284-286) η Κοινότητα έδωσε μεγάλη σημασία στη συμμετοχή όλων των εβραϊκών κοινοτήτων του εξωτερικού, για την οικονομική ενίσχυση του έργου, με επιστολή που απέστειλε στους Λαρισαίους Εβραίους του εξωτερικού.

Εικόνα 2:
Μνημείο
Λαρισαίων
πεσόντων
στο Β' Π. Π.

Η Εβραϊκή Κοινότητα Λάρισας, ανήγειρε στην αυλή της Συναγωγής μία αναθηματική στήλη, προς τιμήν των Λαρισαίων Εβραίων που σκοτώθηκαν κατά τη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Το έργο φιλοτέχνησε ο γλύπτης Κώστας Νταής και τα αποκαλυπτήριά του έγιναν από τον Διοικητή της 1ης Στρατιάς το 2003. Στη στήλη αυτή αναγράφονται τα ονόματα των νεκρών στρατιωτών ((Μενεξιάδης, 2007:118).

Πηγή εικόνας: Μενεξιάδης, Α., (2007), *Το ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων: Μνημεία και μνήμες*. Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδας, σ. 11

Εικόνα 3: Μνημείο Άννας Φρανκ

Η αναθηματική στήλη, έργο του γλύπτη Κώστα Νταή, ανεγέρθηκε το 1999,

στη μνήμη της Άννας Φρανκ, στην ομώνυμη πλατεία «Πλατεία Άννας Φρανκ», προκειμένου να τιμηθούν τα 1.500.000 παιδιά που χάθηκαν στο Ολοκαύτωμα. Πάνω στη στήλη είναι χαραγμένο ένα κλαδί δάφνης, ένα ανοιχτό βιβλίο και η φράση: *Παρ' όλα αυτά εξακολουθώ να πιστεύω πως οι άνθρωποι δεν είναι κακοί... ..*

Το έργο δημιουργήθηκε με τη συνεργασία Δήμου και της Γραμματείας της Περιφέρειας Θεσσαλίας και τα αποκαλυπτήρια του έγιναν στις 31 Οκτωβρίου 1999 ((Μενεξιάδης, 2007:117-118).

Πηγή εικόνας: <https://www.jcl.gr/mnimeia/>

Εικόνα 4: Μνημείο πεσόντων στη μάχη Καράλακα

Στον Καράλακα Καρνάς έχει ανεγερθεί μνημείο για να τιμηθούν οι νεκροί της μάχης που διεξήχθηκε στη θέση αυτή στις 6 Μαΐου 1944, ανάμεσα στις δυνάμεις του ΕΛΑΣ και στους SS. Στο μνημείο αναγράφεται η επιγραφή

ΕΘΝΙΚΗ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ 1941-1945

ΠΕΣΟΝΤΕΣ ΕΛΑΣΙΤΕΣ ΣΤΗ ΜΑΧΗ ΚΑΡΑΛΑΚΑ 6 ΜΑΪΟΥ 1944 και στη συνέχεια τα ονόματα των 14 νεκρών, ανάμεσά τους και τριών Εβραίων, του Αβραάμ Οβαδία Μωυσή, του Ιακώβ Μαγρίζου του Μωυσή και του Συμεών Λεβή του Μωυσή.

Πηγή εικόνας:

<https://paidis.com/2018/04/16/%ce%b5%ce%ba%ce%b4%ce%b7%ce%bb%cf%89%cf%83%ce%b7-%cf%84%ce%b7%cf%83-%cf%80%ce%b5%ce%b1%ce%b5%ce%b1-%ce%b4%cf%83%ce%b5-%cf%83%cf%84%ce%bf%ce%bd-%ce%ba%ce%b1%cf%81%ce%b1%ce%bb%ce%b1%ce%ba%ce%b1/>

Εικόνα 5: Μνημείο Ολοκαυτώματος στον Βόλο

Το μνημείο Ολοκαυτώματος στον Βόλο ανεγέρθηκε το 1998 με ομόφωνη απόφαση του δημοτικού συμβουλίου, από τον Δήμο Βόλου και με πρωτοβουλία της τοπικής Ισραηλιτικής Κοινότητας στο πάρκο της πλατείας «Ρήγα Φεραίου», κοντά στη λεωφόρο «2ας Νοεμβρίου». Το γλυπτό, μια ορθογώνια παραλληλεπίπεδη κατασκευή, έργο του γλύπτη Αναστάσιου Κρατίδη, είναι δωρεά του εβραϊκής καταγωγής Βολιώτη Βίκτωρα Πολίτη. Στο πάνω μέρος της μιας πλευράς απεικονίζεται σε ανάγλυφο ο άνω κορμός μιας γυναικείας μορφή που θρηνεί, στο κάτω η επτάφωτη λυχνία, ενώ στη βάση αναγράφεται η ημερομηνία «1941-1945». Στην δεύτερη πλευρά απεικονίζεται μια γυναικεία μορφή που την καταπίνει η φλόγα, ενώ στην τρίτη πλευρά απεικονίζεται μια γυναικεία μορφή που καλύπτει το πρόσωπο της. Στην τέταρτη πλευρά είναι σκαλισμένη η μορφή ενός παιδιού και από κάτω η επιγραφή: «Το μνημείο ανεγέρθηκε από τον Δήμο Βόλου και την Ισραηλιτική Κοινότητα Βόλου για να τιμήσει τη μνήμη και να θυμίζει την εξόντωση από τους Γερμανούς Ναζί των 155 Βολιωτών Εβραίων που συγκαταλέγονται στους 66.155 Έλληνες Εβραίους και στους 6.097.000 Εβραίους της Ευρώπης αθώα θύματα του χιτλερικού διωγμού». Το μνημείο καλύπτει περιμετρικά στη βάση του η προσευχή σε εβραϊκή γραφή «Άκουσε Ισραήλ, ο Θεός είναι ένας» (Σταθέλος, 2018: 47-50). Πηγή εικόνας :<https://parallaximag.gr/featured/oi-evraioi-tou-volou>

Εικόνα 6: Μνημείο Εβραίων πεσόντων του Β' Π.Π. στον Βόλο

Η Εβραϊκή Κοινότητα Βόλου έστησε στο προαύλιο της Συναγωγής το 2005 μία αναθηματική στήλη, για να τιμήσει τους Βολιώτες Εβραίους που σκοτώθηκαν κατά τη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Στη στήλη αναγράφονται τα ονόματα των νεκρών στρατιωτών (Μενεξιάδης, 2007:126).

Πηγή εικόνας: Μενεξιάδης, Α., (2007), *Το ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων: Μνημεία και μνήμες*. Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδας, σ. 127

Εικόνα 7: Μνημείο του Ολοκαυτώματος στα Τρίκαλα

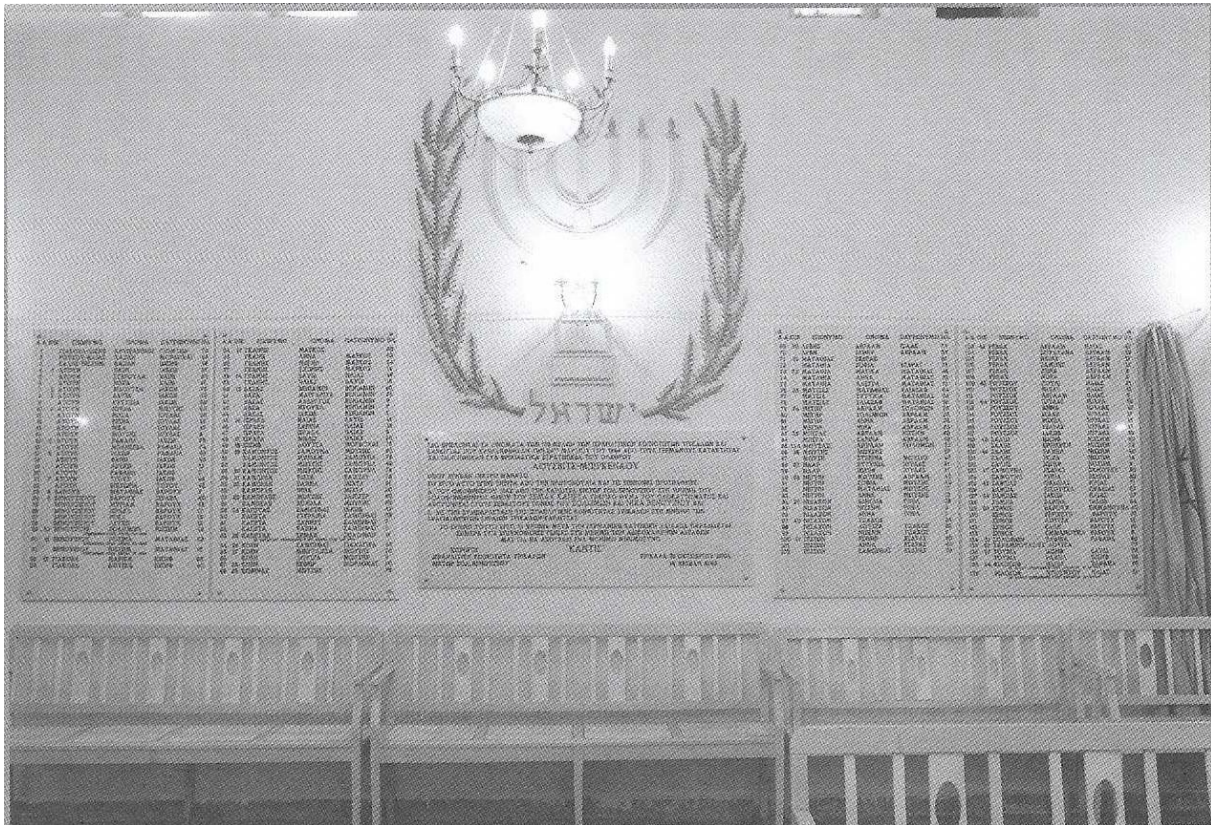
Το μνημείο του Ολοκαυτώματος στα Τρίκαλα βρίσκεται στον πεζόδρομο της οδού Πλούτωνος, στην αρχή της παλιάς συνοικίας των Εβραίων και ανεγέρθηκε το Νοέμβριο του 2018. Πρόκειται για μια κατασκευή που το περίγραμμά σχηματίζει ένα δάκρυ, το οποίο σχηματίζεται από σιδηροδρομικές γραμμές, και παραπέμπει στις γραμμές που κατέληγαν στο Άουσβιτς. Μέσα σε αυτό, έχει φυτευτεί μια ελιά, σύμβολο ειρήνης και αιωνιότητας. Η σύνθεση παραπέμπει στη μνήμη και στη μακρά πορεία των τρικαλινών και συνολικά των Ελλήνων Εβραίων και μη, στα στρατόπεδα συγκέντρωσης με τα «τρένα του θανάτου», ενώ το δέντρο συμβολίζει την αναγέννηση της ζωής, την αναδημιουργία και την ελπίδα.

Πηγή εικόνων: α) <https://www.tanea.gr/2018/11/12/greece/trikala-timithikan-oi-139-pou-pethanan-sta-stratopeda-sygekntrosis/>

β) <https://fonografos.net/v1/%CE%AD%CE%BD%CE%B1%CF%82-%CF%87%CF%81%CF%8C%CE%BD%CE%BF%CF%82-%CE%B1%CF%80%CF%8C-%CF%84%CE%B1-%CE%B1%CF%80%CE%BF%CE%BA%CE%B1%CE%BB%CF%85%CF%80%CF%84%CE%AE%CF%81%CE%B9%CE%B1-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%BC/>

Εικόνα 8: Μαρμάρινη αναθηματική πλακέτα των θυμάτων του Ολοκαυτώματος στα Τρίκαλα

Αναθηματική στήλη στη συναγωγή Τρικάλων με τα ονόματα των θυμάτων του Ολοκαυτώματος.

Πηγή: Μιχαλάκης, Κ., (2014), *Η Εβραϊκή Κοινότητα Τρικάλων, 1881-1940*.

Προσπάθεια ανάπλασης μιας εποχής, Τρίκαλα, εκδόσεις Τύποις, σ. 131

Εικόνα 9: «Μνημείο Αιώνιας Αναγνώρισης και Ευγνωμοσύνης» στον Αμάραντο (Μαστρογιάννι) Καρδίτσας

Το «Μνημείο Αιώνιας Αναγνώρισης και Ευγνωμοσύνης» ανεγέρθηκε στο χωριό Αμάραντος (=Μαστρογιάννι) Καρδίτσας, με δωρεά του Βίκτωρος Βενουζίου, προκειμένου να τιμηθούν οι κάτοικοι της τοπικής κοινότητας, για τη φιλοξενία και το ασφαλές καταφύγιο που προσέφεραν στη διάρκεια της γερμανικής κατοχής σε 82 συνολικά Εβραίους της Καρδίτσας και άλλων ελληνικών πόλεων, από τους Γερμανούς διώκτες τους. Τα αποκαλυπτήρια του μνημείου πραγματοποιήθηκαν στις 18 Ιουνίου 2017 (ανώνυμος, 2017:χ.σ.). Δεξιά ο Βίκτωρ Βενουζίου, ο οποίος ως παιδί στη διάρκεια της Κατοχής έζησε κρυμμένος με την οικογένειά του στο Μαστρογιάνι.

Πηγή εικόνας <https://www.alithianews.gr/topika/news/1720-i-evgnomosyni-ton-evraion>

ΟΙ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΕΣ

Πρώτη σειρά (από αριστερά): Αβδελάς Μανώλης, Αελιών Βιτάλ, Αελιών Λουίζα, Αλκαλάη Μιράντα, Αρδίτη Ροζίτα, Ατούν Εύα

Δεύτερη σειρά (από αριστερά): Ατούν Ιακώβ, Βενουζίου Βίκτωρ, Βολιώτης Ευάγγελος, Ερρέρα Ζαφειρίνα, Εσκενάζι Ντάνος, Κοέν Ηλίας

Τρίτη σειρά (από αριστερά): Κοέν (Φελλούς) Λιλή, Κονέ Ζαφειρία, Κονές Ηλίας, Λάκουα Μπέλλα, Λεβής Ιάκωβος, Λεβής Ισαάκ

Τέταρτη σειρά (από αριστερά): Μαγρίζος Λέων, Μασσαράνο Εστέρ, Μιζραχής Βίκτωρ, Μπέγα Νάκη, Μπέγας Νισίμ, Μπουρλά Όλγα

Πρώτη σειρά (από αριστερά): Μωυσής Εσδρά, Νάχμαν Ιουλία, Νεγκρίν Αβραάμ, Παπαδριανού Ραχήλ, Ρούσος Μορντεχάι, Ρούσσο Μάλκα

Δεύτερη σειρά (από αριστερά): Σάκη Λέα-Λούση, Σαμπετάι Μηνάς, Σαμπετάι Ραφήλ, Σαράφη Μίνα, Σβάϊτς Σάρα, Σολομών Λουίζα

Τρίτη σειρά (από αριστερά): Τσιλιβίδης Δημήτριος, Φάις Εστέρ, Φιλοσώφ Ραφαήλ, Φρεζής Ραφαήλ, Χατζής Ισαάκ, Χόφμαν Μύριαμ

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.